

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՅՈՒ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՈՒԳՐԵՐԸ
ԵՎ ՆՈՐԱԿԱՅՏ
ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

“MATANADARAN”
MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

KAREN MATEVOSYAN

**THE MANUSCRIPTS AND
NEWLY DISCOVERED
ADDITIONS OF SAMVEL
ANETSI'S CHRONICLES**

**“NAIRI” Publishing House
Yerevan - 2009**

«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑՈՒ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐԱՀԱՅՏ
ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

«ՆԱԻՐԻ»
Երևան - 2009

ՀՏԻ 09:941(479.25):93/99(093)

ԳՄԻ 63.3(2Հ)+63.2

Մ 151

*Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Մաթեմատիկայի Կարեն

Մ 151 Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը եւ նորահայտ լրացումները. – Եր.: «Մատենադարան» Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ, 2009, 222 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է 12-րդ դարի պատմիչ Սամվել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...» ժամանակագրության ձեռագրերի ուսումնասիրությանը: Քննվում են Հեղինակային բնագրին վերաբերող, ինչպես նաև հետագայում ձեռագրերում կատարված հավելումների հարցերը: Միաժամանակ ներկայացվում են Մատենադարանում պահվող 16 ձեռագրից քաղված պատմական դանդան տեղեկություններ պարունակող շուրջ երկու հարյուր ժամանակագրական միավոր, անտիպ հիշատակարաններ եւ այլ նյութեր:

ԳՄԻ 63.3(2Հ)+63.2

ISBN 978-99941-890-0-7

© Կարեն Մաթեոսյան, 2009 թ.

© Մ. Մաշտոցի անվ. «Մատենադարան», 2009 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ մատենագրության 12-րդ դարի նշանավոր ներկայացուցիչներից է Անիի Մայր տաճարի քահանա Սամվել Անեցին, որն իր «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» վերնագրով ժամանակագրությունը¹ գրել է կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու (1113-1166) պատվերով:

Սամվել Անեցու ժամանակագրությունն ինքնին արժեքավոր գործ է Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Այն ժամանակագրական ընդգրկմամբ ծավալուն (Աղամից մինչեւ 1163 թ.), սակայն միաժամանակ սեղմ շարադրանքով գործ է եւ պատահական չէ, որ միջնադարում բազմաթիվ ընդօրինակություններ է ունեցել: Ժամանակագրության մեր օրերը Հասած ընդօրինակությունների թիվը՝ 70, արդեն իսկ տպավորիչ ու բացառիկ է: Սակայն այս ժառանգությունը առանձնահատուկ է նաեւ այն առումով, որ ժամանակագրության ձեռագրերը պարունակում են ոչ միայն Սամվել Անեցու հեղինակային բնագիրը, այլեւ տարբեր ժամանակ այլոց կատարած բազմաթիվ հավելումներն ու լրացումները, որոնք նույնպես աղբյուրագիտական արժեք են ներկայացնում: Ժամանակագրության գրչության աղյուսակային սկզբունքը, ուր էջերի կենտրոնում տարիների թվաշարքն է, իսկ աջ ու ձախ սյունակները հատկացված են տեղեկություններին, հաճախ բավական ազատ գրադաշտ է մնում, որն էլ հնարավորություն է տվել հետագայում այդ մասերում զանազան նոր տեղեկություններ ավելացնել: Ընդօրինակող գրիչները, ստացողները ու բանիմաց ընթերցողները հետագայում իրենց հայտնի տարբեր տեղեկություններով յուրովի «լրացրել» են ազատ տեղերը: Բնականաբար հաջորդ գրիչներն ընդօրինակել են

---

¹ Սամվել Անեցու երկի երկարաչունչ վերնագիրը չկրկնելու համար այսուհետեւ այն կանվանենք ժամանակագրություն, որպես հատուկ անուն:

նաեւ այդ տեղեկությունները: Այսպիսով, Ժամանակագրության ձեռագրերում ժամանակի ընթացքում ավելացվել են զանազան հայտնի եւ անհայտ անձանց կատարած հարյուրավոր հավելումներ: Միեւնույն ժամանակ, ընդօրինակողները եւ ուրիշներ ոչ միայն տեղեկություններ են մուծել ժամանակագրության տարբեր մասերում, այլեւ շարունակել են, հեղինակի նշած վերջին թվականից (1163 թ.) հասցնելով մինչեւ իրենց ապրած ժամանակը, որոշ ձեռագրերում՝ ընդհուպ մինչեւ 18-րդ դար: Հավանաբար նրանք այդպես վարվելու համար հիմնավորում են տեսել Սամվել Անեցու երկի վերնագրում՝ «յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս» (այս եւ հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.), արձանագրելով իրենց համար «ներկա» ժամանակի դեպքերը: 13-րդ դարի վերջերին հենց այդպես է վարվել Սյունյաց մետրոպոլիտ եւ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, որը ձեռքի տակ ունենալով Սամվել Անեցու ժամանակագրության լրացված եւ Հայոց ՈՒԲ (1193) թվականով ավարտվող օրինակ, պատշաճ է համարել այն շարունակել, ինչպես ինքն է գրում՝ «...բերել հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակ»²:

Այսպիսով, մի կողմից զանազան ընդմիջարկություններ ստանալով, մյուս կողմից տարբեր հեղինակների ձեռքով շարունակվելով, Սամվել Անեցու երկը դարերի ընթացքում դարձել է պատմական ամենատարբեր տեղեկությունների յուրօրինակ հավաքածու: Դրա շնորհիվ ժամանակագրության ձեռագրերից շատերը պարունակած նյութի առումով ստացել են միանգամայն

² Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երեւան, 1942, էջ 21, 31: Հետաքրքիր է, որ միջնադարյան գրիչները չեն կասկածել, որ ժամանակագրությունը պետք է անընդհատ շարունակվի: Նրանցից ոմանք ձեռագրում իրենց ապրած ժամանակին վերաբերող նշումներն անելուց հետո ժամանակագրական աղյուսակներ են գծել նաեւ գալիք ժամանակների համար: Ձեռագրերից մեկի՝ 18-րդ դարի սկզբներին ապրած գրիչը մի քանի թերթերի վրա աղյուսակներ գծելով տարիների թվաշարքը հասցրել մինչեւ Փրկչական ՄԻ (2020) եւ Հայոց ՌՆԿԹ (2020) թվականը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3965, թերթ 86բ):

ինքնուրույն արժեք:

Սամվել Անեցու ժամանակագրության հայերեն միակ հրատարակությունը կատարել է Արշակ Տեր-Միքելյանը Վաղարշապատում 1893 թ.³, ձեռքի տակ ունենալով էջմիածնի մատենադարանի 13 ձեռագիր, հնագույնը՝ 13-րդ դարի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1898), մյուսները՝ 16-18-րդ դարերի: Նա ժամանակագրությունը ներկայացրել է հետագայի հավելումներով, քանի որ իր ունեցած մատյանները բնագիրն ու հավելումները տարանջատելու հնարավորություն չեն տվել⁴: Այսօր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահպանվում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության 35 ընդօրինակություն, որոնցից երկուսը՝ 12-րդ դարի:

Վաղարշապատյան հրատարակության մեջ հետագայի հավելումները չափազանց մեծ տեղ են զբաղեցնում: Բավական է նշել, որ 1000 թվականից մինչև 1163 թվականն ընկած ժամանակամիջոցի վերաբերյալ Սամվել Անեցու հեղինակային շարաբանքը հրատարակության մեջ նույն ժամանակաշրջանը ներկայացնող հատվածի միայն մեկ երրորդ մասն է կազմում: Ցավոք, հետազոտողներից ոմանք այս հանգամանքին անձանոթ լինելով, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության մեջ առկա հետնամուտ տեղեկությունները համարել են հեղինակինը եւ երբեմն նրան հանիրավի քննադատել՝ փաստորեն իրեն չպատկանող տողերի համար: Ժամանակագրության մեջ եղած

³ Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետեւ՝ Անեցի): Սամվել Անեցու երկն ավելի վաղ թարգմանվել ու հրատարակվել է լատիներեն եւ ֆրանսերեն, որոնց կանգրագառնանք ստորեւ:

⁴ Զեռագրերից մեկը (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1719, էջմիածնի նախկին համարը՝ 1700), որը պահպանել է ժամանակագրության գրեթե անխաթար բնագիրը, հրատարակիչը համարել է պակասավոր այդ վերագրելով գրչի անուշադրությանը, գրելով՝ «խիստ անուշադրութեամբ փայլում է գրչակը» (Անեցի, էջ ԺԵ):

Հավելումների պատճառով սխալ պատկերացումներ են առաջացել նաև հեղինակի կենսագրություն վերաբերյալ, անգամ նրա պատվիրատուի ինքնություն հարցը երկար ժամանակ անորոշ է մնացել⁵:

Բարեբախտաբար մեզ են հասել Սամվել Անեցու երկի 12-րդ - դարում կատարված մի քանի հնագույն ընդօրինակություններ, որոնք թույլ են տալիս վերականգնել հեղինակային բնագիրը⁶: Դրա շնորհիվ հնարավոր է Սամվել Անեցու բնագիրը գատել հետագայում տարբեր հեղինակների կատարած հավելումներից:

Ինչպես նշվեց, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հիմքի վրա, որպես դրա շարունակություն է ստեղծվել Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրությունը, որը հրատարակել է Ա. Աբրահամյանը⁷: Նույն սկզբունքով են կազմվել եւս երեք անանուն հեղինակների ժամանակագրությունները, որոնք հրատարակել են Վ. Հակոբյանը⁸, Ն. Պողարյանը⁹ եւ Լ. Տեր-Պետրոսյանը¹⁰:

Վերջին տարիներին մենք զբաղվել ենք Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրական ժառանգության ուսումնասիրությունում, որի արդյունքում ճշտվել են հեղինակի կենսագրության, ժամանակագրության առանձնահատկությունների, հեղինակային բնագրի ընդգրկման, ինչպես նաև ձեռագրերի հետ կապված բազմաթիվ հարցեր¹¹: Զուգահեռաբար ժամանակագ-

⁵ Կ. Մաթեևոսյան, Սամուել Անեցու «ժամանակագրության» ավարտման թվականը եւ պատվիրատուն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, - 1, էջ 156-162:

⁶ Կ. Մաթեևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը, ակադեմիկոս Ն. Մառի ծննդյան 140 եւ մահվան 70-ամյակներին նվիրված ժողովածու, Երեւան, 2005, էջ 37-48:

⁷ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 11-31:

⁸ Մանր ժամանակագրութիւններ, 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1951, էջ 317-332:

⁹ Ն. Պողարյան, Ժամանակագրութիւն (11-18-րդ դդ.), Բանբեր Մատենադարանի, հ. 9, Երեւան, 1969, էջ 257-282:

¹⁰ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, Երեւան, 2005, հավելված 2, էջ 483-484:

¹¹ Ուսումնասիրություն հիման դրվել է «Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերի աղբյուրագիտական քննություն»

րուծյան ձեռագրերից քաղել ենք պատմական տարբեր տեղեկուծյուններ պարունակող շուրջ երկու հարյուր ժամանակագրական միավոր, անտիպ հիշատակարաններ եւ այլ նյութեր: Սույն հրատարակուծյան նպատակներից մեկը հենց այդ նյութերի հրատարակումն է:

Այսօր արդեն պարզ է ձեռագրերի այն շրջանակը, որի միջոցով հնարավոր է առաջիկայում իրականացնել Սամվել Անեցու «Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց...» երկի համեմատական բնագրի հրատարակուծյունը: Սակայն շատ կարեւոր են նաեւ ժամանակագրուծյան ձեռագրերում եղած հավելումներն ու լրացումները, որոնց մի մասը տեղ է գտել Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակուծյան մեջ, մի մասը՝ վերը նշված հրատարակուծյուններում, նյութերի մեկ այլ խումբ ներկայացվում է սույն գրքում: Դրանից բացի որոշ հավելումներ մնում են դեռեւս անծանոթ, գտնվելով ժամանակագրուծյան այն ձեռագրերում, որոնց տեքստն առայժմ մեզ հասու է¹²: Այս ամենը եւս պետք է ի մի բերվի եւ հեղինակային բնագրի հետ հրատարակվի առանձին գրքով (առաջարկվող վերնագիրը՝ «Սամվել Անեցու եւ շարունակողների ժամանակագրուծյունը» (Աղամից մինչեւ 18-րդ դար): Սակայն մինչեւ իրականուծյուն կդառնա այդ ծավալուն գործը, մենք հայագետների ու շարունակուծյանն ենք հանձնում ներկա աշխատուծյունը, որը Սամվել Անեցու եւ ժամանակագրուծյան ձեռագրերի մասին ամփոփ պատկերացում տալուց բացի պարունակում է մի շարք ձեռագրերից քաղված առաջին անգամ շրջանառուծյան մեջ դրվող աղբյուրագիտական նյութեր:

դոկտորական ատենախոսուծյունը (2008 թ.): Մինչ այդ անդրադարձել ենք Անիի ձեռագրական ժառանգուծյանը (Կ. Մաթեոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգուծյունը, Ս. Էջմիածին, 1997):

¹² Այդ ձեռագրերի թվում են այն մատյանները, որոնց մանրաժապավենները չկան Մատենադարանում: Հատկապես զգալի է Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ գտնվող, ինչպես նաեւ Երուսաղեմի ձեռագրերի մի մասի տվյալների պակասը:

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑՈՒ

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԸ

Անիի հզոր մշակութային միջավայրի ծնունդն է Սամվել Անեցին: Հայ պատմագիրների մատենագրական ցանկերում սովորաբար շեշտվում է Սամվել Անեցու՝ Անիի Կաթողիկեի (Մայր տաճարի) սպասավոր լինելու հանգամանքը՝ «Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Անուոյ» կամ «Սամուէլ երէց կաթողիկէին Անուոյ»¹: Նա ապրել է մի ժամանակաշրջանում, երբ Անին քաղաքական բուռն անցքերի կիզակետում էր, իսկ Կաթողիկեն, որպես նախկին կաթողիկոսարանի եկեղեցի, Անիի հոգեւոր կյանքի կենտրոնն ու խորհրդանիշն էր: 1124 թվականից հետո հաջորդաբար այս եկեղեցում են սպասավորել նշանավոր Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը, քահանա պատմիչներ Սամվել Անեցին եւ Մխիթար Անեցին:

12-րդ դարը Անիի պատմության մեջ հատկանշվում է որպես գրեթե մի հարյուրամյա պայքարի շրջան, որ մղում էին մի կողմից Շաղ-դադյան ամիրաները՝ քաղաքում իրենց իշխանությունը պահպանելու, մյուս կողմից՝ գորացած Վրաց թագավորությունից գահակալները՝ Անին ու նրա շրջակայքը գրավելու համար: Անեցիները, խուսանավելով այս երկու քաղաքական ուժերի միջեւ, փորձում էին պաշտպանել սեփական շահերը: Անիի քաղաքացիության այս ձգտումներն իրականացնող շարժման գլուխ կանգնած էր տեղի հոգեւորականութունը: Դա ուներ մի քանի պատճառ: Նախ՝ անեցիների քաղաքական դարձումը պայմանավորված էր հենց կրոնական խնդրի սրումով (1124 թ. անցքերի մասին կխոսվի ստորև): Երկրորդ՝ քաղաքում բնակվող Հայ ազնվականության փոքրաթիվ ներկայացուցիչներն իրենց գոյությունը պահպանում էին շնորհիվ այն բանի, որ գինվորական ծառայություն էին կատարում Անիի ամիրանների մոտ եւ չէին կարող ինքնուրույն գործունեություն գրադրել: Երրորդ՝ հոգեւորա-

---

¹Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երեւան, 1959, էջ XLIX-LIII: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիր. Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 51-53:

կանությունն այդ շրջանում հայ հասարակութայն այն խավն էր, որն ունեւր որոշակի հարկային եւ այլ արտոնություններ, որոնք դեռեւս կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցին (1081-1113) ստացել էր սելջուկյան սուլթան Մելիքշահից (1072-1092): Վերջապես հիշյալ շրջանում Անիի եպիսկոպոսական աթոռը զբաղեցնողները, սերելով ժամանակի առավել զորեղ Հասանյան (Ապիրատյան) ազնւականական տնից², ունեին ոչ միայն հոգեւոր իշխանություն, այլեւ ընդարձակ ազգակցական կապեր, սեփականություն, միջոցներ ու հնարավորություններ, որոնք օգտագործում էին ըստ անհրաժեշտության:

1110 թ. Անիի մահացած ամիրային՝ Մանուչէին փոխարինած որդին՝ Աբուլասպարը, ի տարբերություն հոր, բարյացակամ չէր հայերի նկատմամբ: Նա անզգուշություն է ունենում վիրավորելու նաեւ անեցիները կրօնական զգացումները, երբ խլաթում մի մեծ մահիկ պատրաստելով՝ բերում ու բարձրացնում է Անիի Կաթողիկէի գմբեթին: Սելջուկները տաճարը մզկիթի էին վերածել դեռ 1064 թվականին, քաղաքի գրավումից հետո, եւ Աբուլասպարը, փաստորեն, միայն հին մահիկը փոխարինում է նորով, բայց քաղաքի զորացած հայ բնակչությունը չի հանդուրժում այդ արարքը եւ օգտագործելով նոր մահիկի տեղադրման առիթը՝ ընդվզում է ամիրայի դեմ: Անեցիները դիմում են Վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125) թագավորին, որը պատեհ առիթն օգտագործելով՝ 1124 թ. արշավելով Անի՝ հետուկյամբ գրավում է այն, գերում ամիրային իր ընտանիքով: Ուշագրավ է, որ Անի գալու հրավերով Դավիթ թագավորի մոտ մեկնած անեցի բանագնացները հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներ՝ դպիրներ էին³:

Քաղաք մտած Վրաց արքայի առաջին գործերից մեկն այն է լինում, որ հանդիսավոր ծեսով վերստին օծել է տալիս Կաթողիկէն: Մատթեոս Ուռհայեցին, Վարդան Արեւելցին, ինչպես նաեւ վրաց պատմագիրը քաղաքի գրավման մասին գրելիս հիմնականում անդ-

² Տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում, «Բանբեր Մատենադարանի», 18, Երեւան, 2008, էջ 67-93:

³ Լ. Մելիքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. Ա, Երեւան, 1934, էջ 218:

րադառնում են Կաթողիկեի վերածման դեպքին⁴: Իսկ ահա իրադարձությունների ականատեսը՝ Սամվել Անեցին, միանգամայն այլ տեսանկյունից է կատարվածը ներկայացնում: Սամվել Անեցին Կաթողիկեի հետ պատահածի մասին լուում է, գուցե այն պատճառով, որ չէր ուզում իրադարձության կրոնական կողմն ընդգծել, նկատի ունենալով Աբուլասվարի եւ իր պատվիրատու Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի հարաբերությունները (այս մասին կնշվի ստորև), կամ թերեւս խոսափում է պատմել Կաթողիկեի երբեւէ մզկիթի վերածված լինելու մասին⁵: Սակայն, պատմության այս հատվածը զանց առնելով, Սամվել Անեցին կամա թե ակամա ներկայացնում է անեցիների ընդվզման հիմնական պատճառը, որն Անիի շուրջն ստեղծված անկայուն վիճակն էր, վրացիների ու սելջուկների պարբերական դարձած ասպատակությունները, ավազակությունը, որից ելք գտնելու համար քաղաքացիները դիմում են հիշյալ քայլին: Նա գրում է. «Ի բազում հինահարութեանց եւ իսպառսպուռ ջնջելոյ ասպատակ արձակելով յաշխարհս մեր՝ երբեմն ի Վրաց, երբեմն ի Սկիւթականաց՝ անհնարին նեղութեամբ, տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ եւ Շիրակ գաւառի խորհեցան ելս գտանել մրրկին...»⁶: Հենց այս էր քաղաքի ու Շիրակ գավառի բնակչության դժգոհությունն ընդդէմ պատճառը, որը նշում է Սամվել Անեցին, իսկ մյուս հեղինակները հիմնականում գրում են ընդվզման առիթի մասին, որը նոր

⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991, էջ 392, Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը Գ. Բ. Թոսունյանի (գրաբար տեքստը վերահրատարակությունն է 1862 թ. Վենետիկի հրատարակության), Երեւան, 2001, էջ 122-123, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին, հ. Գ, Երեւան, 1955, էջ 42-43:

⁵ Կաթողիկեի ավագերեցը լինելով Սամվել Անեցին իր Ժամանակագրության մեջ այս եկեղեցին տարբեր առիթներով մեծարելով կոչում է «պայծառափառ», «մեծափառ», «սխրատեսիլ» (Անեցի, էջ 103, 104, 108): Վերջին ածականը գուցե հեղինակի գյուտն է, քանի որ հայ մատենագրության մեջ նրանից առաջ եւ հետո, որքան մեզ հայտնի է, «սխրատեսիլ» բառը չի հանդիպում:

⁶ Անեցի, էջ 125, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 103ա, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 67ա: Ժամանակագրության հրատարակության մեջ, հիշյալ հատվածում բացակայում են «երբեմն ի Վրաց» բառերը:

մահիկի տեղադրումն էր: Փաստորեն Անիի շրջանը ենթարկվել է ասպատակությունների ինչպես մահամեղականների, այնպես էլ վրացիների կողմից, եւ տարակուսած քաղաքացիները, որպես ստեղծված դրությունից դուրս գալու ելք, որոշել են ապավինել քրիստոնյա ուժեղ տիրակալին՝ «...ձեռս տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, նենգեցին ամիրային Ապլսուարայ որդւոյ Մանուչէի, որ տիրէր քաղաքին յետ Հաւրն մահու, առնլով զթագաւորն ի ներքս, բանալով զդրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն եղեւ վնաս արեան եւ ոչ միոյ շնչոյ»⁷: Անիի այս «անարյուն» գրավումը, սակայն, դրամատիկ շարունակություն է ունենում. «Բայց (Դավիթը – Կ. Մ.) կալեալ զԱպլսուար որդւովքն՝ ընդ իւր խաղացոյց յերկիրն Վրաց, ի մահարար տեղոջ բնակեցոյց զնոսա, ուր երկուս յորդոցն, հանդերձ հարբն, վճարեցին զկենցաղոյս»⁸: Պատմիչներից միայն Սամվել Անեցին է նշում Աբուլասվարի եւ նրա որդիների մահվան պատճառը (այն, որ նրանց բնակեցրել են «ի մահարար տեղոջ»):

Անեցի պատմիչն այնուհետեւ գրում է Դավթի մահվան եւ որդու՝ Դեմետրեի հաջորդելու մասին, ապա նշում, որ Աբուլասվարի անդրանիկ որդին՝ Փատլունը, որը խորասանում էր, կատարվածի մասին տեղեկանալով շտապում է Անի եւ պաշարում քաղաքը: Սկսվում է սով, որից փրկվելու համար պարիսպներից դուրս եկող տղամարդիկ կոտորվում են, իսկ կանայք ու երեխաները «վաճառակուր» լինում: Վրացիները ժամանակ առ ժամանակ ուժեր են ուղարկում «արք ընտիրք, որպէս եւ անուանի քաջագատիս Իււանէ որդի Ապլհեթի, որ բազում արութիւնս ցուցեալ, զասպատակս կոտորէր: Եւ ի զաւրածողով լինել ի վերայ քաղաքիս Փատլնոյ բազում հեծելօք, առ ոչինչ համարեալ զեկեալս ի պարտութիւն մատնեաց, ալլեւ սակաւ արամբք պատճառ եղեւ փրկութեան քաղաքիս, մարտակցութեամբ բնակչաց սորա»⁹:

Հայրենի քաղաքի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին գրելիս հեղինակն, ասես հակիրճության իր սկզբունքից չեղվելով, ո-

⁷ Անեցի, էջ 125-126, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 103բ:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Անեցի, էջ 126, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 104ա, տե՛ս նաեւ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երեւան, 1977, էջ 229-230:

գեշունչ տողերով արձանագրել է անեցի մի խիզախ կնոջ՝ Այծյամի անունը. «Եւ յայսմ պատերազմի առաքինացաւ կին մի ի վերայ պարսպացս, առնացի ստացեալ սիրտ՝ հալածականս առնէր քարամբք զմարտուցեալսն յելանել ընդ պատուարն, առ ոչինչ համարեալ զխոցուածս նետիցն, զոր վիրաւորէին արտաքուստ: Եւ էր անուն նորա, ըստ արժանի արագութեան նորա, Այծեամն կոչեցեալ»¹⁰: Այս փոքրիկ հատվածը ցույց է տալիս, որ ամիրաների 60-ամյա իշխանությունը թոթափած անեցիները ժողովրդական բուռն դիմադրություն են ցուցաբերել, կենաց մահու կռիվ մղել քաղաքի պաշտպանության համար:

Անեցի պատմիչը շարունակում է, գրելով, որ քանզի վրաց իշխանությունն ամենուրեք էր հաստատվել, սովն ու մյուս դժվարությունները շարունակվում էին, ստիպված են լինում քաղաքը հանձնել Փատլունին, պայմանով, որ հորը դավաճանողներից վրեժխնդիր չլինի¹¹, սակայն հետո նա այլեւայլ միջոցներով վրեժ է լուծում: Այդ ժամանակ երկիրը թեեւ խաղաղվում է սովորական դարձած ավազակություններից, սակայն, հեղինակի խոսքերով, «յաղագս վերոյգրեալ նեղութեանց՝ եւ վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն եւ տառապանք անհնարինք... եւ աստանաւր յաւելաւ յաճախապէս՝ մի զհետ միոյ, մինչեւ յաւուրսս յայտոսիկ, յորում եմքս»¹²: Անիի բնակիչների նեղ կացությունը ներկայացնող այս տողերից հետո պատմիչը հաղորդում է չափազանց հետաքրքիր մի տեղեկություն: Պարզվում է, որ Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը բանակցություններ էր սկսել Անիի ամիրա Աբուլասվարի հետ, եւ 1120-ական թվականների սկզբներին նրա ու ամիրայի միջեւ նախնական համաձայնություն էր կայացել կաթողիկոսական աթոռի Անի փոխադրման համար: Սակայն 1124-26 թթ. դեպ-

¹⁰ Անեցի, էջ 126-127, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 104ա-104բ: Անիի հերոսուհու անունը մի շարք հրատարակություններում նշվում է «Այծեմնիկ»: Այն նույնպես ծագում է այժմյա բառից (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 142):

¹¹ Մատթեոս Ուռհայեցիի գրում է նաեւ մեկ այլ կարեւոր պայմանի մասին, ամիրան խոստանում է, որ Կաթողիկեն այլեւս միայն հայերին պետք է պատկանի եւ ոչ մի մուսուլման այնտեղ պետք է ոտք չդնի (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 400-401):

¹² Անեցի, էջ 127, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 104բ:

քերն ինքնըստինքյան խափանել են այս կարեւոր ձեռնարկը, որը հարուցել է հայրապետի գայրույթը: Սամվել Անեցին գրում է. «Բայց սրբազան հայրապետն եւ առաջնորդն հաւատոյ Տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուլար՝ վասն իւր սեփհական ակոռոյս, դալ այսրէն նորա յաւժար կամակցութեամբ, յորժամ լուաւ զհամբաւս զայս՝ առաւել զայրացաւ տրտմագին ցասմամբ առ գործողս իրին»¹³:

Սամվել Անեցին այս մասին հայտնող միակ հեղինակն է, ընդ որում՝ խնդրին քաջածանոթ, քանի որ կաթողիկոսի հետ անմիջական կապ ունենր: Փաստն արձանագրելուց հետո Անեցին արդեն իր անունից համաքաղաքացիներին պարսավող տողեր է գրում՝ «Եւ այս ամենայն լինի... ի յառաւելութենէ մեղաց, զի իբրեւ տուն դառնացողաց արարաք զանձինս մեր...»¹⁴ եւ այլն:

Գրիգոր Գ Պահլավունու Անիում հաստատվելու մտադրության մասին Սամվել Անեցու հաղորդումը չափազանց կարեւոր է, ինչպես Հայոց կաթողիկոսության, այնպես էլ Անիի պատմության տեսանկյունից: Հայտնի է, որ Բարսեղ Ա Անեցին 1105 թ. Անիից Քեսուռի հայկական իշխանություն մեկնեց մահամերձ Գրիգոր Բ Վկայասերի կանչով: Վերջինիս մահից հետո Բարսեղը, Ներսես Շնորհալու բնորոշմամբ՝ «զսեփականն ակոռ թողեալ ի Շիրականն Անի»¹⁵, մնաց Քեսուռի Կարմիր վանքում: Բարսեղ Անեցին դժբախտ պատահարի հետեւանքով մահկանացուն կնքեց 1113-ին, բայց հասցրեց որպես իր հաջորդ հաստատել երիտասարդ Գրիգոր Գ-ին՝ Գրիգոր Վկայասերի քրոջ թոռանը, որը, նաեւ իր հորեղբոր թոռն էր¹⁶: Դրանից երկու տա-

¹³ Անեցի, էջ 127, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 105ա:

¹⁴ Նույն տեղում: Հատվածն ավարտելով պատմիչը գրում է. «Իսկ մեք ի կարգ շարադրութեանն գնասցուք, զի զանձնէ ամբաստանեմ» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 105ա): Վերջին բառերը համեմատելի է Սամվել Անեցու ուսուցչի՝ Հովհաննես Սարկավագի գործերից մեկի վերնագրին՝ «Ամբաստանութիւն զանձնէ» (Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երեւան, 1956, էջ 127):

¹⁵ Տեսուն Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի Բանք չափու, Վենետիկ, 1830, էջ 550:

¹⁶ Գրիգոր Գ Պահլավունու հոր՝ Ապիրատի մայրը Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրն էր (հետեւաբար Գրիգոր Վկայասերի քույրը), իսկ Ապիրատի հայրը՝ Ապլճահապը՝ Բարսեղ Անեցու հոր Վասակի եղբայրն էր (նրանք որդիներն էին 1021 թ. սպանված Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի), Կ. Մաթեոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում, էջ 67-93:

րի անց Քեստունի իշխանությունը վերացավ, եւ Գրիգորը եղբոր՝ Ներսես Շնորհալու հետ տեղափոխվեց Տլուք գավառի Ծովք ամրոց, որը Սմբատ Սպարապետը կոչում է «փոքրագոյն դղեակն Ծովք»¹⁷, իսկ Շնորհալու վարքագիւրը հավելում է, որ «փոքրագոյն դղեակն Ծով կոչեցեալ... ոչ ունէր այնչափ ամրութիւն...»¹⁸ եւ անապահով էր: Նույն աղբյուրը վկայում է, որ «ի բնիկ աշխարհէն վտարեալ էին սուրբ հայրապետքն Հայոց, ուր երիցագոյն աթոռն էր զառաջինն՝ ի Շիրականն անդ...»¹⁹: Ահա այդ «երիցագոյն» եւ Բարսեղ Անեցու «սեփական» աթոռն էր, որ Գրիգոր Գ Պահլավունին համարում էր նաեւ իրենը եւ, Սամվել Անեցու վկայութեամբ, քաղաքի ամիրայի հետ «ուխտ սիրոյ ունէր... վասն իւր սեփական աթոռոյս»:

Գրիգոր Գ Պահլավունին երկրորդ անգամ փորձում է Անի տեղափոխվել 1149-50 թվականներին, ինչպես հաղորդում է Սմբատ Սպարապետը, բայց հանգամանքների բերումով սեփականում է «զանմատչելի բերդն Հռոմկլայն» եւ այնտեղ հաստատում կաթողիկոսարանը (ուր այն մնում է մինչեւ 1292 թ.)²⁰: Սակայն կաթողիկոսը սերտ կապեր է պահպանում Անիի հետ: Դրա մի արտահայտությունը կարելի է համարել այն, որ նա ժամանակագրություն է պատվիրել քաղաքի Կաթողիկեի երեց Սամվել Անեցուն:

Այսպիսով, Անին վերադարձվում է Շաղղաղյաններին, սակայն վերջիններս երգվում են այլեւս Կաթողիկեի նկատմամբ ոտնձգություն չանել²¹: Բնականաբար այդ դեպքից հետո հայ հոգեւորականութեան դիրքը քաղաքում ավելի է ամրապնդվում: 1124-ին վերածված Կաթողիկեի հոգեւոր դասը գլխավորում է ծերունագարդ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը²², որին հավանորեն ծառայակցում են նրա անեցի սաները, որոնց թվում՝ Սամվել Անեցին:

Շաղղաղյանների եւ Վրաց թագավորների հակամարտությունը շարունակվում է, եւ քաղաքի հայ բնակչությունն անմասն չի մնում կատարվող անցքերից: Խոսելով 1155 թ. Անիում ծավալված իրադար-

¹⁷ Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 161:

¹⁸ Սուփերք հայկականք, ԺԴ, Վենետիկ, 1854, էջ 46-47: Բ. Կիւլէսէրեան, Ծովք (Ծովք-Տլուք եւ Հռոմ-Կլայ), Վիեննա, 1904, էջ 10-16:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, էջ 168, Կ. Մաթեւոսյան, Անի, էջ 61-62:

²¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 400:

²² Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 126:

ձուլությունների մասին՝ երեք արաբ պատմիչներ՝ Իբն ալ-Ասիրը, ալ-Ֆարիկին եւ Այնին, գրեթե նույն բառերով հետեւյալն են հաղորդում. «...Անի քաղաքում Հայոց քահանաները ապստամբեցին, եւ այն գրավելով ամիր Շադդադից՝ հանձնեցին եղբորը՝ Ֆադլունին»²³: Բայց ինչպես երեւում է, այս ամիրան եւս անեցիների սրտով չի լինում, եւ 1161-ին նրանք վերջինիս վռնդում են քաղաքից: Ալ Ֆարիկին այս մասին գրում է. «Անա (Անի) քաղաքում քահանաներն ապստամբեցին նրա տիրոջ՝ Ամիր Ֆադլուն իբն Մանուչիհի դեմ, որը պարտվեց ու գնաց Բաքրան (Բագարան) կոչված ամրոցը Սուրմարիի մոտ: Քահանաներն Անան հանձնեցին Ափխազաց թագավոր Քարքուրին (Գեորգի): Նրա զորքը եկավ տիրեց, մեծ հարստություն կողոպտեց...»²⁴:

Այս եւ նախորդ վկայություններին անդրադարձած ուսումնասիրողները սովորաբար նշում են, որ Անիի քահանաներ ասելով պետք է հասկանալ քաղաքի քրիստոնյաներին²⁵: Սակայն ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ եթե այս ժողովրդական ելույթների շարժիչ ուժն իրոք Անիի քրիստոնյա հայ բնակչությունն էր, ապա նրան գլխավորողը քաղաքի հոգեւորականությունն էր: Այդ է պատճառը, որ արաբ հեղինակները միահամուռ չեջտում են քահանաներին: Այս իրողությունն ավելի է հիմնավորվում 1161 թ. դեպքերի կապակցությամբ Մխիթար Գոշի մոտ պահպանված վկայության շնորհիվ: Նա նշում է, որ Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսն ու Հասանյան ազնվականական տունը ներկայացնող նրա եղբայրները մի քանի անգամ հրավիրել են Վրաց Գեորգի Գ թագավորին (1156-1184)՝ Անին գրավելու, բայց հետո (ինչպես երեւում է, այն բանից հետո, երբ սեփական ուժերով վտարել են քաղաքի ամիրային), երբ Գեորգին արշավել է դեպի Անի, չեն ուզել քաղաքը հանձնել նրան: Վրաց թագավորը քաղաքը գրավել է բռնություններով եւ ընդդիմացողներից շատերին պատ-

²³ Իբն Ալ-Ասիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին 11, «արաբական աղբյուրներ» Բ), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծան. Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 1981, էջ 257, 400, Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեւան, 1980, էջ 99:

²⁴ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., 101:

²⁵ Տե՛ս Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., 1980, 99:

ժել, որոնց թվում՝ քահանաների ու կրոնավորների²⁶:

Այստեղից միանգամայն որոշակի է դառնում, որ հիշյալ դեպքերի ժամանակ, որպես անեցիների ընդհանուր շահերի արտահայտիչ, հանդես է եկել քաղաքի հոգեւորականութիւնն իր եպիսկոպոսի գլխավորութեամբ: Իսկ թագավորն ընդդիմացողներին պատժելիս թեեւ եպիսկոպոսին հրապարակայնորեն չի դատապարտել, բայց նրա ենթականերին՝ քահանաներին ու կրոնավորներին, հասարակ քաղաքացիների հետ միասին ծաղր ու ծանակի է ենթարկել: Բնական է, որ քաղաքի քահանաներն ինքնագլուխ չէին գործում, այլ ղեկավարվում էին իրենց հոգեւոր պետի՝ Բարսեղ Բ-ի կողմից, որը, լինելով Անիի այս շրջանի ամենաազդեցիկ ազնվականական տան զավակ, հետագայում եւս բավական ինքնուրույն գործունեութիւն է ծավալել²⁷:

Սամվել Անեցին եւս անդրադարձել է 1161-63 թթ. դեպքերին, բայց առանց ներքաղաքային խմորումները ներկայացնելու: Ըստ նրա, երբ վրացիները երկրորդ անգամ գրավեցին Անին առաջ բերեցին շրջակա մահմեդական իշխանութիւնների պատասխան գործողութիւնները:

«Ոժ (1161): Յայսմ ամի թագաւորն Վրաց Գւորգի՝ առ զԱնի՝ ի յուսիս ի ԺԳ(13) եւ ապա յօգոստոս ամսամտին՝ կոտորեաց զՇահիարմէն եւթն հազարաւ՝ զՁՌ-ան (80 000) եւ այտորիկ ականատես եղաք մեք: Ի ԳՌ (3000) գրով այն էր գոր գերեաց, թող զանկեալ զգիա-

²⁶ «Իսկ Գիորգի իբրեւ թագաւորեաց... առնոյր եւ զքաղաքն Անի միանգամ եւ երկիցս կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի եւ եղբարաց նորա՝ որդոց Մագիստրոսին Հասանայ. եւ ապա ընդդիմացեալ ոչ տային ի ձեռն նորա զքաղաքն. եւ առեալ բռնաբար զքաղաքն եւ հրամայեաց աւար հարկանել եւ մերկացուցեալ զօրացն զամենեսեան զարս եւ զկանայսն, զքահանայս եւ զկրօնաւորս բազում անարգանս ցուցանէին յաղագս ընդդիմանալոյ...»: Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, հ. Բ, էջ 390:

²⁷ Բարսեղ Բ Անեցին իբրեւ «արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անուոյ», «եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ» համարվում էր Հյուսիսային Հայաստանի ողջ հայ հոգեւորականութեան առաջնորդը, գլխավոր դեր կատարում Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի հետ եղած հարաբերութիւններում՝ հանդես գալով դավանական անգիջողականութեան պաշտպանութեամբ, իսկ 1195թ. Անիում կաթողիկոս է ձեռնադրվում: Հռոմկլայի աթոռը, որ մեկ այլ դեպքում անհապաղ անօրինական կհամարեր նման ձեռնադրութիւնը, ձեռնպահ է մնում որեւէ որոշում կայացնելուց (Կ. Մաթեւոսյան, Անի, էջ 66-69):

կունս՝ որ ծածկէր զանդաստանս մեր...

ՈՒԹԲ (1163): Ապա զաւերաժողով լինեալ սուլտանն Խորասանայ՝ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անևոյ եւ զարհուրեցոյց զբնակիչք սորա. յետ Լ (30) աւուր գնաց զաղտագողի աղուեսաբար եւ հար զթագաւորն Գւորգի եւ զաւար նորա հառ եւ դարձաւ ի տեղի իւր»²⁸:

Այս դեպքերի մասին հայտնում են նաեւ այլ հեղինակներ, սակայն Սամվել Անեցու հաղորդումն աչքի է ընկնում ականատեսի անմիջականութեամբ: Նա հայ հեղինակներից միակն է, որ արձանագրել է Վրաց թագավոր Գեորգի Գ-ի պարտութիւնը թշնամու անակնկալ հարձակման հետեւանքով²⁹:

1164-ի վերջերին Անին կրկին վերադարձվում է Շաղղաղյաններին³⁰, սակայն այս փաստն արդեն տեղ չի գտել Սամվել Անեցու մոտ, քանի որ նա ժամանակագրութեան շարադրանքը դադարեցրել է 1163-ին:

1174-1176 թթ. քաղաքը մեկ անգամ եւս անցնում է վրացիներին, ապա վերադարձվում Շաղղաղյաններին: 12-րդ դարի վերջին քառորդում անեցիներն ավելի վճռական են դառնում: Հատկանշական է, որ 1186 թ. թեեւ քաղաքը գտնվում էր ամիրայական տիրապետութեան տակ, բայց անեցիները գենք վերցնելով հարձակվում են մահմեդականների զավթած եւ ավազակային որջ դարձած Ծառաքար ամրոցի վրա, գրավում այն եւ վերադարձնում իր օրինական տիրոջը, որն այլ ոք չէր, քան Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ-ը:

Տեւական պայքարի գնով անեցիները հասնում են այն բանին, որ Շաղղաղյանների տիրապետութեան վերջին շրջանում ոչ միայն լիակատար կրոնական ազատութիւն են վայելում, այլեւ ձեռք են բերում քաղաքական կշիռ: Անիի շուրջը ծավալված երկարամյա հակամարտութիւնը վերջնականապէս հանգուցալուծվում է 1198 թ. վերջերին, երբ Շաղղաղյան վերջին ամիրա Սուլթանի մահից հետո Զաքարե եւ Իվանե Զաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զոր-

²⁸ Մատենադարան ձեռ., թիվ 5619, էջ 106բ-107ա, հմմտ. Անեցի, էջ 137-138:

²⁹ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 112-113:

³⁰ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

քերն անարգել մուտք են գործում քաղաք³¹:

Ահա այսպիսի բուռն իրազարժույթյունների շրջանում է ապրել ու ստեղծագործել Սամվել Անեցին: Նրա կենսագրութայն վերաբերյալ նախորդ ուսումնասիրողներն առավել հաճախ բավարարվել են «նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ չունենք»³² կամ «նրա մասին գրեթե ոչինչ չի պահպանվել»³³ եւ նմանօրինակ ձեւակերպումներով³⁴:

Ժամանակագրութայն հրատարակութայն առաջաբանում Ա. Տեր-Միքելյանը գրում է, որ Սամվել Անեցին «միայն մի տեղ է իւր անունը յիշում»³⁵ վկայակոչելով Ժամանակագրութայն համապատասխան մասում գետեղված հետեւյալ տեղեկությունը. «Ի ՇՀԼ թվին փոխի յաշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս՝ որ էր ի Փառխոսոսյ՝ որդի քահանայի միոյ՝ եւ աշակերտ սորա Երեմիա. որ եւ յասելն վարդապետին թէ՛ լուռ լեր, զամս Գ (3). լուռ եկաց՝ ընդ միտս եւ ընդ Աստուծոյ խօսէր, որ եւ Անձրեւ կոչեցաւ: Եւ ընկերք սորա տէր Խաչատուր եւ Գրիգոր եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ ամենեքեան սքա Անեցիք»³⁶: Այս հատվածը չկա Սամվել Անեցու Ժամանակագրութայն հնագույն երեք ձեւագրերից ոչ մեկում: Փաստորեն Սամվել Անեցին նման բան

³¹ Կ. Մաթեւոսյան, Անիում Զաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, N 1, էջ 280-283, Ա. Շահնազարյան, Զաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը, ՀՀ ԳԱԱ պատմութայն ինստիտուտ, Հայոց պատմութայն հարցեր, գիտական հոգվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 140-142:

³² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Երեւան, 1970, էջ 94:

³³ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրութայն, Երեւան, 1981, էջ 176:

³⁴ Անեցի, էջ 6, Մ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայոց պատմութայն աղբյուրագիտություն, Երեւան, 1979, էջ 173, Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, գիրք Բ, Երեւան, 1982, էջ 116: Սամվել Անեցու ժամանակագրութայն հրատարակիչ Արշակ Տեր-Միքելյանը նրան ենթադրաբար նույնացրել է Կիրիկիայում ապրած գրիչ Սամվելի հետ, որը Եերսես Լամբրոնացու (1153-1198) հանձնարարությամբ 1190 թ. Սկեւռայում ձեռագիր է ընդօրինակել եւ մի ընդարձակ հիշատակարան գրել (Անեցի, էջ 6): Սակայն այն հանգամանքը, որ իրեն «նուստ եւ յետին» գրիչ անվանող այս Սամվելը Սկեւռայի միաբան էր եւ վանքի մոտ գտնվող Լամբրոնն անվանում է «ամրոց տէրանց մերոց», անհավանական է դարձնում Սամվել Անեցու հետ նրա նույնութայն հնարավորությունը:

³⁵ Անեցի, էջ 6:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 128:

չի գրել եւ իր անունը ժամանակագրութեան մեջ չի հիշատակել: Մինչդեռ Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակութիւնից հետո այս տեղեկութիւնը Սամվել Անեցու «հեղինակութեամբ» անցել է գրքից գիրք: Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Երեմիա Անճրեւիկը եւ Սամվել Անեցին աշակերտել են Հովհաննես Սարկավագին³⁷ (հենց նա էր Փառիստից), եւ ուսումնասիրողները տարակուսել են, թե հիշյալ հատվածում ինչ Սարգսի մասին է խոսքը³⁸:

Ժամանակագրութեան մեջ կատարված հետազայի հավելումներից է գալիս նաեւ Սամվել Անեցու կենսագրութեան առնչութեամբ մեկ այլ շփոթմունք: Դեռեւս Գ. Զարբհանայկանը պատմիչին անդրադառնալով գրում է, որ նա «ինքզինքը աշակերտած կաւանդէ Գէորգ անունով վարդապետի մը, որ հաւանաբար Մեղրեցին է, ուրիշներն ալ՝ եւ մասնաւորապէս Վարդան պատմիչ, Յովհաննու Սարկաւագայ աշակերտ կը համարին զինքը»³⁹:

Որտեղից է ծագում այս տվյալը: Ժամանակագրութեան հատվածներից մեկում, ուր Սամվել Անեցին խոսում է Հայոց մեծ թվականի հաստատման մասին⁴⁰, ավելացված է մի նախադասութիւն, որը չկա հնագույն եւ համեմատաբար նոր ձեռագրերի մեծագույն մասում:

³⁷ Վարդան Արեւելցիի գրում է. «էին եւ վարդապետք յայնմ ժամանակի Յովհաննէս, որ եւ Սարկաւագ... որոյ յիշատակ ճառագայթիցն փայլին մինչեւ ցարդ ի բանս իւր եւ ի նմանէ աշակերտեալսն՝ Երեմիա, որ եւ Անճրեւիկ... եւ Սամուէլ երէց աշխարհի, որ զգաւագանսն յօրինեաց Քրոնիկոսին՝ Անեցին», Վարդան Արեւելցի, էջ 125:

³⁸ Ա. Աբրահամյանը «Սամվել Անեցու մոտ Սարկավագ անունը Սարգիս ձեւով» հիշելը համարում է «առեղծված» եւ այն փորձում է լուծել Կամրջածորի օրինակից, աշակերտների անուններ պարունակող վկայութեան հետ կապ չունեցող, բայց Սարկավագի մահվան մասին հայտնող տեղեկութիւնը մեջբերելով: Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 32:

³⁹ Գ. Զարբհանայկան, Պատմութիւն Հայերէն դպրութեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 547, նույնի Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 672: «Սամուէլ Անեցին ուսումնառութիւնն անց է կացրել Գեորգ անունով վարդապետի մոտ», – գրում է Լ. Բաբայանը (Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 177):

⁴⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 73ա–73բ:

Այն հետեւյալն է. «Մինչեւ ցդիր թուականիս մերոյ ուղղեալ էր սուրբ վարդապետին իմոյ Գէորգեայ ըստ քրոնիկոնին զնահանջն եւ ասէ. «Տէսի ի Շ (500) եկին զգիր թուականին առաջին ամն նահանջ, ոչ գիտելով զգիրարդն՝ թողով աստի եւ յառաջ ըստ գրեանս»⁴¹: Ե՞րբ եւ ո՞վ է այս ավելացումը կատարել եւ ո՞ր Գեւորգ վարդապետին է նկատի ունեցել: Մատենադարանի ձեռագրերից ամենավաղը, որ ունի այս տվյալը, 16-րդ դարի վերջերին գրված թիվ 1486 մատյանն է, որն օգտագործել է նաեւ Ա. Տեր-Միքելյանը (հրատարակութեան ձեռագրերի Գ օրինակն է): Ձեռագրի գրիչ Սահակ Երզնկացին, որը հիշատակարանում խոստովանում է, թե ժամանակագրութունն իր համար անհասկանալի գիրք է, հավանաբար հենց իր Գեւորգ վարդապետի կատարած դիտողության մասին է գրել: Ընդ որում, վերը նշված հատվածը ձեռագրում գրված է բուն գրչութունից ավելի մանրատառ եւ ակներեւ է, որ այն հավելում է (նկ. 1): Այս մատյանը որպես նախօրինակ օգտագործած գրիչներն ակամա «բազմացրել» են Գեւորգ վարդապետի մասին տեղեկութունը:

Հովհաննես Սարկավագի Անիի դպրոցի մասին վիկյութունն է պահպանվել նրա կենսագրութեան մեջ, ուր բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկութուններ կան դպրոցի գործունեության, ուսումնական ծրագրի, կրթական գործընթացի մասին⁴²:

11-րդ դարի վերջերին Անիում կարճ ժամանակով վերականգնվեց կաթողիկոսական Աթոռը, երբ կաթողիկոս դարձավ Բարսեղ Ա Անեցին: 1081-ին Հաղպատում ձեռնադրված Բարսեղը հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ այնտեղից իր հետ Անի է բերել տեղի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագին՝ նրան հանձնարարելով

⁴¹ Անեցի, էջ 75:

⁴² Կենսագրի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ Հովհաննես Սարկավագը, «իբրեւ գիմաստուն մեղու, բարձեալ յանդամս մտաց զձաղիկս յերանգոց գունոց եւ հոտոց եւ համոց, բերէր ի քաղաք իւր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի եւ լի առնէր ըզտունն ի փարթամութենէ անտի... Շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեաւ՝ խոնարհաբար եւ ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին եւ զխորին իրս...» (Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութունը, էջ 120-121):

կաթողիկոսարանի դպրոցի վերաբացումը⁴³: Այս էր պատճառը, որ հոգեւոր բարձրագույն կրթութիւնն ստանալու համար Հովհաննես Սարկավազի մոտ էին գալիս Հայաստանի տարբեր ծայրերից, որպէս «Իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Անիում ուսանելով դառնում «ուսուցիչք եւ լուսաւորք ոգևով», եւ վերադառնալով իրենց գավառները՝ վարդապետի պատգամները տարածում ողջ երկրում՝ «...նորայն առասացութիւնք լցին գոլորտս Հայաստանեայց»⁴⁴:

Բնական է, որ Հովհաննես Սարկավազի Անիի դպրոցում քիչ չեն եղել նաեւ անեցիները: Հենց նրանց է հիշատակել Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան լրացնողներից մեկը. «սէր Խաչատուր եւ Գրիգոր եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ ամենեքեանք սոքա անեցիք»⁴⁵: Հնարավոր է, որ սրանցից Գրիգորն է 1129 թ. հիշվում է որպէս Անիի Կաթողիկէի ավագերեց, որի դեմ, ըստ Վարդան Արեւելցու, փորձում է ճնշում գործադրել Փաղբուն ամիրան, բայց հաջողութեան չի հասնում⁴⁶: Գրիգորի հետ պատահած միջադեպը ցույց է տալիս, որ Կաթողիկէի ավագերեցն այդ ժամանակ բավական մեծ հեղինակութիւն էր վայելում: Շուտով Գրիգորին փոխարինում է Սամվել Անեցին:

Արժանահիշատակ է, որ Հովհաննես Սարկավազը ոչ միայն զբաղվել է մանկավարժութեամբ, այլեւ տոմարի բարեկարգման հարցե-

⁴³ Հովհաննես Սարկավազի գլխավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները սովորաբար չեն խորացել նրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսել են այդ շրջանում Անիում կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատման հանգամանքը՝ կարծելով, թե Սարկավազը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել (Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 25, Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 114, Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան, Երեւան, 1958, էջ 243, Կ. Միրումյան, Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Երեւան, 1984, էջ 29): Մինչդեռ Շաղաղյան ամիրանների իշխանութեան տակ գտնվող Անիում համահայկական նշանակութիւն ունեցող բարձրագույն դպրոց կարող էր բացվել միայն եկեղեցական բարձր Հովանավորութեան պայմաններում (Կ. Մաթեւոսյան, Հովհաննես Սարկավազի գործունեութիւնն Անիում, «Էջմիածին», 2005, է-Ը, էջ 59-72):

⁴⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 120:

⁴⁵ Անեցի, էջ 128:

⁴⁶ Վարդան Արեւելցի, էջ 124: Ձի բացառվում, որ վերը նշված հավելման մեջ հիշատակված Գրիգորը հետագայում Հառիճը վերականգնած Գրիգոր վարդապետն է (տե՛ս աստ, հավելված բ):

րով⁴⁷, տոմարագիտությունն ուսուցանել նաեւ իր սաներին⁴⁸: Այդ գիտելիքները լավագույնս կիրառեց նրա սաներից Սամվել Անեցին, որը ոչ միայն Եւսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի սկզբունքով կազմեց Ադամից մինչեւ իր օրերը հասնող ժամանակագրությունն, այլեւ գրեց տոմարագիտական աշխատությունն. «Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Սամուէլի քահանայի ի խնդրոյ Ստեփանոսի Իմաստասիրի»⁴⁹: Այն շարադրված է հարց ու պատասխանի ձեւով, ընդ որում՝ Սամվել Անեցին օգտվել է Անանիա Շիրակացու Քննիկոն աշխատության տոմարագիտական բաժնից, երբեմն առանձին հատվածներ նույնությամբ արտագրելով⁵⁰:

Սամվել Անեցու ժամանակագրության ստեղծման համար պարտական ենք ոչ միայն հեղինակին, այլեւ պատվիրատուին՝ կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն: Ինչպես վերը նշվեց, նա մտադրություն ունեւ հաստատվելու Անիում, որը սակայն չկայացաւ: Սամվել Անեցին ժամանակագրության մեջ մի քանի անգամ ուղիղ խոսքով դիմում է պատվիրատուին: Հնարավոր է, որ նա իր գործը հատվածահատված ուղարկել է նրան եւ աշխատանքը շարունակել համապատասխան ցուցումներ ստանալով: Հայտնի է, որ Գրիգոր Գ Պահլա-

⁴⁷ Գ. Բրուտյան, Օրացույց հայոց, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 115-145, Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը, Երեւան, 1999, էջ 230-266:

⁴⁸ Այդ մասին նշվում է վարդապետի վարքում. «...կրթէր, արկանէր ի գիրս նուրբս եւ դժուարալուրս... Յետ այսորիկ ի խոյզ եւ ի քնին ընթացից լուսաւորացդ մտեալ, տայր գումարել ի միատեսակ եւ յանստերիւր թիւս տումարի, զուշ եւ գակն ոգւոց: Եւ տեղեակ առնէր տօնից կարգաւորաց եւ փոփոխման ամսոց եւ ամանակաց եւ եղանակաց...» (Ա. Աբրահամյան, Հովհաննէս Իմաստասիրի մատենագրությունը, էջ 121):

⁴⁹ Ա. Աբրահամյան, Սամվել Անեցու տոմարական եւ տիեզերագիտական աշխատությունները, էջ 30-36: Ըստ Ռ. Վարդանյանի, Ա. Աբրահամյանի հրատարակած բնագիրը Անեցու տոմարագիտական երկի մի մասն է միայն: Ցավոք պատվիրատուի վերաբերյալ անունից բացի ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն նկատենք, որ «Իմաստասեր» պատվանունը բավական տարածված է եղել Անիում:

⁵⁰ Ուշագրավ է, որ Շիրակացու հիշյալ աշխատության բնագիրը 1040-ական թվականներին պահվել է Անիի կաթողիկոսարանում, որի վերաբերյալ ուղղակի նշում կա Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին ուղղված նամակներից մեկում: Գիտնական իշխանը կաթողիկոսին խորհուրդ է տալիս այդ աշխատությունն օգտագործել ուսումնական նպատակով: Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Կոստանյանցի), Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 8-9, Կ. Մաթեւոսյան, Անի, էջ 236-237:

վունին վախճանվել է 1166 թվականին⁵¹: Թե երբ է մահացել ինքը՝ Սամվել Անեցին, հայտնի չէ:

Ա. Աբրահամյանն իր գրքերից երկուսում նշում է Զմմառի հավաքածուի ձեռագրերից մեկը, որի գրիչը հունարենն եւ հայերեն խառն տառերով հիշատակություններ է թողել, իրեն անվանելով «Սանւիել մեղապարտ քահանա», եւ որն ըստ հեղինակի, «պատմա-տոմարագիտական բովանդակությամբ արժեքավոր ունիկում է՝ գրված հայ ականավոր ժամանակագիր Սամուել Անեցու կողմից 1178 թ.»⁵²: Հիշյալ ձեռագիրը բազմազան նյութերի ժողովածու է, որի միայն սկզբի մասն է այս գրչինը⁵³, շարունակությունը գրել են ուրիշները, մի մասը՝ Թադեոս քահանան 1123 թ. Դրագարկում, իսկ ձեռագրի վերջում դարձյալ հունարենն եւ հայերեն խառնագրով հիշատակվում են Սիմեոն եւ Ռստակես քահանաները⁵⁴: Զմմառի ձեռագրացուցակը կազմող Մ. Քելչիշյանը, այստեղ հիշված «Սանւիել» քահանային, իրավացիորեն, չի նույնացնում Սամվել Անեցու հետ⁵⁵:

Բավական հետաքրքրական է Սամվել Անեցու որդու եւ թոռան մասին պահպանված տեղեկությունը, որին անդրադառնալուց հետո կփորձենք ընդհանրացնել Անեցու կենսագրության մասին առկա տվյալները:

1233 թ. Սամվել Անեցու թոռը՝ Աբրահամ երեցը, Անիում գտնվող իր ունեցվածքից արժեքավոր նվիրատվություն է կատարել Խծկոնքի վանքին: Տեղի Ս. Սարգիս եկեղեցու արձանագրության մեջ նա հի-

⁵¹ Կյանքի վերջին շրջանում նա ծանր հիվանդ էր եւ կաթողիկոսարանի գործերը հանձնել էր եղբորը՝ Ներսես Շնորհալուն (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1622, Ա. Բոգոյան, Հայբյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.), Երեւան, 1995, էջ 34-42):

⁵² Ա. Աբրահամյան, Հայկական ծածկագրություն, Երեւան, 1978, էջ 147-148, նույնի, Հայոց գիր եւ գրչություն, էջ 271:

⁵³ Այս գրչին պատկանող էջերում տեղ են գտել «Աշխարհացոյց Մովսէսի Նորենացոյ» (թերթ 1ա-45ա), «Մղոնահամարք ճանապարհաց» (թերթ 45ա-46ա), «Տոմար» (թերթ 47ա-105բ): Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանի, կազմեց Մ. Քելչիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 490-491:

⁵⁴ Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի, էջ 495:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 804: Ձեռագիրը հավանաբար հայ-հունական սերտ առնչություններ ունեցող միջավայրի ծնունդ է:

չու՞մ է հորը՝ Սարկավազ քահանային, եւ համբավավոր պապին՝ վերջինիս հիշատակին նվիրելով կատարած նվիրատուութեան դիմաց ստացած վեց պատարագներից երկուսը: Ահա այդ արձանագրութեան նից մի հատված. «Ի ՈԶԲ (1233) թուիս շնորհիւն Քրիստոսի, ես Աբրահամ երէց, որդի Սարկաւազ քահանայի, թողն Սամուէլ երիցոյ Անեցի ետու զիմ գանձագին Բ (2) տուն նորաչէն եւ ի վերէն Բ (2) կուղպակ ի սուրբ ուխտս ի Խճկաւնս... եւ փոխարէն հատուցէն մեզ յամենայն ամի Զ (6) աւր պատարագ՝ Դ (4) Աբրահամու եւ Բ (2) տէր պապ երիցու...»⁵⁶:

Արձանագրութեան շնորհիվ մեզ հայտնի է դառնում, որ Սամվել Անեցու քահանա որդին Սարկավազ անունն է կրել: Կարելի է ենթադրել, որ Սամվել Անեցին որդուն Սարկավազ է անվանել ի պատիվ սիրելի ուսուցչի՝ Հովհաննես Սարկավագի:

Հնարավոր է, որ Սամվել Անեցու որդի Սարկավագն է 1151 թ. նորոգել Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրականութեան մեջ երբեմն կոչվում է նաեւ Սարկավագի եկեղեցի: Պահպանված արձանագրութեանը վկայում է. «Ի թուին Ո (1151) ես Սարկաւազ քահանա զայս ծերացեալ տաճարս Սըրբոյն Սարգսի վերստին նորոգեցի ի հրմանէ ի յիմոց գուց. Որք ի ներկայդ էք զիս եւ ծնաւդս յիշեսլիք ի Քրիստոս Յիսուս»⁵⁷: Սույն արձանագրութեանը Անիի Շաղաթեան տիրապետութեան շրջանից հայտնի առաջին շինարարական վկայագիրն է: Հիշենք, որ այդ ժամանակ եկեղեցաշինութեան համար պայմանները բնավ էլ նպաստավոր չէին, եւ նման գործ կարող էր կատարել միայն քաղաքում ամուր դիրք ու հենարան ունեցող մեկը: Սամվել Անեցին, որը նույն այդ տարիներին Կաթողիկէի ավագերեցն էր, կապեր ուներ ժամանակի Հայոց կաթողիկոսի հետ, կարող էր իր որդու ձեռնարկի երաշխավորը հանդիսանալ եւ նրան օժանդակել: Սարկավագի արձանագրութեան վերջաբանը եւս ասես հուշում է այս մասին. այն ոչ թե ուղղված է հետագա սերունդներին, այլ «ծերացյալ» տաճարը հիմնո-

⁵⁶ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 211:

⁵⁷ Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. Ա, կազմեց Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966, էջ 56:

վին նորոգված տեսնելու եկած ներկաներին՝ «Որք ի ներկայդ էք զիս եւ ծնաւդս յիշեսջիք...»: Սամվել Անեցու որդու եւ Ս. Սարգիս եկեղեցին նորոգողի նույնացման օգտին է խոսում նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Սարկավազը սակավ հանդիպող անուն էր⁵⁸:

Սամվել Անեցու թոռ եւ Սարկավագի որդի Աբրահամ երեցից հետո այս հեղինակավոր քահանայական տոհմը շարունակվել է, թե ոչ՝ հայտնի չէ: Խծկոնքի արձանագրության մեջ Աբրահամի հիշատակած իր բոլոր ազգականները՝ Խոցաղեղ, Հովհաննես երեց, Տիրանց, Շահամամ, արդեն մահացել էին եւ թաղվել վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ⁵⁹: Այս հանգամանքը վկայում է, որ 1233 թ. արձանագրության գրության ժամանակ Աբրահամն առաջացած տարիքում գտնվող մարդ էր:

Անեցի մատենագրի տոհմի երեք սերնդի մասին պահպանված վկայությունն արդեն իսկ ուշագրավ իրողություն է: Սամվել Անեցին այս առումով միակն է հայ միջնադարյան պատմիչների շարքում:

Երբ է ծնվել եւ երբ մահացել Սամվել Անեցին: Քանի որ թվականները ստույգ հայտնի չեն, այս մասին արված ենթադրությունները միշտ էլ մոտավոր են լինելու⁶⁰: Ուսումնասիրողները սովորաբար պատմիչի ծնունդը տեղագրում են 12-րդ դարի առաջին տասնամյա-

⁵⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երեւան, 1948, էջ 262: Սարկավագ անձնանվան հայտնի ամենավաղ հիշատակությունը 1047 թվականից է (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեւոսյանի, Երեւան, 1988, էջ 88-89):

⁵⁹ «...ի սուրբ Սարքսի կողման ննջեցեալսն (թվարկում է անունները)...» (Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 211): Գուցե պատահական չէ, որ Սամվել Անեցու որդի Սարկավագը նորոգել է Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, իսկ վերջինիս որդին հիշատակում է իրենց ազգականների Խծկոնքի Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ թաղված լինելը: Հնարավոր է, որ սուրբ Սարգիսն այս ընտանիքի հովանավոր սուրբն է եղել: Ավելորդ չէ հիշել, թե ինքը՝ Սամվել Անեցին, ինչպես է ներկայացնում Խծկոնքն ու վանքի գլխավոր եկեղեցին. «զհրաշալի վանս զԽծկոնս շինեաց. պայծառ պսակաւ զարդարեալ գտուրբ քաւարանն՝ որ ճանաչի անուն սուրբ Սարգիս» (Անեցի, էջ 106):

⁶⁰ Ա. Տեր-Միքելյանը, որը նույնացրել է Սամվել Անեցուն եւ 1190-ին հիշատակարան գրած Սամվել Սկեւոսցուն, գրում է. «Կրանք այն եզրակացութեան, որ Սամուէլ Անեցին վախճանուել է խորին ծերութեան մէջ՝ մօտաւորապէս 1190 թուից յետոյ, ուրեմն համարեա թէ հարիւր տարեկան հասակում: Ըստ այսմ Սամուէլ ծնուած պէտք է լինի շուրջ 1100 թուին» (Անեցի, էջ 9):

կում, մահը՝ նույն դարի 80-ականներին⁶¹:

Սամվել Անեցին հայրենի քաղաքում ուսանել է Հովհաննես Սարկավազի մոտ (1110-20-ական թվականներ), որից հետո, հավանաբար 1130-ական թվականներից, քահանայագործել է Կաթողիկեում: Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսից ժամանակագրություն կազմելու պատվեր ստանալով՝ շարադրանքը հասցրել է մինչև 1163 թ.: Ռ. Վարդանյանի հաշվարկներով Սամվել Անեցին «Պատճեն տոմարի» գործը խմբագրել է 1165 թ.⁶²: Քանի որ 1173 թ. ժամանակագրության մեջ մի քանի վկայություններ են ավելացվել, որոնց հեղինակը Սամվել Անեցին չէ (այս մասին կնշվի ստորև), մեր կարծիքով նա մահացել է մինչև այդ թվականը, կամ հենց 1173 թվականին:

⁶¹ Ա. Աբրահամյան, Սամվել Անեցու տոմարական..., էջ 31, Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 173, Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁶² Գ. Սիմոնյան, Ռ. Վարդանյան, Հովհաննես Սարկավազի «Մեկնութիւն տոմարի Հայկազնեայ» տոմարական ժողովածուն, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Տարեգիրք, Ա, Երևան, 2006, էջ 60, 69, 71):

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սամվել Անեցին ժամանակագրությունը գրել է Եվսեբիոս Կեսարացու (մոտ. 260-340) նշանավոր «Քրոնիկոնի»¹ սկզբունքով՝ ժամանակագրական տարբեր համակարգերի ներդաշնակեցմամբ կազմված աղյուսակներով: Ժամանակագրությունը սկսվում է փոքր առաջաբանով, որից հետո, առաջին մասում, ուր աղյուսակներ չկան, Ադամից հասնում է մինչև Քրիստոսի ծնունդը: Երկրորդ մասը, որն աղյուսակներով է (բացառությամբ համեմատաբար մեծ հատվածների), սկսվում է Քրիստոսի ծննդյան հիշատակությամբ՝ Փրկչական 1 թվականով² եւ ավարտվում 1163 թվականին վերաբերող տեղեկության արձանագրմամբ:

Սամվել Անեցու աշխատությունն սկզբնապես վերնագրված է եղել՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ»:³ Հետագայում գրիչներից ոմանք սկզբում հավելել են հեղինակի անունը՝ «Սամուէլի քահանայի...» (արվել են նաեւ այլ միջամտություններ): Վերնագրին համապատասխանելով ժամանակագրությունը մեծապես քաղագրական աշխատություն է: Հեղինակը բարեխղճորեն է օգտվել սկզբնաղբյուրներից, հաճախ դրանց նկատմամբ քննական վերաբերմունք հանդես բերել: Բացի հայտնի պատմագրքերից, նա օգտագործել է իր ուսուցչի՝ Հովհաննես Սարկավագի պատմական թղթերը, դրանցից մի քանի համեմատաբար ծավալուն մեջբերում կատարել եւ դրանով իսկ փրկել այդ հատվածները, քանի որ թղթերի բնագրերն

¹ Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ ժամանականք, Վենետիկ, 1818: Հայերեն հրատարակության մասին տե՛ս Ա. Մաթեոսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը, Երեւան, 1995, էջ 192-194:

² Սամվել Անեցու, նրա ուսուցչի՝ Հովհաննես Սարկավագի եւ մի քանի այլ հեղինակների մոտ Փրկչական 1 թվականը (այսպես կոչված հայկական քրիստոնեական թվականը), այսօր կիրառվող թվականի համեմատությամբ հետ է երկու տարով: Այս մասին ավելի մանրամասն կնշվի ստորեւ:

այժմ կորած են³: Իր ժամանակի դեպքերը նա ներկայացրել է որպես ականատես՝ այլ պատմիչներից տարբերվող վերաբերմունք դրսևորելով այս կամ այն իրադարձությունից նկատմամբ: Յուրօրինակ է պատմիչի տեսակետը հատկապես Անիի պատմությունից հետ կապված դեպքերի կամ գործիչների վերաբերյալ⁴:

Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը թեև հիշատակվում է Հայ մատենագրությունը վերաբերող գրեթե բոլոր աշխատություններում, սակայն առանձին ուսումնասիրությունից չի արժանացել⁵: Այստեղից էլ ծագում են ժամանակագրության հետ կապված բազմաթիվ թյուրիմացությունները:

Հետազոտողներից նրանք, ովքեր փորձել են ժամանակագրությանն ու նրա հեղինակին անդրադառնալ՝ հիմնվելով վաղարշապատյան հրատարակության վրա, ակամա հայտնվել են դժվար կացություն մեջ, քանի որ այնտեղ եղած հետազայի ընդմիջար կուսությունները, որոնք միախառնված են հեղինակային տեքստին, երբեմն ներքին հակասություններ են առաջացնում: Լ. Բաբայանն, օրինակ, Սամվել Անեցուն համարում է հակասական եւ պատմական կարեւոր անցքերի նկատմամբ «անորոշ վերաբերմունք» ունեցող հեղինակ⁶: Կարծելով, թե Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրությունն Անեցու աղբյուրներից մեկն է, նա գրում է. «Դժվար է բացատրել, թե ինչու հույների կողմից Անիի գրավման մասին գրելիս Սամուելը հարազատ չի մնացել իր աղբյուրին՝ Ուռհայեցուն, չի պահպանել նրա ոգին, իսկ ասենք, նույն Գաբիկի եւ Մարկոսի շան մասին նույն աղբյուրի գրածը ամբողջովն ընդմեջ արտագրել է առանց փոփոխելու»⁷: Իրականում

³ Կ. Մաթեոսյան, Հովհաննես Սարկավազի պատմական թղթերն ըստ Սամվել Անեցու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 122-131:

⁴ Կ. Մաթեոսյան, Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին, «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 72-85:

⁵ Սամվել Անեցու բուն ժամանակագրության վերաբերյալ ցայժմ ամբողջական ուսումնասիրություն չի հրատարակվել: Ժամանակագրության ուսումնասիրությամբ երկար տարիներ զբաղվել է Մատենադարանի գիտաշխատող, ցուցադրության բաժնի վարիչ Սամսոն Լալաֆարյանը (1923-1994), սակայն, ցավոք, նրա ուսումնասիրությունն անավարտ է մնացել:

⁶ Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 182-185:

⁷ Նույն տեղում, էջ 184:

Սամվել Անեցին ընդհանրապես ծանոթ չի եղել Մատթեոս Ուռհայեցու երկին. դրա առանձին տեղեկություններ ու հատվածներ ժամանակագրության մեջ մոծվել են հետագայում:

Անիի բյուզանդական նվաճման մասին գրողներից ոմանք հետևյալ մեջբերումն են անում Սամվել Անեցու ժամանակագրության հրատարակությունից. «Տէր Պետրոս եւ ազատ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ եւ զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց. վասն որոյ ելին ի բընիկ աշխարհէն իւրեանց՝ Տէր Պետրոս եւ Գրիգոր Վասակայ որդին, Գագիկ եւ այլք իշխանք Հայոց եւ եկին ի Հռոմս»⁸: Հնագույն ձեռագրերից ոչ մեկը չունի նման տեղեկություն: Այստեղ խնդիրն այն է, թե հիշատակությունն ինչ չափով է իրականությունը համապատասխանում, պարզապես այն չի պատկանում Սամվել Անեցու գրչին:

Դեռևս Մաղաքիա Օրմանյանը Պետրոս Ա կաթողիկոսի (1019-1054) մասին գրելիս «Գետադարձի գրույցը» ենթաբաժնում պատմելով այն մասին, թե ինչպես Տրապիզոնի ջրօրհնեքի ժամանակ Արիստակես Լաստիվերցու նկարագրած՝ մեռնը լցնելու ժամանակ ջրի ցուլարձակումը հետագա պատմիչները դարձրել են հրաշք, ավելացնում է. «գետին ընթացքին կենալուն կամ ետ դառնալուն պարագան յետիններէ միայն յիշուած է, զոր չունին խոհականագոյն պատմիչներ՝ Լաստիվերացին եւ Վարդան»⁹: Իսկ «Հետո եկողների» ձեռքով պատմության «ածումը» ցույց տալու համար գրում է. «Անեցիին մօտ կը կարդանք. «Տէր Պետրոս արգել զգետն ժամ մի հրաշիւք ամենազօր սուրբ նշանին, առաջի Վասիլ թագաւորին»¹⁰: Ստացվում է, որ «հրաշքին» առաջին «քաղաքացիություն» տվողը Սամվել Անեցին է, մինչդեռ մեր համառոտաբան պատմիչն ընդհանրապես չի անդրադարձել Պետրոս կաթողիկոսի Տրապիզոն կատարած այցին¹¹:

Այս եւ տասնյակ այլ մեծ ու փոքր տեղեկություններ, որ տարբեր հրատարակություններում տեղ են գտել որպես Սամվել Անեցու վկա-

⁸ Անեցի, էջ 107-108:

⁹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1406:

¹⁰ Նույն տեղում, համտ. Անեցի, էջ 106:

¹¹ Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակությունից մեր հիշատակած վերջին երկու եւ Անեցուն չպատկանող մի քանի այլ մեջբերումներ անելով Լ. Բաբայանը պատմիչին մեղադրում է պատմական փաստերը հաշվի չառնելու, դրանք կամայական ներկայացնելու եւ այլ «մեղքերի» մեջ: Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 180-185:

յուլթյուններ, իրականում այլոց ներմուծումներն են նրա ժամանակագրությունյան մեջ: Բազմաթիվ են հատկապես Կիլիկիայի հայկական իշխանությունից հիմնադիր Ռուբեն Ա-ի մասին հավելումները: Դրանց անդրադառնալով Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրում է. «Եթե փորձելու լինենք դասդասել Սամուել Անեցու հաղորդած տեղեկությունները Ռուբենի մասին, ապա Մատթեոսի (Ուռհայեցու – Կ. Մ.) նշած երկու փաստի փոխարեն կստանանք միանգամից տասներեքը»¹²: Դրանք թվարկելուց հետո նա բացատրում է, որ «Անեցու «ժամանակագրության» սկզբնական բնագրում (Մատենադարան, ձեռ. Թ. 5619, 1176 Թ.) իսպառ բացակայում են Ռուբինյաններին եւ ընդհանրապես կիլիկյան անցուղարձեերին վերաբերող տվյալները», որոնք հետագայի հավելումներ են¹³: Ուսումնասիրությունից ընթացքում թյուրիմացություններից խուսափելու համար հեղինակը Մատենադարանի հիշյալ ձեռագրի բնագիրը համարում է «Սամուել Անեցու «Բուն ժամանակագրություն», իսկ Ա. Տեր-Միքելյանի 1893 թ. հրատարակությունը՝ «Խմբագրյալ ժամանակագրություն»¹⁴: Հենց այս «Խմբագրյալ ժամանակագրություն» մեջ են Ռուբեն Ա-ին վերաբերող 13 տվյալները: Ա. Տեր-Միքելյանին անձանոթ ձեռագրերի ուսումնասիրությունից արդյունքում մեզ հաջողվեց դրանց թիվն ավելացնել եւս երկուսով¹⁵:

Հավելումների հեղինակներին, հատկապես ժամանակագրությունը շարունակած անձանց Սամվել Անեցուց տարանջատելու համար Լ. Խաչիկյանը Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակությունը հղելով, ուշ շրջանի դեպքերի կապակցությունում օգտագործել է «Սամուել (շարունակող)» ձեռակերպումը¹⁶:

Սամվել Անեցու երկի մեջ հետագայում կատարված հավելումների ու լրացումների պատճառով է, որ անգամ ժամանակագրության պատվիրատուի ինքնությունը եւ ավարտման թվականի հարցը երկար ժամանակ մնացել է բաց եւ ամենատարբեր ենթադրությունների առիթ դարձել: Հարցի կարեւորությունը նկատի ունենալով այն կներկայացնենք ավելի հանգամանորեն:

¹² Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, Երեւան, 2007, էջ 65:

¹³ Նույն տեղում, էջ 70:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7261, էջ 58ա, ձեռ. թիվ 6354, էջ 316ա (տե՛ս ստորեւ բնագրերի բաժնում):

¹⁶ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, Երեւան, 2008, էջ 8, 47, 67, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, հ. VI, Երեւան, 1972, էջ 2, 28, 58:

ա. Ժամանակագրության պատվիրատուն եւ ավարտման թվականը

Սամվել Անեցու պատվիրատուի ինքնության եւ ժամանակագրութեան ավարտի թվականի հարցը փոխկապակցված են: Բանն այն է, որ Սամվել Անեցին իր պատվիրատուին անվանում է Գրիգոր կամ Գրիգորիս՝ նկատի ունենալով ժամանակի կաթողիկոսին: Քանի որ հիշյալ շրջանում աթոռակալել են Գրիգոր Գ Պահլավունին՝ 1113-1166 եւ Գրիգոր Դ Տղան՝ 1173-1193 թվականներին, ուսումնասիրողներին շատերը պատվիրատուին որոշելիս հենվել են ժամանակագրութեան ավարտման թվականի վրա: Իսկ քանի որ ժամանակագրութեան մեջ կատարված հավելումները սովորաբար առաջ են անցնում 1166 թվականից, շատերը պատվիրատու են համարել Գրիգոր Տղային, եւ այս տեսակետն ավելի մեծ տարածում է գտել:

Վկայաբերենք նախորդ ուսումնասիրողների կարծիքները: Ղ. Ալիշանը Գրիգոր Գ Պահլավունու մասին գրելիս նշում է, որ նա հորդորիչ եւ մեկենաս եղավ իր մերձավոր եւ հեռավոր վարդապետների համար, «որոց մէջ համարուի ժամանակագիրն Սամուէլ երէց Անեցի», իսկ քիչ անց ավելացնում է. «Թէեւ սովորաբար ըսինք կարծուի, որ Սամուէլ Գրիգորիսի յորդորմամբ գրած ըլլայ ժամանակագրութիւնը, այլ ինձի թուի թէ ոչ այնր, այլ Գր. Տղայոյ խնդրոյ գրած է, որոյ ժամանակն ալ կը դադարցընէ պատմութիւնը...»¹⁷: Գիտնականը ժամանակագրութեան ավարտի թվական է համարում 1177 թ.¹⁸:

Գ. Զարբհանալյանի կարծիքով Սամվել Անեցու շարադրանքը հասնում է մինչեւ 1179 թ., պատվիրատու է համարում Գրիգոր Գ Պահլավունուն¹⁹: Ա. Զամինյանն այս վերջին թվականի հետ համամիտ լինելով, Սամվել Անեցու երկի պատվիրատու է կարծում Գրիգոր Տղային²⁰:

Մ. Աբեղյանը չի կասկածում, որ ժամանակագրութեան պատվիր-

¹⁷ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայք իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 121-122:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Գ. Զարբհանալեան, Պատմութիւն Հայկական Հին դպրութեան, Վենետիկ, 1886, էջ 600, 650-651: Տե՛ս նաեւ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Ա, էջ 1394:

²⁰ Ա. Զամինեան, Հայ գրականութեան պատմութիւն, մասն Ա, Նոր Նախիջեւան, 1914, էջ 191:

րատուն Գրիգոր Գ Պահլավունին է, ավարտի թվական է նշում 1180-ը²¹: Իսկ Հ. Աճառյանը տարակուսում է, թե Անեցին «գրել է Գրիգոր Գ (կամ Դ^o) կաթողիկոսի հորդորանքով»²²:

Պատվիրատու Համարելով Գրիգոր Տղային, ժամանակագրության ավարտը 1180 թվականին է նշանակել Ս. Մելիք-Բախչյանը²³: Գրիգոր Տղայի չափածո ստեղծագործությունները ներկայացնող աշխատության առաջաբանում Աս. Մնացականյանը նրան կոչում է Սամվել Անեցու պատվիրատու²⁴: «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական բազմահատորյակում Լ. Բաբայանը նույնպես Անեցու պատվիրատու է համարում Գրիգոր Տղային, ավարտական թվական՝ 1180 թ.²⁵: Այս տեսակետը մուտք է գործել նաև Հայկական չորս Հանրագիտարան²⁶: Ն. Պողարյանը, առանց տեսակետը փաստարկելու, ենթադրաբար Սամվել Անեցու պատվիրատու է համարել Սանահինի վանքի վարդապետ Գրիգոր Տուտեորդուն²⁷:

Ցավոք հետազոտողների մեծ մասը ձեռքի տակ ունենալով ժամանակագրության Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակությունը, ուր Անեցու ժամանակագրության վերջին նշումը դրված է Հայոց ՈՒԹ (1180) թվականի դիմաց, ուշադրություն չի դարձրել նույն էջի տողատակի ծանոթագրությանը, ուր ասվում է, որ այդ եւ նախորդ՝ 1176 թվականի իրադարձության մասին նշված է եղել հրատարակության համար օգտագործած 13 ձեռագրերից միայն մեկում²⁸: Հետաքրքիր է, որ Ա. Տեր-Միքելյանն ընդհանրապես չի անդրադարձել պատվիրատուի խնդրին:

²¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, էջ 103:

²² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, էջ 384:

²³ Ս. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 173:

²⁴ Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ եւ պոեմներ, աշխատասիրույթյամբ Ա. Ե. Մնացականյանի, Երեւան, 1972, էջ 45, 175:

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, հ. III, Երեւան, 1976, էջ 805, տես նաև A Bibliography of Classical Armenian Literature To 1500 ad, by R. W. Thomson, Brepols-Turnhout, 1995, p. 191.

²⁶ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 10, Երեւան, 1984, էջ 161, Քրիստոնյա Հայաստան (հանրագիտարան), Երեւան, 2002, էջ 884, Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Երեւան, 2003, էջ 328, Ով ով է. հայեր (կենսագրական հանրագիտարան), հ. 2, Երեւան, 2007, էջ 391:

²⁷ Ն. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 240:

²⁸ Անեցի, էջ 139:

Իրականում Սամվել Անեցու երկը միանշանակ վկայում է, որ ժամանակագրութան պատվիրատուն Գրիգոր Գ Պաշլավունին է: Ժամանակագրութան սկզբում, իր օգտագործած աղբյուրները թվարկելուց հետո, հեղինակը դիմելով պատվիրատուին, գրում է. «Իսկ իմ մոռացեալ գտգիտութիւն եւ զանուսումնութիւն իմ, ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացդ Գրիգոր, յաղթեցայ ի սիրոյ կամաց ձերոց, առ ի գրել, զոր կամեցար. եւ այժմ օժանդակեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ՝ ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զախորժակս ձեր զբանից հանդէս, միայն զճշմարտութեան գնալով զհետս»²⁹:

Մարդկության պատմությունը սկսելով Ադամից եւ հասնելով մինչեւ Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, պատմիչը մեկ անգամ եւս անվանապես դիմում է պատվիրատուին. «Արդ, ով սրբազգեաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ ի թախանձելոյ ձեր, գեղկելի անձն իմ, ետու զանարհետ անձն իմ ի մշակութիւն այս գործոյ»³⁰:

Ինչպես վերը տեսանք, պատմիչը նշում է փաստերի հիշատակման իր սկզբունքը՝ «կարճ ի կարճոյ»: Սակայն քիչ անց դրանից շեղվում է, երբ գրում է Գրիգոր Գ Պաշլավունու կաթողիկոսական ընտրության ու գործունեության մասին: Գրիգոր Լուսավորչից սկսած բոլոր կաթողիկոսներին Սամվել Անեցին մի քանի բառ կամ մի քանի տող է նվիրել, իսկ Գրիգոր Գ Պաշլավունու գահակալմանը՝ մի քանի էջ: Նա գրում է. «Ի ՇԿԲ (1113) ամին վախճանեցաւ Տէր Բարսեղ հայրապետն Հայոց եւ յաջորդէ զաստիճանն Տէր Գրիգորիս մեծաշուք պատուով նստեալ յաթոռ վիճակի Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայցս լուսաւորչի. որ յազգէ նորին հարազատութեան ճանաչի: Եւ յազազս աստուածընկալ եւ հոգիընկալ շնորհի ընկալելոյ եւ սրբական եւ մաքրափայլ վարուց պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն ի մերազնեայ արանց, այլեւ յաւտարասեռ թագաւորաց եւ յիշխանաց, մանաւանդ ի Հռոմայեցոց թագաւորացն եւ պատրիարգացն: Սա չոգաւ ի քաղաքն սուրբ յԵրուսաղէմ³¹, եւ անդ... իմացեալ զառատահոս ծաւալումն աստուածային շնորհին ի վերայ հայրապետին ազգն հռոմայեցոյ... պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն ծանեան եւ զհոգւոյն գե-

²⁹ Անեցի, էջ 3:

³⁰ Անեցի, էջ 51:

³¹ Գրիգոր Գ Պաշլավունին Երուսաղեմում Զատիկի տոնին եւ եկեղեցական ժողովի է մասնակցել 1142 թ. (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1598):

ղեցկութիւն եւ... ուրախացան հաճելութեամբ եւ առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին եւ ընդ ազգս մեր...»³² եւ այլն:

Ակներեւ է, որ այսպիսի փառաբանութեան կարող էր արժանանալ միայն պատվիրատուն: Սակայն ավելի խոստուն է այն, որ այս հատվածի վերջում Մամվել Անեցին ուղիղ խոսքով դիմում է Գրիգոր Գ Պահլավունուն. «Բայց վասն զի զսկիզբն ամաց եւ յաջորդել առաջնորդութեան կամիմք տակաւին նշանակել եւ այսպիսի յաջողուածք եւ այլ բարեբաղտութիւնք եւ գործք զկնի ամաց աւր ըստ աւրէ յաւելաւ, այնր աղագաւ աստանօր թողաք զայլոցն պատմութիւն, զորս եթէ արժանի լինիմք յիւրում տեղւոջ գրեսցուք: Եւ աստանօր զայսոսիկ ծանուցուք մերոյ հրամանատուիդ եւ պատուասիրի»³³:

Ահավասիկ, պատմիչի միանգամայն որոշակի նշումը իր պատվիրատուի վերաբերյալ, որին կոչում է իրեն «հրաման տվող», մի փաստ, որը զարմանալիորեն անտեսել է ուսումնասիրողների զգալի մասը:

Հետաքրքրութիւննից զուրկ չէ դիտարկել պատմիչ-պատվիրատու առնչութիւնները՝ զուգահեռ անցկացնելով Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկի եւ Մամվել Անեցու միջեւ: Բանն այն է, որ ե՛ւ Աստղիկը, ե՛ւ Մամվել Անեցին կատարել են կաթողիկոսական պատվեր, երկուսն էլ աշխատել են Անիում (թերեւս օգտվել նույն գրադարանից), եւ նրանց երկերն ունեն կառուցվածքային որոշ ընդհանրութիւններ: Աստղիկը շահեկանորեն տարբերվելով իր նախորդ պատմիչներից, Պատմութեան սկզբում թվարկում է այն հեղինակներին, որոնց երկերից օգտվել է: Նա գրում է. «Որպէս եւ ճշմարիտ թուողն ժամանակաց Եւսեբի Պամփիլեայ սկսեալ ի մարդն առաջին... Եւ զկնի նորա Սոկրատէս: ...Իսկ ըստ հայուամս՝ նախ եւ առաջին քաջն Ագաթանգեղոս, որ նորաքանչ հրաշից եւ չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի եւ աստուածածանօթութեանս մերոյ է պատմիչ: Եւ զկնի մեծն Մով-

³² Անեցի, էջ 122-123, Հմմտ., Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 101բ-102ա:

³³ Անեցի, էջ 123, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 102ա-102բ: Ինչպես երեւում է Գրիգոր Գ Պահլավունին հետաքրքրված է եղել ժամանակագրական երկերով: Հայտնի է, որ Եւսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրութեան հայերեն թարգմանութեան Մատենադարանում պահվող հնագույն օրինակը (ձեռ. թիվ 1904) ժամանակին պատկանել է Գրիգոր Գ. Պահլավունուն (տե՛ս Ա. Մաթեւոսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» չորրորդ գիրքը, էջ 192):

սէս...»³⁴: ԹՎարկելով ինը հայ պատմիչի անուն, Ասողիկը խոսքն ուղղում է իր պատվիրատու Սարգիս Ա կաթողիկոսին (992-1019):

Նույնն է անում Սամվել Անեցին, ժամանակագրության սկզբում գրելով՝ «...Երեւելագոյն քան զյոյրոյս եղեւ Եւսեբի երանելի, ի մէջ առաջնոցն եւ վերջնոցն. եւ զհետ նորա Սոկրատէս պատմագիր այլօք բազմօք: Իսկ մերայինս ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս՝ որ գրեաց զպատճառ լուսաւորեալոյ զՀայս սրբոյն Գրիգորի՝ նորասքանչ համբերութեամբ: Եւ ապա Մովսէս Խորենացի...»: Սամվել Անեցին ճիշտ նույն հաջորդականութեամբ թվարկում է նույն հայ պատմիչներին, հաճախ բնութագրական միեւնույն բառերով, վերջում ավելացնում Ասողիկի անունը («եւ ի վերջին ժամանակս Ստեփաննոս վարդապետ մականուն Ասողնիկ...»)³⁵, որից հետո դիմում է իր պատվիրատու Գրիգոր կաթողիկոսին:

Աղբյուրների թվարկումից հետո Ասողիկը Սարգիս կաթողիկոսին հայտնում է, որ դրանցից՝ «յամենեցունց ի սոցանէ» օգտվել է եւ մատուցել՝ նրա իսկ հրամանի համաձայն՝ «ի հարկեցուցանող հրամանակէ քոյ ստիպեալ»³⁶: Իսկ պատմութեան երկրորդ հանդեսի սկզբում նշում է, որ վաղ շրջանի մասին գրել է. «...քաղուածոյս Աստուածայնոց գրոց՝ կարճ ի կարճոյ՝ համառօտիւ...»³⁷:

Նույն կերպ Սամվել Անեցին աղբյուրների թվարկումից հետո դիմելով պատվիրատու Գրիգոր կաթողիկոսին գրում է, որ գործը ձեռնարկել է նրա կամքով, աղբյուրներից նյութեր ժողովել համառոտա-

³⁴ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, ՄՊբ, 1885, էջ 6-7:

³⁵ Անեցի, էջ 2-3: Իր երկի սկզբում օգտագործված աղբյուրների մատենագիտական ցանկ է ներկայացնում նաեւ Մխիթար Անեցին: Սա կարելի է համարել Անիի մատենագրութեան որդեգրած ուշագրավ սկզբունք: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ Ս. Գրքի եւ եկեղեցական գրականութեան վերաբերյալ մատենագիտական աշխատութիւններ ստեղծեցին Դավիթ Քոբայրեցին եւ Աբասի որդի Գրիգոր վարդապետը (Պ. Մուրադեան, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պր. Ա, Երեւան, 2008, էջ 308-314, տես նաեւ Գ. Տէր-Վարդանեան, Շիրակի մտաւոր-գրական մշակոյթի կենտրոնները եւ Բագրատունեացանիական շրջանի հայ մատենագրութիւնը, Հանդէս ամսօրեայ, 2000, էջ 236):

³⁶ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 7:

³⁷ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 59:

բար՝ «ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ՝ զախորժակս ձեր՝ զբանից հանդէս»³⁸:

Ինչպես որ Ասողիկն է դեպքերի սովորական շարադրանքը հասցնելով պատվիրատու Սարգիս Ա կաթողիկոսի զահակալությունը, այստեղ մի առանձին գլուխ նվիրում նրան՝ պատմելով, թե ինչպես «նստուցանեն զնա յաթոռ կաթողիկոսութեան մեծաշուք պատուով» եւ գովաբանական խոսքեր չի խնայում³⁹, նույն ձևով էլ Սամվել Անեցին ժամանակագրորեն հասնելով Գրիգոր Գ-ի աթոռակալությունը, դադարեցնում է այդուսակազիր տեքստը եւ գրում էջով մեկ, պատմելով, թե ինչպես «Տէր Գրիգորիս մեծաշուք պատուով նստեալ յաթոռ...» հռչակվեց «փառաւորութեամբ ոչ միայն ի մերազնեայ արանց, այլեւ յաւտարասեռ թագաւորաց»⁴⁰ եւ այլն:

Ակնառու է, որ Սամվել Անեցին աչքի առաջ է ունեցել կաթողիկոսական պատվեր կատարող Անիում աշխատած իր նախորդ պատմիչի օրինակը:

Բնական պիտի լիներ տեսնել երկու հեղինակների աշխատությունների եզրափակումը՝ նույն սկզբունքով: Ասողիկը Պատմությունն ավարտել է «Բան վախճանի փառատրական ի սպառուած յիշատակարանիս» հատվածով, ուր նշում է թվականը՝ 1004, երախտագիտությամբ գրում պատվիրատուի մասին եւ հիշատակ հայցելով եզրափակում երկը: Մոտավորապես նույնը պիտի աներ նաեւ Սամվել Անեցին: Սակայն նա ժամանակագրությունն առանձին տեքստով չի եզրափակել: Զի բացառվում, որ հեղինակը համարել է, թե ժամանակագրությունը չի կարող ավարտվել, քանզի ժամանակն առաջ է գնում, ուստի ժամանակագրությունը պետք է շարունակվի նոր տեղեկություններով: Ինչպես ստորեւ կտեսնենք, նրա հաջորդները հենց այդպես էլ վարվել են ժամանակագրության հետ:

Այժմ տեսնենք, թե մինչեւ որ թվականն է հասնում Սամվել Անեցու ժամանակագրության հեղինակային բնագիրը: Այս հարցը պարզելու համար հարկավոր է դիմել ժամանակագրության հնագույն երեք ընդօրինակություններին:

Առաջինը Կամրջաձորի օրինակն է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ

³⁸ Անեցի, էջ 3:

³⁹ Ստեփանոսի Տարօնեցույ Պատմութիւն, էջ 259-260:

⁴⁰ Անեցի, էջ 122, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 101բ:

5619): Ընդօրինակել է Ավետիս գրիչը. «ի ՈՒՆ (1176) թուականու-
թեանն Հայոց ի տիեզերահռչակ ուխտս Կամրջածոր»⁴¹:

Երկրորդը Հոռոմոսի օրինակն է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613):
Ձեռագրի գրիչն ու ստացողը Մխիթար Անեցի աբեղան է, որը հիշա-
տակարանում իրեն անվանում է Հոռոմոսի վանքի աշակերտ⁴²:

Երրորդը պայմանականորեն համարում ենք Անիի օրինակ, քանի
որ այն 1236 թվականին Կիլիկիա է տարվել Անիից (Երուսաղեմ,
Սրբոց Հակոբյանց վանք, թիվ 1801, էջ 387-557, Երեւանի Մատենա-
դարան, դրսի մանրաժապավեն թիվ 750)⁴³: Գրչուկայան ժամանակի
հիշատակարան չունի: Սակայն ձեռագիրը մի կազմի մեջ է ամփոփ-
ված հմուտ գրիչ Հովհաննեսի 1187 թ. Հոռոմոսում ընդօրինակած
Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրէից» գրքի հետ (որպես երկրորդ մաս):
Բնագրերը մի կազմի մեջ են եղել 1236 թվականից առաջ, որի մասին
կարելի է եզրակացնել ժամանակագրուկայան վերջին թերթի վրա ե-
ղած հիշատակարանից⁴⁴: Այստեղ գրիչը նշում է ձեռագրի առաջին
մասի սկզբում եղած վերնագիրը («գիրքս այս կոչեցեալ Վեցաւ-
րեա»), իսկ բուն հիշատակարանը գրում է երկրորդ մասի վերջին
թերթին, որը ցույց է տալիս թե 1236-ին մատյանները եղել են նույն
կազմի մեջ: Չի բացառվում, որ դրանք միասին կազմել է հենց Հով-
հաննես գրիչը, քանի որ նա ոչ միայն Բարսեղ Կեսարացու գործի ըն-
դօրինակողն էր, այլև ստացողը («գՅովանէս գաշխատասիրողս եւ
զստացողս յիշեսլիք...»)⁴⁵, միաժամանակ հայտնի էր որպես կազմա-

⁴¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 108ա, հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի
հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 219:

⁴² Մատենադարան, ձեռ., թիվ 3613, թերթ 35բ, 26բ:

⁴³ Ժամանակագրուկայան վերնագիրը գրված է կիսախորանի գլխազարդի
մեջ, բնագրի առաջին տառը զարդագիր է, հանդիպակաց կողմում ունի
լուսանցազարդ (Երուսաղեմ, ձեռ. թիվ 1801, թերթ 387ա): Մատյանը
գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, սյունակները գծված են կարմիրով:

⁴⁴ «Ի թուականիս Հայոց ՈՁԵ (1236), ի դժնդակ ժամանակի, յանիծեալ յագ-
գէն Քամա, կոչեցեալ անդադար (իմա թաթար – Կ.Մ.) ի պաշարեալ զմայ-
րաքաղաքն Անի, եւ զամենիսեան ի սուր սուսերի մաշեալ, զսրբութիւնսն
անարգեալ եւ զգրեանս գրի վարեալ: Եւ գիրքս այս կոչեցեալ Վե-
ցաւրեա, բերաւ յաշխարհ Կիլիկեցոց եւ ստացա զգիրքս քահանա անուն
կոչեցեալ Հայրապետ...»: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ.
6, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 163-164:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 162: Այս մատյանը Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայի»
հայերեն պահպանված հնագույն օրինակն է (Կ. Մուրադյան, Բարսեղ
Կեսարացին եւ նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրուկայան մեջ, Երեւան,
1976, էջ 138-139):

րար⁴⁶: Ամեն դեպքում, փաստն այն է, որ 1236-ին մատյանները մի կազմի մեջ Անիից հասել են Կիլիկիա: Ն. Պողարյանը տեքստի մասին նշում է. «ժամանակագրական աղիւսակներ համառօտ տեղեկութիւններով, առանց յետնագոյն այն յավելումներու որոնք կը գտնուին Արշակ Տէր-Միքելեանի հրատարակութեան մէջ»⁴⁷:

Երեւանի Մատենադարանի եւ Երուսաղեմի հավաքածուներում կան եւս մի քանի ձեռագրեր, ուր Անեցու բնագիրը համեմատաբար անխաթար է, սակայն այս երեքը՝ Կամրջաձորի, Հոռոմոսի, Անիի օրինակները, որոնք պատմիչի ապրած դարաշրջանի ծնունդ են, միանգամայն բավարար են ժամանակագրության նախնական պատկերը վերականգնելու, ինչպես նաեւ ավարտման թվականը պարզելու համար:

Ինչպես նշվեց, Անեցու երկը գուրկ է վերջաբանից: Եթե ժամանակագրության սկզբում պատմիչը դիմում է պատվիրատու Գրիգոր Գ Պահլավունուն, շարադրանքի ընթացքում այս կամ այն հարցի առիթով նրան բացատրություններ տալիս⁴⁸, ապա ավարտում է 1161-1163 թթ. Անիի շուրջը ծագած վրաց-մահմեդական պատերազմին վերաբերող դեպքերի պարզ հիշատակությամբ, որի վերջին նշումը հետեւյալն է 1163 թ. Գեորգի Գ-ի պարտությունը⁴⁹:

Հաջորդ թվականին Գեորգին ստիպված էր Անին կրկին վերադարձնել Շահադեյաններին, որը վկայված է տարբեր սկզբնաղբյուրներում⁵⁰, սակայն այս փաստն այլեւս տեղ չի գտել Սամվել Անեցու երկում: Կամրջաձորի ձեռագրում 1163 թվականի դեպքի հիշատակությունից հետո դրված է զարդագիծ ավարտանշան⁵¹: Սակայն դրա-

⁴⁶ Հովհաննեսից հայտնի է 1181-1187 թթ. Հոռոմոսում ընդօրինակած երեք ձեռագիր: Նրա եղբայր Վարդանը վանքի ավագ միաբաններից էր: 1199 թ. նրանք երկուսով հիշատակվում են որպես մի Ավետարանի կազմողներ: Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 10, կազմեց Նորայր եպ. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1990, էջ 605, Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 267-270:

⁴⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 10, էջ 163:

⁴⁸ Անեցի, էջ 3, 39, 51, 97, 109, 116, 123, 128:

⁴⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 106բ-107ա, հմմտ. Անեցի, էջ 137-138:

⁵⁰ Դեպքերի հանգամանալից պատմությունը տե՛ս Հ. Գ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 110-116:

⁵¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 107ա:

նից հետո առկա է եւս չորս վկայութիւն՝

1166 թ.՝ Գրիգոր Գ-ի մահը եւ Ներսես Դ-ի նրան հաջորդելը,

1167 թ.՝ երկրաշարժ Երզնկայում,

1168 թ.՝ Թորոս իշխանի (Կիլիկիա) մահը,

1173 թ.՝ Ներսես Դ-ի մահը եւ Գրիգոր Տղայի հաջորդելը:

Կամրջաձորի ձեռագրում ամենավերջին տեղեկութիւնը հետեւյալն է. «ՈՒԲ (1173): Փոխի մահուամբ առ Քրիստոս տէր Ներսէս, եւ փոխանորդէ զաթոռն տէր Գրիգոր՝ Տղայ կոչեցեալն»⁵²: Դրանից հետո ձեռագրի երկրորդ գրիչը (հավելումների հեղինակը) այլ գրով ավելացրել է Գրիգոր Տղայի տարիների թիվը՝ Ի (20):

Հոռոմոսի եւ Անիի օրինակներում տեղեկութիւնը գրեթե նույնն է⁵³: Հնագույն ձեռագրերում եղած վերջին հիշատակութեան միանման լինելը վկայում է այն մասին, որ դրանց համար նախօրինակ ծառայած ձեռագրում կամ ձեռագրերում ժամանակագրութիւնն ավարտվել է հենց այդ թվականով եւ այդ հիշատակութեամբ: Փորձենք պարզել, թե արդյոք այս վկայութիւնները պատկանում են Սամվել Անեցուն:

1163 թվականի «ի տեղի իւր» բառերով ավարտվող հատվածից հետո Հոռոմոսի օրինակում նախ նշվում է Երզնկայի երկրաշարժը, նոր միայն Գրիգոր Գ-ի մահը: Անիի օրինակում Երզնկայի երկրաշարժն ընդհանրապես չի նշվում: Եթե մինչ այդ բոլոր երեք մատյանների գրիչները պահպանել են գրչութեան արվեստի հիմնական պահանջը՝ հավատարմութիւնը նախօրինակին, ապա 1163-ից հետո եղած վկայութիւնները միանման չեն⁵⁴:

Սամվել Անեցին հայրենի քաղաքին վերաբերող հարցերում բավական հետեւողական էր, մանավանդ որ պատվիրատու կաթողիկոսն էլ

⁵² Մատենադարան ձեռ., թիվ 5619, թերթ 107ա:

⁵³ «ՈՒԲ (1173): Փոխի մահուամբ ի Քրիստոս տէր Ներսէս, եւ փոխանորդէ զաթոռն տէր Գրիգոր Տղայ» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 70բ): Այլ գրով նշված է կաթողիկոսի տարիների թիվը՝ Ի (20): «ՈՒԲ (1173): Փոխի մահուամբ առ Քրիստոս տէր Ներսէս, եւ փոխանորդէ զաթոռն տէր Գրիգոր», դրված է վերջակետ, որից հետո այլ գրով ավելացված է «Տղայ կոչեցեալն» (Երուսաղեմ, ձեռ. թիվ 1801, թերթ 556բ):

⁵⁴ Մխիթար Անեցին գրում է՝ «...յաջորդէ զաթոռն եղբայրն Ներսէս ամս է» (Մատենադարան ձեռ., թիվ 3613, թերթ 70բ), իսկ Ավետիսը՝ «...յաջորդե զկնի նորա եղբայր նորուն տէր Ներսէս», աղյուսակում՝ «Տէր Ներսէս ամս է» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 107ա): Երկու գրիչները փաստը ներկայացնում են ազատ շարադրանքով:

հետաքրքրված էր քաղաքում կատարվող դեպքերով: 1161-ին Վրաց Գեորգի թագավորի՝ քաղաքը գրավելու եւ 1163-ին մահմեդականներից նրա կրած պարտությունը արձանագրելուց հետո Սամվել Անեցին չէր կարող չնշել մեկ տարի անց քաղաքի՝ մահմեդականներին վերադարձվելու փաստը: Բայց նրա ժամանակագրական սյունակի 1164 կամ 1165 թվականի դիմաց որեւէ նշում չկա: Կամրջաձորի օրինակում Անեցու գրած վերջին հատվածը եզրափակող «տեղի իւր» բառերն առնված են սյունակի երկու կողմերից եկող վերջնագծի մեջ (նկ. 2), մի նշան, որ չկա բնագրի այլ մասերում, եւ որը, մեր կարծիքով, գալիս է նախօրինակից, որտեղ այս կամ մեկ այլ եղանակով արտահայտված է եղել այդ հատվածի՝ վերջինը լինելու իրողությունը: Հռոմոսի եւ Անիի օրինակներում այդ նույն հատվածը դուրս է բերված աղյուսակից եւ գրված է էջով մեկ:

Դրանից հետո եղած վկայություններից առաջինը (Հռոմոսի օրինակում երկրորդը) վերաբերում է Գրիգոր Գ Պահլավունու մահվանը՝ «ՈՓԵ (1166): Վախճանի Տէր Գրիգորէս եւ յաջորդէ գկնի նորա եղբայր նորուն տէր Ներսէս»⁵⁵: Կարծում ենք, որ իր երկի նախորդ հատվածներում պատվիրատու կաթողիկոսին փառաբանող հեղինակը չէր կարող նման սառնություն արձանագրել նրա մահը: Կաթողիկոսի անունն Անեցին շարադրանքում գրում է Գրիգոր կամ Գրիգորիս (այդպես է նաեւ սյունակների վերնամասում)⁵⁶, իսկ այստեղ, հնագույն բոլոր ձեռագրերում նշված է Գրիգորէս:

Նկատենք նաեւ, որ ավելացված տեղեկությունների մեջ 1168 թվականի դիմաց նշվում է Կիլիկիայի Թորոս իշխանի մահը, մինչդեռ ժամանակագրության նախընթաց շարադրանքում Անեցին ընդհանրապես չի անդրադարձնում Կիլիկիայի հայ իշխաններին:

⁵⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 107ա:

⁵⁶ Հետաքրքիր է, որ Կամրջաձորի օրինակում 1113 թվականի դիմաց աղյուսակի սկզբում Գրիգոր Գ Պահլավունու մասին նշված է «Տէր Գրիգորիս՝ ամս Մ (50)» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 103ա): Կարելի է ենթադրել, որ ժամանակագրության վերջին մասի գրության պահին կաթողիկոսն իր կաթողիկոսի 50-րդ տարվա մեջ է եղել 1113+50=1163: Հռոմոսի օրինակը գրողն արդեն ամբողջացրել է տվյալը՝ «Մ Գ (53)» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 67ա), նկատի ունենալով կաթողիկոսի գահակալման բոլոր տարիները (1113-1166): Բայց կան ձեռագրեր, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակը եւ 13-րդ դարի մեկ այլ ձեռագիր, ուր նույնպես տարիների թիվը 50 է նշված (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8481, թերթ 202ա, ձեռ. թիվ 5596, թերթ 323ա):

	ի բԷ	կու տան շում	կամ տիր քա	մա տե	
ՆՁԶ	ՌՃ ԿԷ	ԼԲ	Ժ	ՈԺ Բ	Եւ պատգամս յոսոյս յիմաստ տու ըտ անն խոյրս անմաւ ետե ալ ի յոսոյս յոսոյս ի մանուկոց եւ յարհոյսոյս ի մանուկոց սորա յնո ի ստորոգոսց գաղտնագողի ստու ըստ ար եւ յարոյս յոսոյս յոսոյս եւ յո արնորս և ստ. եւ յարմաւ ի ւր Էղբ ի օր
	ՌՃ ԿԶ	ԼԳ	ԺԿ	ՈԺ Գ	
	ՌՃ ԿԷ	ԼԴ	ԺԲ	ՈԺ Դ	
	ՌՃ ԿԸ	ԼԵ	ԺԳ	ՈԺ Ե	
ՆՁԷ	ՌՃ ԿԹ	ԼԶ	Ս	ՈԺ Զ	Ստու անմաւ ի մանուկոց ժողով զիմաստ և յոսոյս ըտ յոսոյս արնորս և ստ. եւ յարմաւ ի ւր Էղբ ի օր
	ՌՃ Ն	ԼԷ	Բ	ՈԺԷ	
	ՌՃ ՆԱ	ԼԸ	Գ	ՈԺԸ	
	ՌՃ ՆԲ	ԼԹ	Դ	ՈԺ Թ	
	ՌՃ ՆԳ	ԼՂ	Ե	ՈԺ	
ՆՁԸ	ՌՃ ՆԴ	ԽԱ	Զ	ՈԺ Վ	Ի ստու անմաւ ի մանուկոց ժողով զիմաստ և յոսոյս ըտ յոսոյս արնորս և ստ. եւ յարմաւ ի ւր Էղբ ի օր
	ՌՃ ՆԵ	ԽԲ	Է	ՈԺԲ	
	ՌՃ ՆԶ	ԽԳ	Վ	ՈԺԳ	
ՆՁԹ	ՌՃ ՆԷ	ԽԴ	Բ	ՈԺԲ	Ի ստու անմաւ ի մանուկոց ժողով զիմաստ և յոսոյս ըտ յոսոյս արնորս և ստ. եւ յարմաւ ի ւր Էղբ ի օր
	ՌՃ ՆԸ	ԽԵ	Գ	ՈԺԳ	
	ՌՃ ՆԹ	ԽԶ	Դ	ՈԺԴ	
ՆՁՐ	ՌՃ ՆՁ	ԽԷ	Գ	ՈԺԵ	Ի ստու անմաւ ի մանուկոց ժողով զիմաստ և յոսոյս ըտ յոսոյս արնորս և ստ. եւ յարմաւ ի ւր Էղբ ի օր
	ՌՃ ՆՁԱ	ԽԸ	Դ	ՈԺԴ	
	ՌՃ ՆՁԲ	ԽԹ	Ե	ՈԺԵ	

2. Ժամանակագրութեան ավարտը Կամրջաձորի ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, 107ա):

Այս եւ վերը բերված փաստարկները ենթադրել են տալիս, որ ժամանակագրություն մեջ վերջին չորս տեղեկությունները չեն պատկանում Սամվել Անեցուն:

Հարց է առաջանում, ե՞րբ են ավելացել վերջին չորս (Անիի օրինակում՝ 3) վկայությունները: Դրանք հեղինակային բնագրին են ավելացվել շատ վաղ, հնարավոր է հենց 1173 թվականին (Սամվել Անեցու՝ գործը դադարեցնելու տասնամյակին), քանի որ 1174-ին Անին կրկին անցավ վրացիներին, որի մասին ժամանակագրության մեջ նշում չկա: Ծիշտ է, Սամվել Անեցուն ավելացումների հեղինակ չենք համարում, որպեսզի համոզված լինեինք, թե նա զանց չէր առնի այդ փաստը: Սակայն հավելում անողն Անիից շատ էլ հեռու չի եղել, դատելով թեկուզ հեղինակային բնագրի եւ հնագույն ձեռագրերի գրչություն վայրերից (Անի, Հոռոմոս, Կամրջաձոր): Ամեն դեպքում, իրողությունն այն է, որ Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը բազմացման համար ընդօրինակողներին է տրվել 1173 թվականին կամ դրանից հետո (մինչեւ 1176 թ., Կամրջաձորում կատարված ընդօրինակությունը), երբ արդեն ներառում էր 1163 թվականի դեպքի հեղինակային վերջին արձանագրմանը հաջորդած երեք կամ չորս հավելյալ տեղեկություն:

Հետաքրքիր է, որ Սամվել Անեցու կրտսեր ժամանակակիցն ու Անիի Մայր տաճարում նրա գործի շարունակողը՝ Մխիթար Անեցին իր Պատմությունը հասցրել է մինչեւ 1193 թվականը, ինչպես ինքն է գրում՝ «լայն եւ տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչ ի ՈՒԲ թուականս»⁵⁷: Վստահաբար նա գիտեր, որ Սամվել Անեցու ժամանակագրությունն ավարտվել է հայոց ՈԺԲ (1163) թվականով, հավելումներով՝ ՈԻԲ (1173) թվականով, եւ գուցե հենց այդ նկատառումով իր գործը եզրափակել է ՈՒԲ (1193) թվականին՝ տասնամյակների որոշակի պարբերականություն պահպանելով:

Այսպիսով, հնագույն ձեռագրերում ժամանակագրության ավարտի հատվածի քննությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ Սամվել Անեցու վերջին նշումը վերաբերում է 1163 թվականին: Դրանից տասը տարի անց, հնարավոր է պատմիչի մահից անմիջապես հետո, ինչոր մեկը ժամանակագրության հեղինակային բնագրի տերը դառնա-

⁵⁷ Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությունամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երեւան, 1983, էջ 59:

լով, վերջում ավելացրել է այդ տասնամյակի առավել կարեւոր տեղեկութիւնները, որից հետո այն ընդօրինակվել է Անիի շրջակա վանքերում (Կամրջաձոր՝ 1176 թ., Հոռոմոս՝ 1177 թ.):

բ. Կառուցվածքը եւ ժամանակագրական աղյուսակները

Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը կազմված է մի սկզբունքով, որը դրանից առաջ չի կիրառվել հայ մատենագրութեան մեջ: Ինչպէս արդեն նշել ենք, հեղինակը որդեգրել է Եւսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» սկզբունքը, մի երկ, որից օգտվել են դեռեւս Ագաթանգեղոսն ու Մովսէս Խորենացին, նաեւ հետագա շրջանի պատմիչները:

Սամվել Անեցու աշխատութիւնը կարելի է երկու մասի բաժանել: Առաջինը՝ առանց աղյուսակների, ընդգրկում է փոքր ներածական եւ մարդկութեան պատմութիւնը սկսած Ադամից մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը: Երկրորդ՝ աղյուսակավոր մասը սկսվում է Քրիստոսի ծննդից եւ հասնում մինչեւ 1163 թվական: Միջնադարում եւս երկն ընկալվել է երկմասնյա, քանի որ գրիչներից ոմանք իրենց հիշատակարանը թողել են առաջին մասի ավարտից հետո եւ երկրորդ մասից առաջ, իսկ երբեմն ընդօրինակել են միայն առաջին կամ երկրորդ մասը⁵⁸:

Երկի սկզբում հեղինակը խոսում է ժամանակի բնույթի մասին՝ «Յերիս որոշմունս բաժանեալ սահմանեցան թիւք ժամանակաց՝ յանցեալն՝ ի ներկայն եւ յապառնին»⁵⁹, ապա անդրադառնում ժամանակի աստվածաշնչային եւ աստվածաբանական ընկալումներին, օգտվելով հիմնականում Եւսեբիոս Կեսարացուց: Այնուհետեւ նշում է ժամանակագրութեան անհրաժեշտութեան մասին. «...իւրաքանչիւր ոք ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց յազգին իւրում գժամանակագրութիւնս կարգեալ ձեռնարկեաց, առ որս երեւելագոյն քան զյովս եղեւ Եւսեբի երանելի...»⁶⁰: Դրանից հետո հեղինակը թվարկում

⁵⁸ Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը որպէս երկմասնյա գործ է ներկայացնում նաեւ Հ. Տաշյանը (Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 290-291):

⁵⁹ Անեցի, էջ 1:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 2:

է իրենից առաջ եղած պատմագիրներին, որոնցից օգտվել է, հասնելով մինչեւ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, ապա ուղիղ խոսքով դիմում է պատվիրատու կաթողիկոսին⁶¹: Պատմիչն այնուհետեւ նշում է առաջին մասի իր հիմնական երկու աղբյուրը՝ Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսես Խորենացուն⁶², որից հետո հակիրճ ներկայացնում է իր երկի ընդգրկումն ու կառուցվածքը. «Եւ նախ յԱդամայ սկսեալ՝ կատարեսցուք ի Նոյ, եւ անտի մինչեւ ցԱբրահամ եւ անտի մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի, եւ ապա ըստ քրոնիկոնին գաւազանօք զրաւեսցուք ի ներկայս, զաւելորդն թողլով եւ զկարեւորսն ի ներքս մուծանելով...»⁶³: Այսպիսով, հեղինակն ինքն է վկայում, որ երկի առաջին մասը հասնում է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, իսկ երկրորդ մասն արդեն ժամանակագրական աղյուսակներով («քրոնիկոնին գաւազանօք») Քրիստոսի ծննդից հասնում է մինչեւ ներկան (իր ապրած ժամանակը):

Այդ խոստման համաձայն Անեցին հասնելով առաջին մասի վերջին կրկին դիմում է պատվիրատուին. «Արդ, վասն զի ըստ կանխադիր խոստմանցն ժամանեցաք յայսոսիկ, ուրանօր կէտ եղեալ էր բանից, հասանել ի յայտնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ...»⁶⁴: Շարունակելով պատվիրատուին ուղղված խոսքը, նա հատվածը եզրափակում է ժամանակագրական սյունակների մասին ծանուցմամբ. «Սկսեալ յառաջին ամէն ի ծննդենէն Քրիստոսի, զոր կարգեցից բուն թրական, եւ զթագաւորս Հոռոմոց, Հրէից եւ Պարսից եւ զմերոյ ազգի, ստոյգ գտակաւ գրեցից անյապաղ»⁶⁵:

Քանի որ աղյուսակներով մասն ավելի բարդ էր ժամանակագրական տարբեր համակարգերը ներդաշնակեցնելու առումով, հեղինակը ստիպված է եղել քննական մոտեցում ցուցաբերել, ճշտել թագավորների գահակալման, կաթողիկոսների աթոռակալության թվականները: Եւ քանի որ թվականները նշանակվում էին հաջորդաբար (ուղղահայաց հերթականությամբ), որեւէ մեկի իշխանության թեկուզ մեկ տարվա տարբերությունը մեխանիկորեն փոխում էր նաեւ հա-

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 3:

⁶² «Եւ ի յուրիցն առաւել գերկոքումքս թեւակոխեսցուք, ձեռնտու ունելով զնոսա, զԵւսեբի ասէմ եւ զՄովսէս Խորենացի» (Նույն տեղում):

⁶³ Անեցի, էջ 3-4:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

Ջորգի թվականները: Մինչդեռ Սամվել Անեցու ունեցած աղբյուրները տարբեր տեղեկությունների առումով հաճախ անմիաբան էին, ուստի, հասնելով Տրդատ Գ-ի եւ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներին, պատմիչը ստիպված է լինում բացատրություն տալ, տարակուսել՝ «յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն» եւ փորձել գտնել ժամանակագրական ճշմարիտ պատկերը⁶⁶:

Աղյուսակների մասում էջի կենտրոնն զբաղեցնում են ժամանակագրական հինգ ուղղահայաց սյունակները, ուր առաջին սյունակում նշվում է Փրկչական թվականը, հաջորդ սյունակներում հոռմեական (այնուհետեւ բյուզանդական) կայսրերի տարիները, սկզբնական մասում՝ հրեական ու պարսից թագավորների թվականները (ավելի ուշ՝ պարսից թագավորների սյունակում արաբ խալիֆաների կառավարման տարիները) եւ Հայոց թագավորների տարիները⁶⁷: 72 թվականից հետո հրեական թագավորների անունները դադարում են, եւ սյունակները դառնում են չոսը: Հայաստանում քրիստոնեություն հաստատումից հետո՝ Գրիգոր Լուսավորչից սկսած ավելանում է Հայոց կաթողիկոսների տարիները ներկայացնող սյունակը (5 սյունակ), իսկ Հայոց մեծ թվականի հաստատումից հետո՝ այդ թվականի սյունակը (6 սյունակ): Սրանից զատ, սյունակների սկզբում, դրանցից դուրս դրված է օլիմպիադայի թվականը (սկսվում է Ք.ա. 776 թվականից)⁶⁸:

Աղյուսակների կարգի փոփոխմանը Սամվել Անեցին անդրադառնում է Բագրատունյաց թագավորություն անկման մասում: Նշելով,

⁶⁶ «Մինչեւ ցայսօրիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հետեւութեամբ առաջնորդ ունելով զգիրս հաւաստապատումս ծայրագոյն զառաջասացեալ վարդապետացն (նկատի ունի Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսես Խորենացուն – Կ. Մ.): Իսկ յայսմհետէ՝ ի տեղոջ ուր պիտոյացաւ այլ ինչ յաւելուլ ի շարագրութիւնս մեր, աշխատութիւնք եւ տարակուսանք յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն, ոմն առաւել եւ ոմն նուազ շարագրելով, կամ թէ ոչ բնաւ: Սակայն մեք՝ զբնախաւսիցն զոճ պահելով սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան հետեւելով...» (Անեցի, էջ 62, հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. 5619, թերթ 64ա):

⁶⁷ Արշակունյաց թագավորություն անկումից հետո նշվում են Հայոց մարզպանների, ապա Հայոց իշխանների եւ ավելի ուշ՝ Բագրատունի թագավորների տարիները:

⁶⁸ 16-րդ դարից սկսած ի հայտ են գալիս ձեռագրեր, ուր օլիմպիադայի թվականը նույնպես առնված է սյունակի մեջ:

որ Հայոց թագավորների իշխանությունների հաջորդական թվականները այլևս չեն լինելու, հեղինակը նշում է, որ այդտեղից սկսած մինչև էր ապրած ժամանակը չորս սյունակ է պահպանում՝ Փրկչական թվականը, կայսրերի տարիները, հայրապետների տարիները եւ Հայոց թվականը⁶⁹:

Ժամանակագրության երկրորդ մասում էջի կենտրոնն զբաղեցնող ժամանակագրական սյունակների աջ ու ձախ կողմում գծված են աղյուսակներ՝ նախատեսված համապատասխան տեղեկությունների համար (մեծ տեքստի հատվածներում աղյուսակներն ընդհատվում են): Ա. Տեր-Միքելյանը հրատարակության մեջ աղյուսակները համարել է «անընթերցանելի», «ժամանակագրական համեմատութեան բազմաթիւ սխալներ» ունեցող եւ որոշել «...դուրս ձգել այդ տաղտկալի աղիւսակն, որ ոչ մի օգուտ չկարէ տալ՝ բացի խանգարիչ լինելուց պատմութեան եւ նորա ամբողջ ընթացքին»⁷⁰: Նկատենք, որ 1876-ին Մ. Բրոսսեն Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայի գրադարանում պահվող Սամվել Անեցու ժամանակագրության միակ օրինակից հրատարակել է ժամանակագրության երկրորդ մասը աղյուսակներով (ավելի վաղ Վենետիկի Մխիթարյաններն էլ Նևսբրոս Կեսարացու կոթողային Քրոնիկոնն են հրատարակել աղյուսակներով):

Հարկ է նշել, որ աղյուսակները հրատարակության տեսակետից իրոք որոշ դժվարություն են ներկայացնում, քանի որ երբեմն մակագրությունները ոչ միայն աջ ու ձախ կողմերում են, այլև հենց նեղ սյունակների հատվածում: Ժամանակագրական անհամապատասխանություններ աղյուսակներում նույնպես կան, սակայն դեպքերի հիշատակման այս եղանակը հնարավորություն է տալիս որեւէ իրա-

⁶⁹ «Իսկ մեք զկանոնելոցս չափ հասուսցուք մնացելովքս մինչև է մերս ժամանակ. զմարդեղութիւն Արարչին ըստ սահմանելոյս սկիզբն դնելով եւ զկայսերացն եւ զհայրապետականն եւ զթուականն, սկսանելով անտի, ուր զվախճանն էառ» (Անեցի, էջ 109):

⁷⁰ Անեցի, էջ ԻԵ-ԻԷ: Վաղարշապատյան հրատարակության մեջ աղյուսակների բացակայություն կապակցությունք Ա. Աբրահամյանը նկատում է. «Տպագրական դժվարությունների պատճառով, դժբախտաբար, հնարավոր չի եղել Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը տալ զուգահեռ գրաֆաներով, ինչպես ձեռագրում է, ուստի եւ տպագիրը չունի այն արժեքը, ինչ ձեռագիրն է» (Ա. Աբրահամյան, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երեւան, 1959, էջ 41):

դարձության թվականը տեսնել ժամանակագրական տարբեր հարթություններում: Դիցուք նշված է որեւէ դեպք, իսկ աղյուսակներում՝ թվականը՝ Բրիտտոսի ծննդից հաշված, բյուզանդական ո՞ր կայսեր, Հայոց ո՞ր թագավորի, Հայոց ո՞ր կաթողիկոսի ո՞րերորդ տարում էր, Հայոց մեծ թվականի ո՞ր թվականին: Այստեղ հիմնական ուղենիշը Փրկչական եւ Հայոց Մեծ թվականներն են, սակայն կան դեպքեր, ուր, օրինակ, կաթողիկոսի աթոռակալության տարվա նշումը կարող է որոշիչ լինել իրադարձության տարեթիվը պարզելու գործում⁷¹:

Մխիթար Անեցու պատմության հրատարակիչ Հայրապետ Մարգարյանը պատմիչի աղբյուրներին անդրադառնալիս նշում է, որ նա Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը համարում էր ամենահավաստին, «քանի որ վերջինիս հեղինակն արդեն հաղթահարել էր այն տքնաջան աշխատանքը, որն անհրաժեշտ էր բոլոր աղբյուրները պրպտելով՝ համապարփակ ու ամփոփ ժամանակագրություն կազմելու համար»⁷²: Այդ տքնաջան աշխատանքի արդյունքը չի կարելի անուշադրության մատնել եւ Սամվել Անեցու ժամանակագրության առաջիկա հրատարակության մեջ դրանք անպայման պետք է տեղ գտնեն, այլապես խախտվում է հենց բնագրի ամբողջականությունը: Նկատենք նաեւ, որ այժմ դա ավելի հեշտ է, քանի որ հայտնի են ժամանակագրության հնագույն, ընդմիջարկություններից համեմատաբար գերծ մնացած մատյանները, որոնք հայտնի չէին Ա. Տեր-Միքելյանին:

Հրատարակության մեջ աղյուսակները հանվել են եւ թողնվել է հիմնականում Փրկչական թվականը, հազվադեպ նաեւ Հայոց թվականը: Այս հանգամանքը մեծապես վնասել է բուն ժամանակագրությունը, քանի որ տարբեր դեպքերի թվականներն ավելի ստույգ

⁷¹ Այդպես է, օրինակ, Արուճի տաճարի կառուցմանը վերաբերող տեղեկությունը դեպքում (Կ. Մաթեոսյան, Արուճ, Երեւան, 1987, էջ 14):

⁷² Մխիթար Անեցի, էջ 31: Սամվել Անեցու ժամանակագրական սյունակները գնահատել է նաեւ Ստեփանոս Օրբելյանը, գրելով. «Ձայս գաւազանք եւ չափ ժամանակաց գտաք ճշգիւ սահմանեալ եւ եղեալ Սամուէլի ճշտաբան քահանայի...» (ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 21):

են հենց Հայոց թվականով: Իսկ ժամանակագրություն մեջ Փրկչական թվականի վերաբերյալ ժամանակին կատարված կարեւոր ճշտումը, ցավոք, ծանոթ չի եղել ուսումնասիրողներից շատերին, եւ նրանք, Սամվել Անեցու ժամանակագրությունից տվյալներ վերցնելով, փաստորեն ներկայացրել են անստույգ թվականներ:

Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը շարունակած Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության Ա. Աբրահամյանի կատարած հրատարակության առիթով գրված գրախոսականում Լ. Խաչիկյանը եւ Վ. Հակոբյանը նշում են. «Սամուել Անեցին հետեւել է այն տոմարագետներին, որոնք Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը դրել են այժմ գործող թվականից 2 տարի առաջ, ուստի Սամուելի, ինչպես եւ Ստեփանոսի ժամանակագրության մեջ, ամենուրեք, քրիստոնեական եւ հայկական թվականների տարբերությունը ոչ թե 551, այլ 553 տարի է»⁷³:

Նկատենք, որ Սամվել Անեցին այս հարցում հետեւել է իր ուսուցչին՝ Հովհաննես Սարկավագին, ըստ որի՝ «Ի ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թվականն՝ ՇԾԳ (553)»⁷⁴: Այս սկզբունքը որդեգրելով՝ Անեցին ժամանակագրության Փրկչական ՇԾԳ (554) թվականի դիմաց նշել է Հայոց Ա (1) թվականը⁷⁵:

Այսպիսով, Սամվել Անեցու ժամանակագրության վաղարշապատյան հրատարակությունից օգտվողները պետք է նկատի ունեն-

⁷³ Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան, Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները, ՀՍՄԻ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի Տեղեկագիր, 1949, թիվ 2, էջ 82: Այս դիտողությունն ընդունել է Ա. Աբրահամյանը, որը Հովհաննես Սարկավագի մատենագիտության մեջ նշում է. «Միջնադարյան հայ մատենագրությունից մեջ գործող քրիստոնեական թվականն այն թվականը չէ, ինչ որ գործ ենք ածում մենք ներկայումս, այլ քրիստոնեական այսպես կոչված հայկական հաշվումների թվականը, որը երկու տարով ավելի է, քան մեր ներկայումս գործածած թվականը, այլ խոսքով ասած, ըստ հայկական հաշվարկների, Քրիստոսի ծնունդը եղած պետք է լինի մեր ներկա թվականից 2 տարի առաջ» (Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 300, նույնի, Հայ գիր եւ գրչություն, էջ 110-111), տե՛ս նաեւ Բ. Թումանյան, Տոմարի պատմություն, Երեւան, 1972, էջ 132:

⁷⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 23, Գ. Սիմոնյան, Ռ. Վարդանյան, Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն տոմարի Հայկազնեայ» տոմարական ժողովածուն, էջ 75, 96:

⁷⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 73բ:

նան, որ այնտեղ նշված Փրկչական թվականն իրական Փրկչական թվականից ավելի է 2 տարով: Եթե Ժամանակագրության հրատարակության մեջ նաև Հայոց թվականը նշվեր, այդ դեպքում հրատարակությունը մեծապես կշահեր: Մինչդեռ այդ թերությունը պատճառով ուսումնասիրողները երբեմն որոշ թերահավատություններ են վերաբերվել Սամվել Անեցու հայտնած տեղեկություններին, քանի որ հրատարակության մեջ տեղ գտած թվականները հաճախ տարբերվում են այս կամ այն դեպքի վերաբերյալ այլ աղբյուրներից հայտնի, ճշտված թվագրությունից:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Սամվել Անեցու Ժամանակագրության առավել մեծ թվով մատյաններ պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 35, այնուհետև՝ 13 ձեռագիր պահվում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Հակոբյանց վանքում, նույնքան օրինակ էլ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում: Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ պահվում է 4 ձեռագիր, մեկական օրինակներ գտնվում են Ջմմառում, Փարիզում, Տյուբենգենում, Հռոմում, Սանկտ Պետերբուրգում: Ձեռագրերի ամբողջական ցանկը ներկայացվում է սույն գրքի վերջում:

Ժամանակագրության ձեռագրերի ամբողջական ցանկը թույլ է տալիս մի քանի ընդհանրացում կատարել: Պարզվում է, որ ամենից շատ ընդօրինակություններ են պահպանվել 17-րդ դարից: Ըստ դարերի ընդօրինակությունները հետեւյալ կերպ են դասակարգվում. 12-րդ դ.՝ 3 մատյան, 13-րդ դ.՝ 5, 14-րդ դ.՝ 3, 15-րդ դ.՝ 2, 16-րդ դ.՝ 8, 17-րդ դ.՝ 31, 18-րդ դ.՝ 7, 19-րդ դ.՝ 6:

Տարբեր ընդօրինակություններում Ժամանակագրության ավարտման թվականը կամ շարունակության ավարտի թվականները հետեւյալ պատկերն են ներկայացնում. 1173 թվականով ավարտվող օրինակների թիվը՝ 9, 1180-ականներին ավարտվողները՝ 2, մինչեւ 13-րդ դար շարունակված ձեռագրերի թիվը՝ 8: Ավելի շատ հավելումներ ու լրացումներ կատարվել են 14-րդ դարում: Այստեղ առանձնանում է ընդօրինակությունների մի խումբ՝ 9 մատյան, ուր Ժամանակագրությունը հասցված է մինչեւ 1335 թվականը: Մինչեւ 1338-1348 թթ. հասնող օրինակները 7-ն են, 1423-1425 թթ. հասնող օրինակները՝ 4-ը: Ժամանակագրությունը շարունակված է մինչեւ 1660-90-ական թվականները 6 մատյանում եւ հասնում է մինչեւ 18-րդ դար 3 ձեռագրում:

Գրչության վայրերի վերաբերյալ կարելի է ասել, որ հնագույն ձեռագրերը ծագում են Անիի շրջանից (Հռոմոս, Անի): 16-17 րդ դդ. Ժամանակագրության 5 ընդօրինակություն է կատարվել Եւզոկիայում (Թոխաթ), մյուս կենտրոններից պահպանվել են երկուական (Հո-

ռոմոս, ՈւռՀա, Բաղեչ, Ամիթ, Կամենեց, Կ. Պոլիս) եւ մեկական օրինակներ (Ուռընկար, Կարին, Գետկա վանք, Մանահին, Ամրդոլու վանք, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Կեսարիա, Արմաշ, Երուսաղեմ, Իլով):

Ստորեւ որոշակի խմբավորմամբ եւ համառոտ կներկայացնենք ժամանակագրութեան ձեռագրերը, իսկ դրանց մի մասին կանգրադառնանք բնագրերի բաժնում:

ա. Հնագույն երկու օրինակը

Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան առաջիկ հայտնի Հնագույն ընդօրինակութիւնը կատարվել է Կամրջաձորի վանքում¹, Ավետիս գրչի ձեռքով, 1176 թ. (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ Ծա-108ա)²: Այն մաս է կազմում տարբեր նյութեր ընդգրկող ժողովածու-ւի, որը գրիչն ընդօրինակել է իր վարդապետի՝ Քրիստափորի հանձնարարութեամբ:

Ձեռագիրը, որպէս ժամանակագրութեան Հնագույն թվագրված օրինակ, արժանացել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրութեանը³: Գլխավոր հիշատակարանի առաջին մասում գրիչը յուրովի բնութագրում է ժամանակագրութիւնը, ապա նշում ստացողին, գրչութեան ժամանակն ու վայրը. «Ձեռամբ անպիտանի եւ ապիկար անձին Աւետիս կոչեցելոյ տառագծեցաւ այս համառաւտ յայտարարութիւնք ի-

¹ Շիրակի սահմանակից Արշարունիք գավառում գտնվող Կամրջաձորի վանքը ծաղկում է ապրել 11-12-րդ դարերում, հայտնի էր իր բանիբուն վարդապետներով ու հմուտ գրիչներով: Այս վանքի նշանավոր վարդապետներից է եղել Սամվել Կամրջաձորեցին՝ «բազմաշնորհն ի գիտութիւնս Գրոց սրբոց եւ յերգս երաժշտութեանց» (Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 174), որը Մարգիս Ա Սեւանցի կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ պատրաստել է Սեբաստիայի մետրոպոլիտին ուղարկվելիք պատասխան թուղթը: Վանքի վարդապետներից է եղել Հովհաննես Սարկավագի ուսուցիչ Գեորգ Ուռձացին, որին պատմիչները կոչում են «վարդապետ Հայոց», «լուսաւորիչ Տանս Հայոց»: Մահացել է 1091 կամ 1093 թ. եւ թաղվել Կամրջաձորի վանքում (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 2): Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա (թերթ՝ 226, 16,8×12 սմ), բոլորգրով (միասյուն, սող 19-21), բաց շագանակագույն թանաքով, աղյուսակները եւ սկզբնամասի որոշ սկզբնատողեր՝ վարդագույնով:

³ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 464, Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 20, Գ. Աբգարյան, Մատենագրական նորութիւններ, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1964, - 1, էջ 84, Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 11, 88: Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, էջ 474-481:

րաց գործեցելոց եւ ցոյցք ժամանակաց ի նախաստեղծէն եւ այսր, հրամանաւ տեառն իմոյ սրբազանի Քրիստափորի, ի ՈՒԵ (1176) թուականութեանն Հայոց, ի տիեզերահռչակ ուխտս Կամրջաձոր»⁴: Շարունակութեան մեջ գրիչը եւս երկու անգամ հիշատակում է ստացողին:

Վերը նշել ենք, որ այս մատյանում ժամանակագրության վերջին թերթին (107ա) 1163 թվականից հետո դրված ավարտանշանը կարելու կովաններից մեկն է դա հեղինակային բնագրի ավարտ համարելու համար: Այստեղ ավարտելով ժամանակագրությունը՝ գրիչն իր հիշատակարանը գրել է ոչ թե անմիջապես թերթի հաջորդ երեսին (107բ), քանի որ այդտեղ նախապես աղյուսակ էր գծել, այլ 108ա թերթում: Հետագայում, երբ այս նույն ձեռագրում 108բ թերթից սկսած, նոր ժամանակագրություն են կցել, 107բ թերթի աղյուսակի վրա արտագրել են անհայտ հեղինակի այն ծանոթագրությունը, որը վերաբերում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության ավարտին եւ տեղ է գտել բազմաթիվ այլ ձեռագրերում: Քանի որ Կամրջաձորի ձեռագիրը թվագրմամբ հնագույնն է, այս ծանոթագրությանը ուրիշ ձեռագրերի առիթով չանդրադառնալու համար ներկայացնում ենք ստորեւ:

«Աստանաւր գտեղի առեալ կացին շարագրութիւնքս գեղեցկաբանին Սամուէլի՝ զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ տարեալ ստուգաբանութեան, եւ ճշգրտիւ հասուցեալ մինչեւ յիւրն ժամանակ: Եւ վասն զի պատմագրութեանց սահման է զանցելոյն եւ զներկայէն ճառել, իսկ յառաջիկայն ոչ գոյ հնար անցանել: Այլ թէպէտ յայսմ հետէ դարձեալ մտանէ կանոն իշխանութեան Հայոց ի շարագրութիւնս, սակայն սխալն յոլով տեսանի կանոնացս, վասն զի յայսմ հետէ այլոյ ուրուք է շարագրութիւնս: Եւ գրէթէ Քրիստոսի ծննդեանն ամք եւ թուականն Հայոց միայն գոյ անսխալ»⁵:

Այստեղ ուշագրավ է նախ Սամվել Անեցու ժամանակագրության ստույգութեան մասին նշումը, ապա ժամանակագրության շարունակողներին վերաբերող քննադատությունը: Հեղինակը գրում է, որ շարունակութեան մեջ կրկին վերականգնվում է Հայոց գահակալների տարիների սյունակը («կանոն իշխանութեան Հայոց»), որտեղ, սակայն, սխալները հաճախակի են, ուստի վստահելին մնում են Փրկչա-

⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 108ա:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 107բ, հմմտ. Անեցի, էջ 140:

կան եւ Հայոց թվականները:

Հարկ է նշել, որ Կամրջաճորի ձեռագիրը նույնպես ունի հավելումներ: Դրանցից մի քանիսը, որ Ժամանակագրության առաջին մասում են, պատկանում են հենց Ավետիսին: Նա դրանց սկզբում սովորաբար գրում է «Այլուստ», որով զգուշացնում է այլ տեղից քաղած լինելը: Հավելումները սկսվելով որեւէ պարբերության ավարտին, այնուհետեւ շարունակվում են լուսանցքներում բոլորաձեւ գրված տողերով: Առաջինը Արփաքսաթին նվիրված հատվածի վերջում է. «Այլուստ, յոլովք ասեն, թէ այն է լեզուն Ադամա, որ առ եբեր մնաց յաշտարակին բաժանմանն...» (Թերթ 11բ): Այս տեղեկությունն ունեն նաեւ այլ ձեռագրեր, եւ այն տեղ է գտել հրատարակության մեջ⁶: Երկու հավելում էլ արված է հաջորդ թերթին⁷: Հավանական է, որ այս ավելացումներն Ավետիսը կատարել է ձեռագիրն ընդօրինակելուց հետո, դրա համար էլ լուսանցքներն է օգտագործել:

Հետագայում ձեռագրում ժամանակագրությունը շարունակվել է: Կատարվել են նաեւ ընդմիջարկություններ Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ: Դրանք սկսվում են վերնագրից: Ավետիսը վերնագրի սկզբում նշել է «Սամուէղի քահանայի», մեկ այլ գրիչ սեւ թանաքով ավելացրել է «Անեցոյ» (Թերթ 6ա): Այս գրիչը սեւ թանաքով երեք կարգի միջամտություն ունի. տառեր կամ բառեր ավելացնելով սրբագրական աշխատանք է կատարել, սեւ թանաքով անցել է Ավետիսի գրի վրայից (հավանաբար դրանց որոշ մաշվածություն պատճառով)⁸, եւ որոշ փոքր տեղեկություններով հավելումներ է կա-

⁶ Անեցի, էջ 8:

⁷ Առաջինը Սերուբի ժամանակ տեղի ունեցած, ամազոնուհիների մասին հիշեցնող մի պատմություն է. «Այլուստ: Սերուք շինեաց գՍրուճ: Ի սորա աւուրս կին ոմն թագաւորեաց ի վերա տանն Թորգոմա եւ զաւրան (պետք է լինի զարուսն) ամենայն եսպան եւ կանայս արար զաւրականս: Եւ յամենայն տարի միանգամ երթեալ յաշտարճ իւսունակէին ընդ այրս եւ ձնեալք զարուս սպանանէին եւ զհգան պահէին: Եւ ժողովեալ մետասան թագաւորք բարձին գնոսա, եւ առին զամուրս», (Հմմտ. Անեցի, էջ 8, ծան.): Նույն էջում կա եւս մի հավելում Փաղեկի անունից հետո. «Ի սորա աւուրս եղեւ սկիզբն գին[ագոր]ծութեան եւ բերդի շինութեան» (Թերթ 12ա), (Հմմտ. Անեցի, էջ 8): Մեկ այլ հավելում էլ հաջորդ էջում է. «Այլուստ: Աստ շինեցաւ Դմիշկ ի Մաւրբոս Հիւթացոյն...» (Թերթ 12բ), (Հմմտ. Անեցի, էջ 8-9):

⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 6բ, 7ա, 8ա, 8բ, 9ա, 11ա, 13ա, 20ա, 20բ, 22բ, 23ա, 28ա, 31ա, 34բ, 36բ, 37ա, 39ա, 39բ, 42ա, 54ա, 54բ, 55ա, 55բ, 56ա, 56բ, 57ա, 57բ, 58ա, 59ա, 59բ, 63բ, 65ա, 66ա, 67ա, 68ա, 68բ, 69ա, 69բ, 70ա, 70բ, 71ա, 72բ, 79ա, 91բ, 94բ, 97ա, 99բ, 101ա, 103ա, 105բ, 106բ, 107ա:

տարել: Այս գրչի կատարած հավելումները կներկայացնենք «Ժամանակագրական մանր միավորներ» բաժնում:

Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնուլթյամբ երկրորդ մատյանը ստեղծվել է Հոռոմոսի վանքում⁹ (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 6ա-108ա)¹⁰:

Սամվել Անեցու Հոռոմոսում ընդօրինակված մատյանը ժամանակագրության եզակի օրինակներից է, որը պարունակում է միայն այդ երկը, քանի որ ձեռագրերի մեծագույն մասը, որտեղ պահպանվել է ժամանակագրությունը, ժողովածուներ են: Ձեռագրում Անեցու բնագիրը հիմնականում գերծ է միջամտությունից, եղած հավելումները գրությունամբ հստակ առանձնանում են:

Հոռոմոսի ձեռագիրը գրչուլթյան հստակուլթյամբ եւ անխաթարուլթյամբ կարող է հիմք դառնալ Անեցու ժամանակագրության հեղինակային բնագրի վերականգնման համար: Այս ձեռագիրն ուշագրավ է նաեւ նրանով, որ գրիչը նույնպես անեցի է, ընդ որում, մեծ հավանականուլթյամբ, Սամվել Անեցու կրտսեր ժամանակակից՝ պատմիչ Մխիթար Անեցին: Ի՞նչ հիմքեր կան նման ենթադրուլթյան համար:

Նախ ծանոթանանք գրչի հիշատակարաններին: Առաջինը գտնվում է ժամանակագրության առաջին հատվածի վերջում, աղյուսակներից անմիջապես առաջ. «Զյետնեալս արդիւնական գործոց զչուառ գրիչս զՄխիթարիչ Անեցի սուտանուն արեղայ եւ աշակերտ

⁹ Անիի արվարձաններից ոչ հեռու գտնվող Հոռոմոսի վանքը բացառիկ դեր է ունեցել քաղաքի կյանքում: Այն Բագրատունի թագավորների դամբանավայրն էր եւ վայելում էր արքունիքի հովանավորությունը: Վանքը նաեւ առաջնակարգ հոգեւոր կենտրոն էր, հայտնի իր դպրոցով ու գրչատանով: Անիի շրջանից ամենից մեծ թվով ձեռագրեր մեզ հասել են հենց Հոռոմոսից, ընդ որում 12-րդ դարի վերջին քառորդը եւ 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներն առավել արդյունավետ շրջան են եղել: Այդ ժամանակ են վանքում աշխատել գրիչ Հովհաննեսն ու նրա եղբայր Վարդանը, հայտնի գրիչ եւ մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցին, կազմարար Աբրահամը եւ ուրիշներ (Կ. Մաթեոսյան, Հոռոմոսի գրչուլթյան կենտրոնի պատմությունից, «Էջմիածին», 1984, Ե, էջ 45-49):

¹⁰ Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, սեւ թանաքով (միասյուն, տող՝ 24 եւ 26), ունի 79 թերթ (16,5×11,5 սմ), աղյուսակները՝ կարմրագիծ են: Ձեռագրի կաշվե կազմի վրա սեւ թանաքով գրված է «Սամուէլ քհ. Անեցույ ժամանակագրութիւն», իսկ դրա տակ «Ք. Պատկանեան»: Նույն անունը ուսներենով գրված է կազմի ներսում, կտորի վրա: Շատ հնարավոր է, որ ձեռագիրը պատկանել է հայտնի աղբյուրագետ, պատմաբան Քերովբե Պատկանյանին (1833-1889):

բանի ի վանացն Հոռոմոսի, սնեալ առ ոտն Սուրբ Յովանիսի յիշես-
ջիք ի Քրիստոս աղաչէմ» (Թերթ 26բ), երկրորդը՝ Հայաստանում
քրիստոնեության հաստատմանը վերաբերող հատվածից հետո. «Զմե-
ղաւոր ստացաւս եւ զաշխատաւորս զՄխիթար եւ ծնաւդսն մեր եւ
եղբարսն յիշել աղաչէմ» (Թերթ 35բ):

Ինչպես տեսնում ենք, 12-րդ դարի վերջերին (1173 թվականից հե-
տո) Հոռոմոսում աշխատած գրիչն իրեն կոչում է Մխիթարիչ (կամ
Մխիթար) Անեցի: Ճիշտ նույն ժամանակաշրջանում է ապրել նաև
պատմիչ Մխիթար Անեցին, որը հիշվում է որպես քաղաքի Կաթողիկե
եկեղեցու փակակալը, եւ իր Պատմությունը գրել է Հառիճի վանքի
առաջնորդ Գրիգոր վարդապետի պատվերով (վերջինս մահացել է
1188 թ.) եւ ավարտել 1193 թվականին¹¹:

Այն հանգամանքը, որ աղբյուրներում Մխիթարը հիշատակվում է
որպես քահանա (երեց), իսկ այս հիշատակարանը գրողն արեղա է,
նրանց նույնացումը բացառող հանգամանք չի կարող լինել, որովհե-
տեւ հիշյալ շրջանում Անիի մերձակա վանքերում, այդ թվում՝ Հոռո-
մոսում, որպես միաբանության անդամ հիշատակվում է նաև «աշ-
խարհական արեղան»¹²: Չի բացառվում նաև արեղայական կարգից
հետագայում քահանայականին անցումը (կուսակրոնությունից հրա-
ժարումը):

Հոռոմոսում աշխատած Մխիթարը ոչ միայն Սամվել Անեցու

¹¹ Մխիթար Անեցի, էջ 5-6, 12, 59:

¹² Բագնայրի եւ Արջոռոճի վանքերի 13-րդ դ. սկզբի արձանագրություն-
ներում, որոնք կանոնակարգում են մահացած միաբանների համար մա-
տուցվող պատարագների թիվը, հետեւյալ պատկերն ենք տեսնում. Բագ-
նայրում՝ վանահորը՝ 4 քառասունք, երեցին եւ արեղային՝ 3 քառասունք,
«աշխարհական արեղին»՝ 2 քառասունք: Արջոռոճում՝ վանահորն ու
վարդապետին՝ 4 քառասունք, երեցին եւ «բնարեղահին»՝ 3 քառասունք,
«աշխարհական հարեղին եւ մանգանն»՝ 2 քառասունք (ն. Սարգսյան,
Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 183, 191, Գ. Սարգսյան,
Միջնադարյան կրոնաիրավական նորմերի վիմագրական արտացոլում-
ները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2006, թիվ 2, էջ 128-129):
Այստեղ երեւում է, որ «աշխարհական արեղա» անվանվածը մի կարգ
ցածր էր համարվում երեցից եւ արեղայից, եւ հավասար էր «մանգանն»:
Հոռոմոսում պահպանված 1195 թ. նույնաբնույթ արձանագրության մեջ
վանահոր համար դարձյալ 4 քառասունք է նախատեսված, իսկ վերջում
ավելացված է՝ «աշխարհական հարեղայի»՝ 2 քառասունք (Ա. Մխիթա-
րեանց, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանից ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870,
էջ 39): Հոռոմոսցի գրիչը, որպես «աշակերտ բանի», թերեւս համապա-
տասխանում է հենց այս կարգավիճակին:

մատյանի գրիչն է, այլև ստացողը («ստացաւդս եւ զաշխատաւորս զՄխիթար»), մի հանգամանք, որը վկայում է, թե նա պատմագիտական նախասիրություններ ունեցող անձ էր: Հետաքրքրական է նաև նրա՝ «Անեցի» մականունով հանդես գալը, որովհետև սովորաբար ծննդավայր տեղանունը մականուն էին դարձնում հոգեւոր բնագավառում կամ գրական, մատենագրական ասպարեզում որոշակի գործունեություն ծավալողները, կամ առնվազն նման հակումներ ունեցողները: Բազմաթիվ բնիկ անեցիներ վիմագիր արձանագրություններում կամ հիշատակարաններում իրենց անվանը «Անեցի» մականունն չեն կցում: Օրինակ, 1211 թ. «Հաղբատի ավետարանը» ստացող, Հաղբատում ուսանած անեցի Սահակ քահանան իր մասին գրում է. «ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնուոյ», սակայն ոչ իրեն, ոչ եղբայրներին կամ հորը «Անեցի» մականունով չի կոչում¹³: Իսկ ահա Մխիթարը վերցրել է այդ մականունը, որով հետո նրան ճանաչել են նաև ուրիշները՝ «պատուական երէցն Մխիթար Անեցին» (Վարդան Արեւելցի), «գեղեցիկ պատմութիւնն Մխիթարայ Անեցւոյ» (Ստեփանոս Օրբելյան)¹⁴:

Ուշագրության է արժանի այն միջամտությունը, որ Մխիթար Անեցին կատարել է Սամվել Անեցու ժամանակագրության վերնագրում: Նա փոքրիկ փոփոխություն է կատարել, որով ընդգծել է Սամվելի անեցի լինելը. «Սամուելի քահանայի հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս, ծայրաքաղ, քաղաքաւ անեցի» (Թերթ 1ա):

Հետաքրքիր է, որ Մխիթար Անեցու պատմության առաջին հատվածը պարունակող մեզ հասած միակ ձեռագրում (15-րդ դ. ընդօրինակություն) երկի անվանման մեջ եւս նշված է Անին¹⁵:

¹³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 68-71:

¹⁴ Վարդան Արեւելցի, էջ 99, Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 373:

¹⁵ «Հանդէսք բանից աշխարհազումար գրուցաց, տիեզերապատում անցից՝ վիպասանեալ ի քաջ գիտնականէ Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ Կաթողիկէին Անուոյ Հոյակապ քաղաքի, ի խնդրոյ հար Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի» (Մխիթար Անեցի, էջ 56): Ստեփանոս Օրբելյանը, Բաղաց թագավորության կործանման մասին գրում է. «...ընթերցաք ի թղթոյն Տեառն Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, զոր գրեալ էր ի հոյակապ քաղաքն Անի ի խնդրոյ սուրբ քահանային Մխիթարայ աւագերիցու քաղաքին եւ փակակալի սուրբ Կաթողիկէին» (Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 332): Վերը նշված խորագրի հետ զուգահեռները հուշում են, որ Օրբելյանի խոսքի վրա զգալի հետք է թողել Մխիթարի երկի վերնագիրը:

Հոռոմոսի մատյանում գրչի մեկ այլ միջամտությունն գտնում ենք այս վանքի հիմնադրմանը վերաբերող հատվածում, ուր Սամվել Անեցու բնագրում նշված է «հռչականունն Հոռովմոսին կոչեցեալ վանք»¹⁶, իսկ Մխիթար Անեցու մոտ մի փոքր այլ է. «հռչակաւոր տունն՝ Հոռովմոսին կոչեցեալ վանք» (Թերթ 49 բ): Ինչպես ժամանակագրության վերնագրում (նկ. 3), այնպես էլ այստեղ Մխիթար Անեցին թեև փոքրիկ միջամտությամբ, այնուամենայնիվ, սեփական վերաբերմունքն է արտահայտել: Ընդօրինակության գործը սերտած սովորական գրիչը դժվար թե իրեն նման բան թույլ տար:

Մխիթար Անեցու պատմության հրատարակիչ Հ. Մարգարյանը նշում է, որ իր աշխատությունը գրելիս Մխիթար Անեցին Սամվել Անեցու երկն օգտագործել է առավել չափով, «իբրեւ ամենահավաստի ժամանակագրական ուղեցույց», եւ անհավանական չի համարում, որ օգտվել է Սամվել Անեցու «ինքնագիր» օրինակից¹⁷: Իր օգտագործած աղբյուրները թվարկելիս («Թե ո՞չք պատմագիրք ծանալթ մեզ») Մխիթարը վերջինը նշում է իր ավագ ժամանակակցին՝ Սամվել Անեցուն¹⁸: Նրա պատմության պահպանված հատվածում կարելի է գտնել Սամվել Անեցու ժամանակագրությունից քաղված մեծ ու փոքր հատվածներ¹⁹:

Մխիթար Անեցին Սամվելի աշխատության ողջ առանցքը կազմող աղյուսակներից դուրս է բերել Հայոց թագավորների, մարզպանների, իշխանների անվանացանկերը՝ իշխանության տեւողության թվերով, նույն սկզբունքով կազմել նաեւ իր երկի «Կարգ կաթողիկոսաց» բաժինը²⁰:

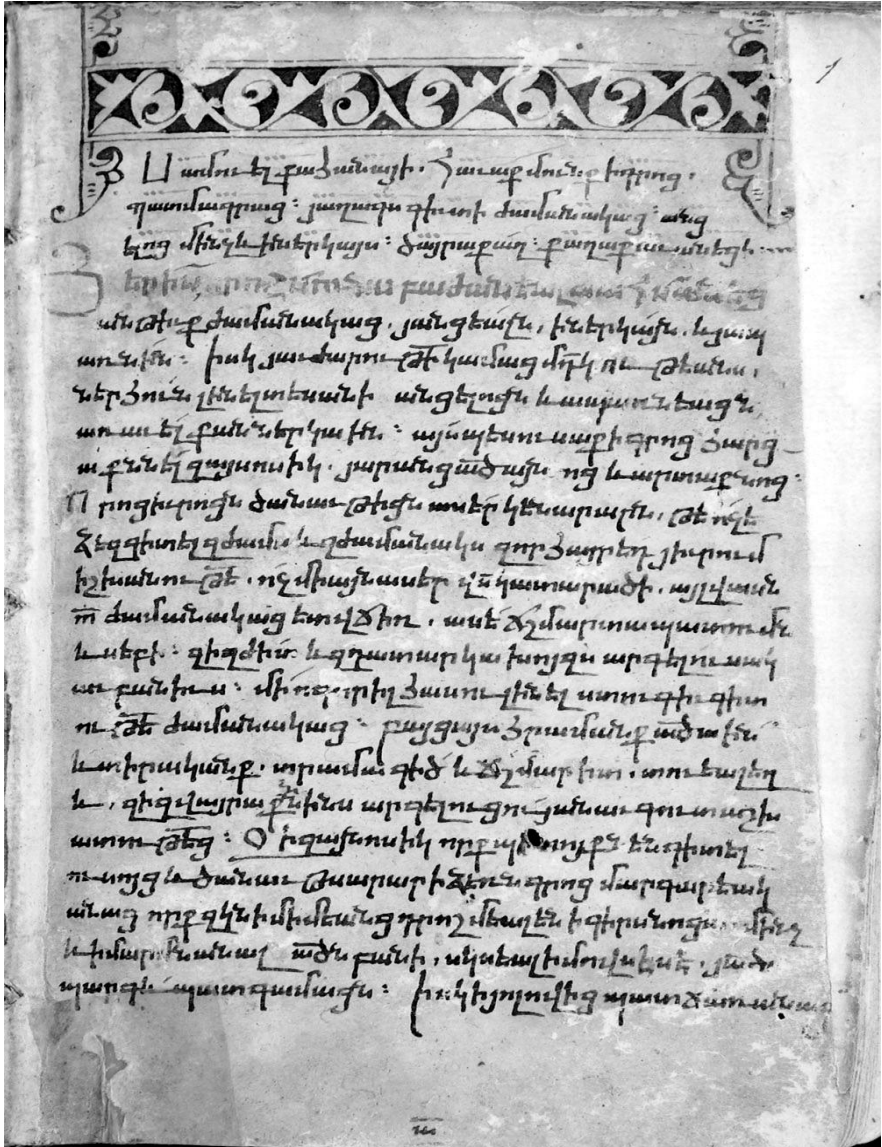
¹⁶ Անեցի, էջ 99, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, Թերթ 91ա:

¹⁷ Մխիթար Անեցի, էջ 31-33:

¹⁸ Մխիթար Անեցի, 73:

¹⁹ Պատմության սկզբում («Ճառ երկրորդ»), Մխիթար Անեցին Ադամի ու նրա հաջորդների մասին հատվածը բառացիորեն արտագրել է Սամվել Անեցուց: Նույնն են նաեւ Հայոց թագավորների, իշխանների եւ կաթողիկոսների ցանկերը:

²⁰ Մխիթար Անեցի, 65-69:

3. ժամանակագրության սկիզբը Հռոմոսի ձեռագրում
(Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, 1ա):

Ակներեւ է, որ Մխիթարն իր գործն ստեղծելիս Սամվել Անեցու ժամանակագրությունն ունեցել է որպէս սեղանի գիրք²¹:

Իհարկե, Սամվել Անեցու ժամանակագրությունից Մխիթար Անեցին կարող էր օգտվել նաեւ Հոռոմոսի ձեռագրի գրիչը չլինելով, սակայն անվան, մականվան եւ ժամանակի համապատասխանությունը, Հոռոմոսում աշխատած գրչի պատմական նախասիրությունները (ստացող լինելու հանգամանքը), Սամվելի «անեցի» լինելն ընդգծելու համար երկի վերնագրին միջամտելը մեզ բերում են այն համոզման, որ Հոռոմոսում ուսանած եւ քննվող ձեռագիրն ընդօրինակած գրիչը հենց պատմիչ Մխիթար Անեցին է:

Այս առումով հիշենք նաեւ Ղեւոնդ Ալիշանի դիտարկումը: Հնարավոր է, որ մեր ձեռագրի հիշատակարանը նկատի ունենալով (կամ գուցե այլ աղբյուր օգտագործելով), Հոռոմոսի վանքի մասին գրելիս նա նշում է. «Ի կէս կամ ի վերջ ԺԲ դարու աստանօր ասի վարժեալ եւ Մխիթար Անեցի բազմահմուտն, որոյ սակաւ ինչ ի գրուածոցն եւ հաս առ մեզ»²²:

Հոռոմոսի ձեռագրի վերջին թերթը թույլ է տալիս ենթադրություն անել մատյանի գրության թվականի մասին: Ժամանակագրության վերջում արձանագրված է Գրիգոր Տղայի աթոռակալությունը. «ՈՒԲ (1173): Փոխի մահուամբ ի Քրիստոս տէր Ներսէս, եւ փոխանորդէ զաթոռն տէր Գրիգոր Տղա» (թերթ 70բ): Դրանից հետո մեկ այլ գրիչ ավելացրել է՝ «ամս Ի (20)»: Նույն գրիչը նաեւ Մխիթարի գրած վերջին՝ «Տղա» բառի «տ»-ն դարձրել է «պ», «ղ» տառը ջնջել է, թողել «ա»-ն եւ շարունակել «լհաւուսի»: Ստացվել է «տէր Գրիգոր Պալհաւուսի»: Այս գրչի կատարած մյուս միջամտություններն ու հավե-

²¹ Հ. Մարգարյանը տարբեր առիթներով ընդգծում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության՝ Մխիթարի երկի վրա ունեցած ազդեցությունը: «Մխիթար Անեցին ջանում է ճշգրիտ որոշել ժամանակը եւ դիմում է ժամանակագրական հարցերում նրա համար ամենամեծ հեղինակություն հանդիսացող Սամվել Անեցու Պատմությանը: ...Սամվել Անեցու պատմական երկի առավելագույն օգտագործմամբ են գրված նաեւ Մխիթար Անեցու մյուս ժամանակագրական ցանկերը: Նա ոչ միայն ուղղակիորեն է օգտվում Սամվել Անեցու աշխատությունից, այլեւ անգամ ժամանակագրություն է հյուսում նրա տարբեր առիթներով հաղորդած տեղեկություններից: Սամվել Անեցու ազդեցությունը հատկապես նկատելի է Մխիթար Անեցու Պատմության մեզ հասած վերջին գլխում»:

²² Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վեներտիկ, 1881, էջ 27:

լուսմաները կներկայացնենք գրքի երկրորդ մասում (Անանուն, 1400 թ.):

Ուշագրության է արժանի այն, որ Մխիթարի գծած ժամանակագրական աղյուսակը վերջանում է էջի կեսին: Այսինքն, գրիչը նախապես որոշել է, թե մինչեւ որ թվականն է նշելու եւ ըստ այդմ գծել աղյուսակը: Ինչպես տեսանք, ժամանակագրության վերջին տեղեկությունը գետեղված է 1173 թվականի դիմաց, իսկ ահա աղյուսակում նշված վերջին թիվը Հայոց ՈՒԶ (1177) թվականն է: Հավանաբար դա է ձեռագրի գրության թվականը, քանի որ ճիշտ նույն սկզբունքն է կիրառված Սամվել Անեցու ժամանակագրության Կամրջաձորի օրինակում: Այնտեղ աղյուսակն ավարտվում է Հայոց ՈՒԵ (1176) թվականով²³, իսկ հիշատակարանում Ավետիս գրիչը նշում է, որ մատյանը գրել է «ի ՈՒԵ (1176) թուականութեանն Հայոց...»²⁴:

Գրիչների այս մոտեցումը տրամաբանական է: Եթե ժամանակագրական վերջին նշումը 1173 թվականից է, ապա գրիչը աղյուսակում թեկուզ մեկ տարի ավելի նշելու որեւէ պատճառ չէր կարող ունենալ (մանավանդ եթե ողջ էջով մեկ աղյուսակ չէր գծել): Քանի որ շարունակել է տարիների թվարկումը, ապա դրանում որեւէ իմաստ է տեսել, ավելի ճիշտ, փաստագրել է իր ապրած ժամանակը: Իսկ այդ (գործը կատարելու) թվականից առաջ չի անցել (ասենք, չի նշել 1178, 1179, 1180 եւ հաջորդ թվականները), քանի որ գրանք իր համար դեռեւս անհայտ, ապառնի ժամանակ էին:

Հոռոմոսի ձեռագրում Մխիթարը ոչ միայն թվականները չի շարունակել, այլեւ աղյուսակի գիծն է փակել էջի կեսին (նկ. 4): Հետեւաբար կարող ենք ենթադրել, որ ինչպես Կամրջաձորում Ավետիս գրիչն է աղյուսակը վերջացրել ձեռագրի գրչության թվականով, նույն կերպ է վարվել նաեւ Մխիթար Անեցին: Այս ենթադրությամբ Հոռոմոսի ձեռագրի գրչության տարեթիվ կարող ենք համարել 1177 թվականը: Պատմիչ Մխիթար Անեցու կենսագրության հայտնի տվյալները նկատի ունենալով կարելի է ասել, որ 1177 թվականը միանգամայն համապատասխանում է այն տարիքին, երբ նա կարող էր գտնվել Հոռոմոսում, որպես «աշակերտ բանի ի վանացն Հոռոմոսի, սնեալ առ ոտն Սուրբ Յովանիսի» (Թերթ 26բ):

²³ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, Թերթ 107ա:

²⁴ Նույն տեղում, Թերթ 108ա:

Ձեռագրում Սամվել Անեցու երկից բացի կան ժամանակագրական այլ փոքր միավորներ. սկզբում եղած երեք մագաղաթյա թերթերի վրա, եւ վերջում՝ 71ա-71բ թերթերին, որոնք երկու խմբի բաժանելով հրատարակել է Վ. Հակոբյանը²⁵: Սակայն դրանք տարբեր ժամանակ եւ չորս տարբեր գրիչների թողած տեղեկություններ են²⁶: Ժամանակագրական չորս միավորներից առնվազն երկուսը՝ երրորդն ու չորրորդը գրվել են Ղրիմում: Հնարավոր է, որ ձեռագիրն այնտեղ է հասել Անիի գաղթականությունից հետ, որն, ինչպես հայտնի է, տեղի հայությունից հիմնական մասն էր կազմում:

Սամվել Անեցու ժամանակագրությունից հնագույն ձեռագրերը՝ Կամրջաձորի եւ Հոռոմոսի օրինակները ոչ միայն հնարավորություն են տալիս վերականգնելու հեղինակային բնագիրը, այլեւ օգնում են որոշ պատկերացում կազմելու պատմիչի ինքնագիր մատյանի գրչական մանրամասների մասին: Օրինակ, աղյուսակներից դուրս, ընդարձակ տեքստով պատմելով Բագրատունի վերջին թագավոր Գագիկ Բ-ի գահազրկման ու Բագրատունյաց թագավորությունից անկման մասին, Սամվել Անեցին նշում է. «Զի դադարեաց ի խսանութիւնն թագաւորական՝ պարտ է եւ ի կանոնացս դադարեցուցանել»: Դրան հաջորդող հայոց թագավորների թվականների սյունակում Սամվել Անեցին ողբ հիշեցնող սրտառուչ խոսք է գրել²⁷: Քանի որ ժամանակագրական սյունակի լայնությունը բավարարում է ընդամենը երկու-երեք երկաթագիր տառ գրելուն, ապա նշված ոչ մեծ հատվածը ձգվում է մի քանի էջ: Հնագույն բոլոր ձեռագրերում այս հատվածը գրությունից ճիշտ նույն ձևով, ներառված է ժամանակագրական նեղ սյունակի մեջ²⁸: Սա նշանակում է, որ այն հենց այդպես է եղել Սամվել Անեցու ինքնագիր մատյանում:

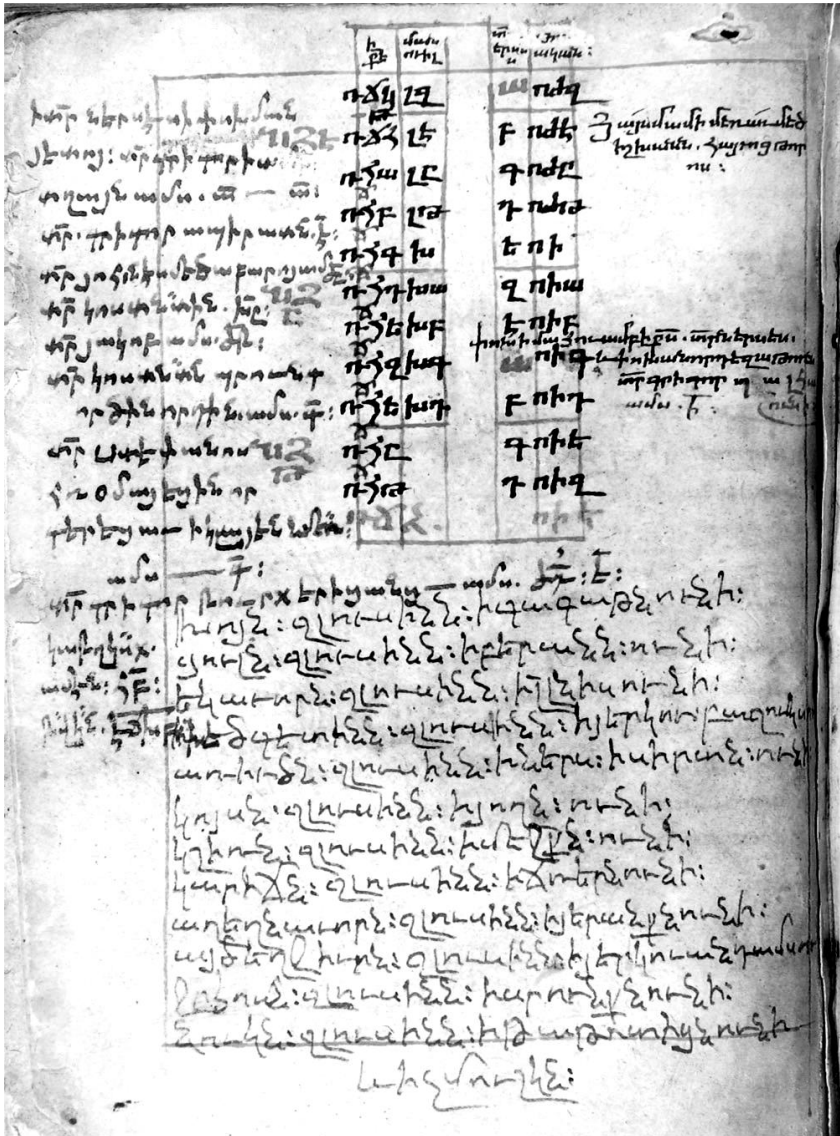
²⁵ Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1956, էջ 513-514:

²⁶ Այս մասին տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրությունից Մխիթար Անեցու ընդօրինակությունը, «Էջմիածին», 2006, Ժ-ԺԱ, էջ 88-100:

²⁷ «Աւա՛ղ զի ոչ գոյր թագաւոր Հայոց, կարծեմ խափանել կամի այս գաւազանս: Բայց թէ զայն չարժէաք ոչ ածէր Աստուած զդառն սուգս ի վերայ մերոյս ազգի, զի ետես Արարիչն զհպարտութիւն մեր եւ հակառակ կալով կսկծեցոյց զմեզ՝ որպէս ի հնումն զԻսրայէլ, զի թէ յանդրանիկն ոչ խնայեաց, զիա՞րդ ի կրտսերս խնայէր, որ նման գոլով կրտսէր որդւոյն քամահեցաք զտէրութիւն նորա» (Անեցի, էջ 110):

²⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 96բ-97ա, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 62ա-62բ:

4. ժամանակագրության ավարտը Հոռոմոսի ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, 70բ):

Ճիշտ այսպես է նաև Նախճավանում հայ իշխանների այրման մասին տեղեկությունը. «Առ այսու ժամանակօք այրեցին զիշխանսն Հայոց ի Նախճաւանի եւ այնր աղագաւ պակասեցան կարգ այսր դաւազանի...»²⁹: Հայոց իշխանների թվարկումը դադարեցնելով նա այս հատվածը մանրատառ տեղավորել է թվականների նեղ սյունակում: Իսկ հատվածն ավարտել է հետեւյալ բառերով՝ «...ուստի եւ ես սկսայց շարագրել ի տողիս յայս» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, թերթ 48բ-49բ): Ավելի ուշ շրջանի ձեռագրերում այս հատվածը գրել են աղյուսակից դուրս, եւ հրատարակության մեջ վերջաբանը մասամբ ձեւափոխվել դարձել է՝ «...ուստի եւ ես սկսայց շարագրել ի տեղւոջն իւրում»³⁰:

Սամվել Անեցու բնօրինակը, առաջին մասում (մինչեւ աղյուսակները) ունեցել է նաև ընդգծված հատվածներ: Կամրջաձորի ձեռագրում դրանք գրված են մանուշակագույն թանաքով, իսկ Հոռոմոսի ձեռագրում այդ նույն հատվածներն ունեն բառերի վերնամասում գրված կետագծային նշումներ (ընդգծման ձև): Հետեւաբար Սամվել Անեցին նույնպես ընդգծումներ է ունեցել մեկ կամ մյուս եղանակով:

բ. Հայերեն հրատարակության ձեռագրերը

Սամվել Անեցու ժամանակագրության հայերեն հրատարակությունը, ինչպես նշել ենք, կատարվել է Վաղարշապատում, Ա. Տեր-Միքելյանի աշխատասիրությամբ, որն առաջաբանում ժամանակագրության լատիներեն եւ ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակությունները նկատի ունենալով գրում է. «Տեսնում ենք, որ օտարներն առաւել առաջ են գնացել այս նշանաւոր պատմութեան նկատմամբ, որ մեր սեփականութիւնն է եւ մեզ անհրաժեշտ»³¹: Սակայն, այն ժամանակ երիտասարդ հետազոտողը միայն մասամբ է կարողա-

²⁹ Անեցի, էջ 85-86:

³⁰ Անեցի, 86:

³¹ Անեցի, էջ ԻԵ:

ցել լուծել իր առջեւ ծառայած դժվարին խնդիրը³²:

Վաղարշապատյան հրատարակությունը բաղկացած է առաջաբանից, ուր հրատարակիչը ներկայացնում է Սամվել Անեցու կենսագրությունը, համառոտաբար՝ հրատարակության համար օգտագործված ձեռագրերը, յուրովի հիմնավորվում է ժամանակագրական աղյուսակների դուրս թողնվելը (էջ Գ-Լ): Ապա ներկայացվում է ժամանակագրության բնագիրը (էջ 1-160): Հրատարակիչը հիմնական է համարել իր օգտագործած մատյաններից Բ օրինակը եւ մյուսները համեմատել դրա հետ: Ըստ այդ ձեռագրի, հրատարակիչը ժամանակագրությունը հասցրել է մինչեւ 1335 թ., ապա առանձին ենթավերնագրի տակ ներկայացրել «Շարունակութիւն այլ օրինակներից» (էջ 161-174), դեպքերի հիշատակությունը հասցնելով 1424 թ., որից հետո ԺԳ օրինակից քաղել է 1392-1665 թվականներին վերաբերող տեղեկություններ (էջ 175-180): Ապա «Յաւելուածներ» բաժնում ներկայացրել է հարակից հինգ պատմական բնագիր (էջ 183-243) եւ գիրքն ավարտել ծանոթագրություններով (էջ 245-301):

Ժամանակագրության հրատարակության համար իր օգտագործված ձեռագրերի մասին Ա. Տեր-Միքելյանը գրում է. «Սամուէլ Անեցու պատմութեան 13 գրչագիրներ կան Ս. Էջմիածնի մատենադարանում, որոնք մեծ մասամբ յետին դարերից են: ... Դոցանցից միայն մէկը մագաղաթի վրայ է գրուած եւ բոլորովին, ինչպէս համեմատութիւնից եւս նկատուած է, իւրատեսակ է, ըստ որում ունի նաեւ այնպիսի կտորներ, որոնք միւսների մէջ պակասուած են: Բոլոր այդ գրչագիրները պատահական կարգով նշանակել եմ հայերէն մեծատառերով Ա-ից մինչեւ ԺԳ»³³: Այնուհետեւ նա շատ համառոտ ներկայացնում է ձեռագրերը, հիմնականում վկայաբերելով հիշատակարանները: Ձե-

³² Ա. Տեր-Միքելյանը (1864-1901) Էջմիածնի ճեմարանն ավարտելուց հետո աստվածաբանական գիտելիքները կատարելագործելու համար մեկնել է Գերմանիա եւ Ենայի համալսարանն ավարտել 1892-ին: Անեցու ժամանակագրությունը հրատարակելիս նա 29 տարեկան էր: Ձեռագրերի բնագրերը համեմատելիս նա որպէս օգնական ունեցել է Էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարանի Ա լսարանի աւնվագն ութ ուսանող (Անեցի, էջ ԻԸ), որոնք, բնականաբար, փորձառու չէին նման աշխատանքի համար:

³³ Անեցի, էջ է: Ըստ նոր ձեռագրահամարների Ա. Տեր-Միքելյանի օգտագործած ձեռագրերը մաշտոցյան Մատենադարանի հետեւյալ մատյաններն են՝ 1898 (Ա), 1899 (Բ), 1486 (Գ), 1717 (Դ), 1865 (Ե), 1719 (Զ), 3072 (Է), 1718 (Ը), 1897 (Թ), 1484 (Ժ), 1483 (ԺԱ), 1869 (ԺԲ), 2965 (ԺԳ):

ուսմանը թվարկելուց հետո ավելացնում է. «Նորերս ձեռքս ընկաւ եւ մի օրինակ - 484»³⁴: Այս ձեռագիրը, սակայն, նա չի օգտագործել հրատարակվող բնագիրը կազմելիս:

Համառոտակի ներկայացնենք հրատարակութեան ձեռագրերը:

Ա օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1898³⁵, ժողովածու է, գրչութեան ժամանակը, վայրը, գրիչն անհայտ են, Մատենադարանի ձեռագրացուցակում համարվում է 13-րդ դարի մատյան³⁶: Ժամանակագրութեան առաջին մասն ամբողջական է, սակայն աղյուսակներով սկսվող երկրորդ մասը (32ա թերթից) առաջին մի քանի թերթերից հետո սակավաթիվ տեղեկութիւններ ունի: Հիմնականում նշված են հռոմեական կայսրերի եւ Հռոմի պապերի անունները, Սամվել Անեցու՝ աղյուսակներից դուրս գրած ոչ մի հատված այստեղ չկա: Գրիչը բավական լայն է գծել աղյուսակները, որի պատճառով ամեն էջում իրար տակ ընդամենը 10 տարի է տեղավորվել (այլ ձեռագրերի 18-20 տարիների փոխարեն), միաժամանակ սյունակների վերին մասում չի նշել գահակալների անունները, այլ հաջորդաբար գրել է, օրինակ, «Պապ ի Հռոմ», «կայսր Հռոմայ», «կաթողիկոս Հայոց», «թագաւոր Հայոց»: Իսկ կոնկրետ անձանց անունները եւ տարիները գրել է աղյուսակում պատմական վկայութիւնների համար նախատեսված մասերում: Ձեռագրում եղել են պակասող թերթեր, որոնք նոր թերթերով լրացրել են նորոգման ժամանակ³⁷: Հնարավոր է, որ դա արվել է ձե-

³⁴ Անեցի, էջ ԻԳ: Նոր ձեռագրահամարն է՝ 481: Ժողովածու է, գրված թղթի վրա, բոլորգրով (թերթ 90, 19,5×14,5սմ), գրչութեան ժամանակը՝ ենթադրաբար 17-րդ դ.: Ժամանակագրութիւնը զբաղեցնում է 19ա-68ա թերթերը: Աղյուսակները գծված են հորիզոնական դիրքով: Բուն գրչի շարադրանքը ավարտվում Հայոց ՉՁԴ (1335) թվականով (թերթ 62ա), որին հաջորդող թերթերին կան հետագայի մի քանի հավելումներ:

³⁵ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1696: Գրված է մագաղաթի վրա, բոլորգրով (թերթ 280, 23,5×17,5սմ): Ժամանակագրութիւնը զբաղեցնում է 6ա-96բ թերթերը (97ա-121բ թերթերին աղյուսակները գծված են, բայց ոչինչ չի գրված): Սկսվում է կիսախորանով եւ գլխագրով:

³⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի, Ա, էջ 669: Ա. Տեր-Միքելյանը ձեռագիրը ներկայացնելով հիմնականում թվարկել է ամբողջ մատյանի պարունակած նյութերը, վկայաբերել ուշ շրջանի հիշատակարաններն ու գրութիւնները (Անեցի, էջ Է-Թ):

³⁷ Լրացված թերթերն են՝ 33-38, 40-47, 51-52, 58-61, 66-69, 71-72, 75-77, 83-84, 90, 97:

ուագրի 1747 թ. նորոգման ժամանակ³⁸:

Ժամանակագրության վերջին հատվածի ժամանակագրական միավորների մի մասը, որոնք Ա. Տեր-Միքելյանը չի ընդգրկել վաղարշապատյան հրատարակության մեջ, քաղվածաբար (առանձնացնելով Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերող միավորները) հրատարակել է Լ. Տեր Պետրոսյանը³⁹, իսկ մնացածները ներկայացվում են սույն գրքի բնագրերի մասում:

Բ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1899⁴⁰, ժողովածու է, գրված 1676 թվականին Ամբղոլու վանքում, գրիչն է Պողոս Գավառցին, Վարդան Բաղդեցու սանը, որի համար էլ ընդօրինակել է մատյանը: Այս ձեռագիրը Ա. Տեր-Միքելյանը հրատարակության համար օգտագործել է որպես հիմնական օրինակ: Նա գրում է. «...մի գեղեցիկ գրուած գրչագիր է, որ եւ հարազատագոյն երեւալով իւր կաղապարի հնութեամբ՝ ծառայել է ինձ իբրեւ հիմնական Ա-ից յետոյ: Սա հասցնում է Սամուէլի պատմութիւնն մինչեւ 1337 թուականը»⁴¹: Սակայն ձեռագիրը ավարտվում է Հայոց ՉՁԴ (1335) թվականի տեղեկությամբ՝ «Ի ՉՁԴ (1335) ի լնուլ չափոյ մեղաց մերոց...» (Թերթ 73բ-74ա), որը նաեւ հրատարակության մեջ զետեղված վերջին տեղեկությունն է⁴²:

Հրատարակության տողատակերում այս կամ այն տեղեկության վերաբերյալ հաճախ կարելի է կարդալ «այլք չունի» բառերը, որ վկայում է, թե մյուսները համեմատվել են հիմնական՝ Բ օրինակի հետ: Սակայն, ցավոք, Բ օրինակի եւ հրատարակության պատահական ընտրված մի քանի էջերի համեմատությունը ցույց տվեցին, որ սակավ չեն շեղումները: Այսպես, «Ի ՇՀՁ (1127) թվին ի սուլտանն

³⁸ Այդ ժամանակ ձեռագիրը ստացել է Հակոբ եպիսկոպոս Շամախեցին, իսկ նորոգման մասին հիշատակարանում գրված է. «Վերստին նորոգեալ կազմեցաւ գիրքս եւ գրեցաւ յիշատակարանս ի ՌձՂ եւ Ձ (1747)» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1898, թերթ 280բ): Ձեռագրի ավելի վաղ մի ստացող երկու տեղում իր անունն է թողել՝ «Գրիգոր վարդապետին է» (16բ-17ա, 135ա):

³⁹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ Հայերը, հ. Ա, էջ 483-484:

⁴⁰ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1697: Ձեռագիրը գրված է Թղթի վրա, բոլորգրով (Թերթ 447, 23×17սմ): Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է ձեռագրի սկզբնամասը (Թերթ 1ա-74ա): Բնագիրը սկսվում է կիսախորանով, զարգագիր տողով եւ լուսանցազարդով:

⁴¹ Անեցի, էջ Թ:

⁴² Անեցի, էջ 159:

գնացին Հայոց եւ Վրաց թագաւորքն՝ Կիւրիկէ եւ Գօրգի»⁴³ տեղեկութեան թվականը ուսումնասիրողի տարակուսանքն է հարուցել, քանի որ այլ աղբյուրներ հիշյալ դեպքի համար նշում են 1080-ական թվականները⁴⁴: Իրականում ժամանակագրութեան հրատարակութեան մեջ սպրդած սխալի հետեւանքով «Լ»(30)-ի փոխարեն տպվել է «Հ»(70): Հրատարակութեան հիմնական Բ օրինակում (նաեւ մյուս ձեռագրերում) հստակ գրված ՇԼԶ՝ այն է՝ 1087 թ. (թերթ 61ա):

Եթե նշված դեպքի վերաբերյալ հայտնի են այլ սկզբնաղբյուրներ եւ հեշտ է ճշտում կատարել, ապա ավելի ցավալի է վրիպումը այն տեղեկութեան մեջ, որի համար Անեցու ժամանակագրութեանը միակ սկզբնաղբյուրն է: Այսպես, «Ի ՇՀԲ (1123) ամին ի բռնութենէն Տաճկաց ել Օշին իշխանն ի ժառանգութենէն իւրմէ՝ որ կոչի Մայրեաց ջուրք՝ հանդէպ Գանձակայ... եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց...»⁴⁵ արժեքավոր տեղեկութեանը Բ օրինակում միանգամայն հստակ ունի ՇԻԲ (1073) թվականը (թերթ 60բ)⁴⁶:

Պարզվում է, որ վաղարշապատյան հրատարակութեան 114-117 էջերում Հայոց ՇԻ (520) եւ ՇԼ (530) թվականներով բոլոր տեղեկութեանները դարձել են ՇՀ (570)-ով սկսվող: Հետեւանքները պարզ են:

1124 թ. վրացիների կողմից Անիի գրավմանը նախորդած վիճակը

⁴³ Անեցի, էջ 118:

⁴⁴ Ռ. Մաթեոսյանը գրում է. «Մեր պատմիչները այցելությունը նշում են տարբեր թվականներով... Վարդանը նշում է 1088 թվականը, Մխիթար Այրիվանեցին 1081-ից մինչեւ 1084 թթ. բնկած ժամանակաշրջանը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1127 թ.» (Ռ. Մաթեոսյան, Տաշիր-Ձորագետ, Երեւան, 1982, էջ 98): Այդ տեղեկությունը չկա Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերում եւ հետագայի հավելում է, սակայն պատմական ստույգ տվյալ պարունակող:

⁴⁵ Անեցի, էջ 117:

⁴⁶ Այս տեղեկությունը առնչությունը Բ. Ուլուբաբյանը քննադատելով նախորդ ուսումնասիրողներին գրում է. «...պատմաբան հետազոտողը մոտավորապես կրկնել է Ալիշանի սխալ կարծիքը Օշինի՝ Գանձակից ելնելու տարեթիվ մասին. իբր թե, այդ կատարվել է 1073 թ., մինչդեռ Սամվել Անեցին այս առթիվ տեղեկություն հաղորդող միակ աղբյուրը, տարեթիվ է համարում ՇՀԲ (1123)-ը» (Բ. Ուլուբաբյան, Մաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 96): Նկատենք, որ Ղ. Ալիշանն օգտվել է ժամանակագրության վեներտիկում պահվող ձեռագրերից եւ ոչ ժամանակագրության վաղարշապատյան հրատարակությունից, դրա համար էլ ճիշտ թվականն է նշել: Ավելացնենք, որ հիշյալ տեղեկությունը հետագայի հավելում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ:

նկարագրելիս Սամվել Անեցին գրում է. «Ի բազում հինահարու-
թեանց եւ իսպառսպուռ ջնջելոյ ասպատակ արձակելով յաշխարհ
մեր՝ երբեմն ի Վրաց, երբեմն ի Սկիւթականաց՝ անհնարին նեղու-
թեամբ, տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ...»⁴⁷:
ժամանակագրության հրատարակութեան հիշյալ հատվածում դուրս
են թողնվել «երբեմն ի Վրաց» բառերը⁴⁸, որոնք առկա են հրատարա-
կութեան համար հիմք ծառայած Բ օրինակում (63թ), նաեւ մյուս բո-
լոր օրինակներում:

Գ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1486⁴⁹, ժողովածու է,
կազմված 16-րդ դարի վերջերին: Վերնագրի սկիզբը տարընթերցու-
մով է. «Սամուէլ քահանաի Կաթողիկեցւոյ հաւաքմունք...» (Թերթ
104թ): Սամվել Անեցու ժամանակագրության հատվածում եղած հի-
շատակարաններից երեւում է, որ գրիչը երզնկացի Սահակ երեցն է.
«Ով եղբայր, յիշեցէք զհողոյ հաւասար եւ զանպիտան Երզնկացի
Սահակ երէցս, որ տգիտութեամբ գրեցի զանհասկանալի գիրքս եւ
զխրթիմ գիրքս, որ ոչ գիտէի զելն եւ զմուտն: Թէ այլ ինչ մտացուած
բան կայ՝ վաղիւն գրեմ, թէ Հոգին Սուրբ առաջնորդէ» (130ա)⁵⁰:

Այս հիշատակարանը նկատի ունենալով Ա. Տեր-Միքելյանը նշում
է, որ «այս օրինակը տգէտ գրչի է պատկանում», բայց բնագրի վերա-
բերյալ նկատում է՝ «համանման Բ-ին»⁵¹: Եւ իրոք, այն նույն ընդգր-
կումն ունի, ավարտվում է ՉՉԴ (1335) թվականի տեղեկութեամբ,
իսկ հրատարակութեան բազմաթիվ տողատակերում կարելի է կար-
դալ՝ «Գ եւս ունի այս կտորը»⁵², այսինքն հիմնական Բ օրինակից
բացի Գ օրինակն էլ ունի այդ:

⁴⁷ Անեցի, էջ 125, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, Թերթ 103ա, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, Թերթ 67ա:

⁴⁸ Այդ առաջինը նկատել է Հ. Մարգարյանը (Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 88):

⁴⁹ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1703: Մատյանը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով եւ նոտրգրով (Թերթ՝ 211, 26×18սմ): Սկզբում տարբեր պատ-
մական նյութեր են, իսկ 104թ-167ա թերթերում՝ Անեցու ժամանակագ-
րությունը:

⁵⁰ Մյուս հիշատակագրությունը նույնպես բնութագրական է գրչի համար.
«Գրեցաւ ձեռամբ Սահակ երիցուս, գիտեանաք, որ Դ (4) ամիս է ջուր
չէմ խմեր, ամէն» (էջ 159թ), Հմմտ. Անեցի, էջ ԺԱ:

⁵¹ Անեցի, էջ ԺԱ:

⁵² Անեցի, էջ 103-106, 110, 112, 117, 124, 133, 143, 144, 150:

Հետաքրքիր է, որ Գ օրինակում Սամվել Անեցու հեղինակային բնագրի ամենավերջին տեղեկությունը (1163 թ.) տարընթերցումով է, սակայն այն չի նշված հրատարակության մեջ: Այն հետեւյալն է. «Ապա զաւերաժողով եղեալ սուլտանն Խորասանայ՝ անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անույ եւ զարհուրէցոյց զբնակիչք սորայ եւ յետ սակաւ աւուրց դարձաւ յաշխարհ իւր ոչ ինչ կարացեալ ստանանել սորայ զի Տէր պահպանէր եւ Ինքն հովանի Աջովն Իւրով, որ աւրհնեալ է յաւտիեանս ամէն»⁵³ (թերթ 162բ): Այս տարընթերցումն ունի նաեւ Վենետիկի ձեռագրերից մեկը, որից ժամանակին օգտվել եւ վաղարշապատյան հրատարակությունից առաջ այն հրատարակել է Ղեւոնդ Ալիշանը: Հետաքրքրական է, որ նա հատվածի փառաբանական ավարտը նկատի ունենալով գրում է. «Եւ աստանօր թուի աւարտեալ հեղինակին զժամանակագրութիւնն»⁵⁴:

Գ օրինակը լուծոմ է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ մուծված Գեւորգ վարդապետին վերաբերող հատվածի հարցը, որը դեռ Գ. Զարբհանյանը համարելով հեղինակային, այս վարդապետին թյուրիմացաբար Սամվել Անեցու ուսուցիչ է համարել, մինչդեռ նա Սահակ Երզնկացի գրչի ուսուցիչն էր (այս մասին նշվել է վերելում, պատմիչի կենսագրության բաժնում):

Դ օրինակ, Մատենագարան, ձեռ. թիվ 1717⁵⁵, ժողովածու է: Վերնագրի տարընթերցումը՝ «Սամուէլի մարգարէի քահանայի հաւաքմունք...»: Թորոս եպիսկոպոսը ձեռագիրն ընդօրինակել է 1664 թ. Մինաս Որոտնեցի վարդապետի պատվերով, որի մասին փոքրիկ հիշատակարաններ ունի (թերթ 96բ, 151բ):

Ժամանակագրության ամենավերջին վկայությունը վերաբերում է Վրաց թագավոր Գեորգիի 1162 թ. Դվինը գրավելուն (թերթ 151բ):

⁵³ Բնագրում՝ «Ապա զաւերաժողով լիեալ սուլտանն Խորասանայ՝ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անույ եւ զարհուրէցոյց զբնակիչք սորա. յետ Լ (30) աւուր գնաց զաղտագողի աղուեսաբար եւ հար զթագաւորն Գւորգի եւ զաւար նորա հառ եւ դարձաւ ի տեղի իւր» (Մատենագարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 106բ-107ա, հմմտ. Անեցի, էջ 137-138):

⁵⁴ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 100:

⁵⁵ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1698: Գրված է թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ 208, 20,5×14,5սմ): Ժամանակագրութիւնն զբաղեցնում է 97ա-151բ թերթերը:

Փաստորեն հեղինակային բնագրից երկու նախադասություն է պահասում: Վերջին էջի աղյուսակն ավարտվում է ՌԺԴ (1165) թվականով:

Ե օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1865⁵⁶, ժողովածու է, ժամանակագրության վերնագրի սկիզբը՝ «Սամուէլ յԱնեցոյ հաւաքմունք...»: Ընդօրինակել է Թորոս եպիսկոպոսը 1656 թ. Երուսաղեմում⁵⁷: Թերեւս նույնն է նախորդ ձեռագրի գրչի հետ, սակայն բնագրերում զգալի տարբերություններ կան: Այս օրինակում հանված են ժամանակագրական աղյուսակները: Գրիչը տողերի սկզբում ամեն վկայությունից առաջ կարմիր թանաքով գրել է «Ի Քրիստոսէ սկսեալ», սակայն թվականը չի գրել: Տեքստում հատ ու կենտ տեղերում գրել է Փրկչական եւ Հայոց թվականները: Վերջին նշված թվականն է Հայոց ՊԵ (1356 թ.), (թերթ 135ա):

Զ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1719⁵⁸, ժողովածու է, կազմված 17-րդ դարի սկզբներին: Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը ձեռագրի միջնամասում է, սկզբում «Ավետարանք հանգստեան» ընթերցվածներ են, բոլորգրով (թերթ 1բ-37ա), որոնց գրիչը, հիշատակարանի համաձայն Նիկոլ Լովցին է, եւ գրել է 1615-ին (թերթ 32բ)⁵⁹: Դրան հաջորդում են մանր նյութեր, ապա Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը (թերթ 43ա-125ա), որի հատվածում հիշատակարանն չկա: Ձեռագրի վերջնամասում Զատիք գրչի հիշատակարանն է՝ գրված 1616 թ. (թերթ 161ա)⁶⁰: Ժամանակագրության գրչությունը նման է Զատիքի գրին⁶¹:

Այս ձեռագիրն ընդօրինակված է ժամանակագրության հին եւ անաղարտ օրինակից, գերծ է հետագայի հավելումներից, ավարտվում

⁵⁶ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1675: Գրված թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ 282, 21×15,5սմ): Ժամանակագրությունն զբաղեցնում է 104բ-135ա թերթերը:

⁵⁷ Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1984, էջ 693-694:

⁵⁸ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1700: Մատյանը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով եւ նոտրգրով (թերթ 185, 19,6×15,7սմ):

⁵⁹ Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1974, էջ 546:

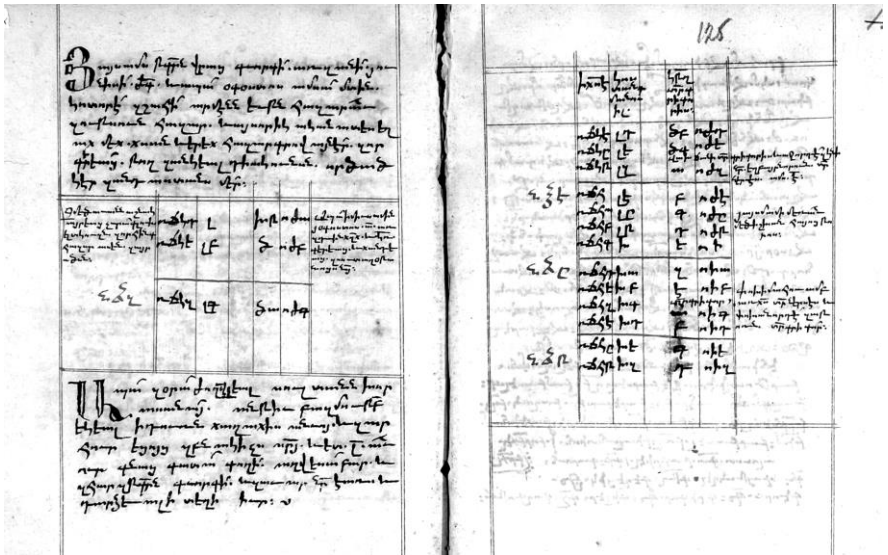
⁶⁰ Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 572:

⁶¹ Նույնական է հատկապես մեծատառ Ա, Թ, Ո, փոքրատառ թ, ջ, ք եւ այլ տառերի գրելաձևերը:

է հնագույն ձեռագրերի նման (1173 թվականով):

Ուշագրավ է, որ այստեղ, վերջին վկայության մեջ անգամ նշված չեն Գրիգոր Դ-ի մականունը (Տղա) եւ աթոռակալության տարիների թիվը: Ձեռագրի վերջին երկու էջերի բացվածքը, հնարավոր է, որ պահպանել է Անեցու ժամանակագրության ավարտական մասի նախնական կառուցվածքը (նկ. 5):

Է օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3072⁶², ժողովածու է, գրիչն է Կարապետ երեցը, ստացողը՝ Արիստակես վարդապետը (րաբունապետ), գրչության ժամանակ է համարվում 17-րդ դ.⁶³:

5. Ժամանակագրության ավարտի էջերի բացվածք (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1719, 124բ-125ա):

⁶² Էջմիածնի նախկին համարը՝ 247: Գրված թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ՝ 452, 20,3×14,8սմ): Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 220ա-292բ թերթերը, ավարտվում Հայոց ՊՆԳ (1424) թվականով: Օլիմպիադայի տարեթիվերը գրված են սյունակի մեջ:

⁶³ Յուլյակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Երեւան, 1965, էջ 933:

Ը օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1718⁶⁴, ժողովածու է: Ներսես Կամենցու ընդօրինակած այս մատյանի հիշատակարանը Վ. Հակոբյանը հրատարակել է 1625 թ. շարքում, որպես ձեռագրի Բ հիշատակարան: Սակայն Ներսես Կամենցու հիշատակարանն այստեղ թվական չունի (հիշատակարանի շարունակություն մասում թուղթը կտրված է)⁶⁵: Իսկ թվակիր է ձեռագրի Բ մասը (Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան»), որը կապ չունի Սամվել Անեցու ժամանակագրության հետ եւ գրված է 1625 թ. Երուսաղեմում՝ Մաղաքիա գրչի ձեռքով: Կարծում ենք, որ Ներսես Կամենցու ընդօրինակությունն ու հիշատակարանն ավելի վաղ են գրվել⁶⁶:

Թ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1897, ժողովածու⁶⁷, գրիչն է Հայրապետ վարդապետը: Ձեռագրում ժամանակագրության սկիզբը թերի է, սակայն պակասում է միայն առաջին թերթը⁶⁸: Ավարտվում է Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերից հայտնի վերջին տեղեկությունամբ (Ներսես Շնորհալու մահվան եւ Գրիգոր Տղայի աթոռակալություն մասին): Մատենադարանի ձեռագրացուցակում մատյանի գրչություն ժամանակ է համարվում 12-րդ դարը⁶⁹, թեեւ Հայրապետ

⁶⁴ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1699, հրատարակություն մեջ նշված է 1692, որը վրիպակ է (Անեցի, էջ ԺԶ): Ձեռագիրը գրված թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ՝ 198, 18,6×15սմ): Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 2ա-69բ էջերը, հասնում է մինչեւ 1202 թ.:

⁶⁵ Ներսեսի հիշատակարանը հետեւյալն է. «Գրեցաւ յայս Գաւազանագիրքս ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան **Ներսէս սարկաւազի**, որդւոյ Հօյուպ վոյթի Կամէնեցոյ, ի յաշխարհս Իլխասց, ի նոյն քաղաքի, ի վայելումն հոգեւոր Հօրն մերոյ սրբբասնեալ եւ քաջ րաբ...» (Հայերեն ձեռագրերի Ժ է դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1978, էջ 167):

⁶⁶ Իր հաջորդ ձեռագրում, որը նույնպես պարունակում է Անեցու ժամանակագրությունը (Մատենադարան ձեռ. թիվ 3965), բայց ընդօրինակվել է այլ նախօրինակից (Հոռոմոսում Մխիթար Անեցու գրած մատյանից), 1624 թվականին, Ներսես իրեն կոչում է «ղպրապետ» (Հայերեն ձեռագրերի Ժ է դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 131):

⁶⁷ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1695: Գրված է թղթի վրա, բոլորգրով (թերթ՝ 284, 25,5×16,5սմ):

⁶⁸ Տեքստը սկսվում է «...Թեւակոխեսցուք ձեռնրտու ունելով գնոսա, գեւսերի ասեմ...» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1897, թերթ 1ա, հմտ. Անեցի, էջ 3):

⁶⁹ Յուզակ ձեռագրաց Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 670: Վ. Հակոբյանը ձեռագիրը համարել է Անեցու ժամանակագրության երկու հնագույն ձեռագրերից մեկը (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 20):

վարդապետի թողած հիշատակագրություններում գրչության ժամանակի ու տեղի վերաբերյալ նշում չկա: Ա. Մաթեևոսյանը Հայրապետ վարդապետի հիշատակարանները հրատարակել է 13-րդ դարի անթվական հիշատակարանների շարքում⁷⁰:

Այս ձեռագիրը Ա. Տեր-Միքելյանի օգտագործած ձեռագրերի մեջ հնագույնն է, սակայն հրատարակիչն անտեղյակ է եղել դրան եւ պատշաճ կերպով չի ներկայացրել տարընթեքը: ⁷¹

Ժ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1484¹, Ժողովածու է: Գրիչն է Հովհաննեսը, գրչության ժամանակը՝ 1666 թ.: Վերնագրին Հաջորդում են «Տէր Սամուէլի պատմագրի» բառերը: Բագրատունյաց անկման կապակցութեամբ Հայոց թագավորների տարիների սյունակը դադարեցնելու մասին Սամվել Անեցու գրած փոքրիկ ողբի հատվածում գրիչը ողբ-հիշատակարան է գրել իր ապրած ժամանակի մասին⁷²: Ձեռագրում կան մանր հավելումներ, որոնք դուրս են մնացել հրատարակությունից⁷³, կամ թերի են տպագրված, մինչդեռ այս

⁷⁰ Հիշատակագրություններից մեկում Հայրապետը հիշատակում է իր երկու եղբայրներին «...գեղբարց իմոց Կարապետին եւ զՆազատրին յիշեալով պատուական վերձանող եղբայր ի Քրիստոս»: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 905:

⁷¹ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1672: Գրված է թղթի վրա, բոլորգրով (թերթ 359, 28×19,5սմ): Ժամանակագրությունը գրադեցնում է 127ա-190ա թերթերը: Օրիմպիադայի տարեթվերը դրված են առաջին սյունակի մեջ:

⁷² «Արդ ընդ այս խափանած գաւազանիս հարկ եղեւ եւ զմեզ տարակուսանքս գծագրել, որ դառն էր ժամանակս... վանորայքս ամէնն աւիրեցան եւ չկայ տեղի գնալոյ...: Բայց գհանդիպողդդ սմին... մեղաց թողութիւն հայցեցէք... (եւ այլն)» (173բ): Հովհաննես գրչի այս հիշատակարանը դուրս է մնացել Մատենադարանի նոր ձեռագրացուցակից (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հ. Դ, կազմեցին Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսեան, Երեւան, 2008, էջ 1398): Ջարմանալիորեն ձեռագրացուցակից դուրս է մնացել նաեւ գրչի չափածո հիշատակարանը (175ա), որը հրատարակել է դեռ Ա. Տեր-Միքելյանը (Անեցի, էջ ԺԹ):

⁷³ Օրինակ, թվականների շարքից դուրս գրված այս տեղեկությունը. «Ջաբարէ եւ Իւանէ տիրեցին Հայոց եւ Վրաց եւ Վրացի բերդ առին» (281ա): Մեկ այլ հավելում. «Այժմ Լեւոն թագաւորէ, ամս ԻԵ (25)» (181բ): Սա հետաքրքիր է այնքանով, որ արձանագրում է հավելումը կատարելու թվականը: Լեւոնն իշխան է եղել 1187-1198 թթ. (11 տարի), եւ թագավոր՝ 1198-1219 թթ. (21 տարի), հավելում կատարողը 25 տարի նշելով հավանորեն նկատի է ունեցել նրա իշխանության սկիզբը: Ըստ այդմ նա ապրել է 1187-ից 25 տարի անց 1212 թվականին եւ այդ ժամանակ Սամվել Անեցու ժամանակագրության իր օրինակում կատարել վերը նշված հավելումը:

մատյանը տալիս է ճիշտ տարբերակը⁷⁴:

Ժամանակագրությունը հասնում է մինչև Հայոց ՊՉԳ (1424) թ., որից հետո ծանոթագրված է. «Այս յայլ օրինակէ է յետևել ի ձեռս անկաւ, զպական ի հոս գրեցաք եւ թուական եղաք, թէ ուզես գիտ եւ տես յառաջն» (Թերթ 187բ): Այստեղ Հայոց ՃԿԳ (715) - ՉԾԸ (1309) թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածին վերաբերող տարբեր տեղեկություններ են գրված (Թերթ 187բ-190ա):

ԺԱ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1483⁷⁵, Ժողովածու է, գրիչը՝ Մկրտում Զուղայեցին, ստացողը՝ Մինաս վարդապետ Համթեցին, ընդօրինակված է 1688 թ. Թոխաթում (Եւգոկիա): Ունի պատկերազարդ սկզբնաթերթ (նկ. 6): Մինչև ժամանակագրության առաջին մասի վերջը յուրաքանչյուր բացվածքի աջ էջի ստորին լուսանցքի կենտրոնում գրված է՝ «Սամուէլի Յանեցոյ», ձախ էջի նույն մասում՝ «Պատմագիրք», իսկ երկրորդ՝ աղյուսակների մասից սկսած ձախ էջում՝ «Գիրք գաւազանաց» կամ «Շարս գաւազանաց»: Ժամանակագրությունը կառուցվածքով նման է վերը նշված ժ եւ Հաջորդ՝ ԺԲ օրինակներին:

ԺԲ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1869⁷⁶, Ժողովածու է, գրիչը եւ ստացողն է Անդրեաս սարկավազը, ձեռագիրն ընդօրինակել է Եւգոկիայում, 1589 թ.: Վերնագրին հաջորդում են «Տէր Սամուէլի պատմագիր» բառերը (Թերթ 193բ):

Ժամանակագրությունը հասնում է մինչև Հայոց ՊՉԳ (1424) թ., (Թերթ 262բ), որից հետո կարգում ենք այն նույն ծանուցումը, որը կա Ժ օրինակում. «Այս յայլ օրինակէ է... (եւ այլն)»:

⁷⁴ Հայոց ՈՉԳ (1225) «Սուլտանն եհար զվրացին ի Գառնի» (182ա): Գառնիի ճակատամարտի մասին ճիշտ թվագրմամբ այս տեղեկությունը հրատարակություն մեջ ՈՉԵ (1226) թվականի դիմաց է եւ տեղանվան սխալով «... ի Կարնի» (Անեցի, էջ 149): Փրկչական ՌՄԿԲ (1262) Հայոց ՉԹ (1260) «Զաքարէն սպանին: Շահինչահն մեռաւ» (183ա): Այստեղ հիշատակված է 1261 թ. մոնղոլների ձեռքով դաժանորեն սպանված Զաքարե Բ-ը: Որդու մահվան լուրն առնելով կսկծից մահացավ նրա հայրը Շաչնչահ Ա. Զաքարյանը: Հրատարակություն մեջ տեղեկությունը կրատ է. «ՌՄԿ: Շահինչահն մեռաւ» (Անեցի, էջ 161):

⁷⁵ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1671: Գրված թղթի վրա, բոլորգրով (Թերթ՝ 309, 28,4×20,8սմ): Ժամանակագրության թերթերը 131ա-192բ:

⁷⁶ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 1679: Գրված է թղթի վրա, բոլորգրով (Թերթ՝ 400, 21,7×15,7սմ): Ժամանակագրության թերթերը 193բ-266բ:

ԺԳ օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2965⁷⁷, ժողովածու է (17-րդ դ.): Ժամանակագրության գրիչը դժգոհ է եղել գաղափար օրինակից եւ գրում է. «Օչ թէ գերծանէի ի խառնեալ օրինակէս» (թերթ 105ա): Փրկչական ՇԾ Դ (554) թվականի դիմաց Հայոց Ա (1) թվականը դնելով ծանոթագրում է. «Յայլ օրինակս զՀայոց թուականն ի Քրիստոսի ՇԾԱ (551) ամէն էր սկսեալ» (թերթ 86բ):

Արանք են այն ձեռագրերը, որ հրատարակութայն համար օգտագործել է Ա. Տեր-Միքելյանը: Բնական է, որ այս մատյաններում եղած հավելումների ճնշող մեծամասնությունը տեղ է գտել հրատարակութայն մեջ, թեեւ եղել են նաեւ բացթողումներ:

Ձեռագրերի մեջ կա մի խումբ՝ Ժ, ԺԱ, ԺԲ օրինակներ, որոնցում կառուցվածքային նմանություններ կան եւ հավանորեն ծագում են նույն գաղափար օրինակից, որի գրիչը աղյուսակային մասի եւ մի քանի վկայություններից հետո գրել է. «Այս յայլ օրինակէ է յետեւ ի ձեռս անկաւ...» եւ տեղադրել հավաքածու տեղեկություններ: Այս խմբի մեջ հնագույնը ԺԲ օրինակն է՝ Եւդոկիա, 1589 թ., ապա՝ ԺԱ օրինակը, դարձյալ Եւդոկիա, 1688 թ., երրորդի գրչութայն վայրը հայտնի չէ, ժամանակը՝ 1666 թ.⁷⁸:

գ. Արտասահմանյան հավաքածուների ձեռագրերը

Երոսաղեմի Հայոց պատրիարքութայն Արքոց Հակոբյանց վանքի մատենադարանում պահվող հավաքածուն Սամվել Անեցու ժամանակագրութայն բավական արժեքավոր նմուշներ ունի: Այդ ձեռագրերը հանգամանորեն նկարագրված են Ն. Պողարյանի կազմած բազմահատոր ձեռագրացուցակում: Հեղինակը երբեմն ժամանակագրութայն ընդօրինակությունները համեմատել է Ա. Տեր-Միքելյանի հրատարակութայն հետ եւ հայտնաբերված ժամանակագրական նոր միավորները զետեղել ցուցակում: Անեցու ժամանակագրութայն շարունակություն կազմող մի բնագիր (Երոսաղեմի թիվ 3701 ձեռագրից) նա հրատարակել է «Բանբեր Մատենադարանի» տարեգրքում⁷⁹:

⁷⁷ Էջմիածնի նախկին համարը՝ 98: Գրված է թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ 121, 21,5×15սմ): Ժամանակագրութայն թերթերը՝ 64ա-115ա:

⁷⁸ Այս նույն խմբին է պատկանում Մատենադարանի թիվ 6483 ձեռագիրը (Ա. Տեր-Միքելյանին անձանոթ), որը գրվել է Կարինում, 1757 թ.:

⁷⁹ Ն. Պողարյան, Ժամանակագրություն (11-18-րդ դդ.), էջ 257-282:

Երուսաղեմի ձեռագրերի մեջ Ժամանակագրության հնագույն ընդօրինակությունը Անիից կամ Հոռոմոսից ծագող, վերը նշված թիվ 1801 մատյանն է, որը հիշատակարանի համաձայն Կիլիկիա է տարվել 1236 թ.:

Հավաքածուն ունի եւս մի քանի ուշագրավ մատյաններ: Մասնավորապես թիվ 69-ի վերաբերյալ (1728-30 թթ. մատյան է) Ն. Պողարյանը ծանոթագրում է. «Սոյն ձեռագիրը կը ներկայացնէ Սամուէլ Անեցիի ժամանակագրութեան նախնական բնագիրը, զերծ Միխայէլ Ասորիի ժամանակագրութենէն ներմուծած ընդարձակ հատուածներէն: ...Գաւազանները կը վերջանան ՌՃՆԹ – ՌԻԶ թուականներով»⁸⁰: Այս ձեռագրի՝ Մատենադարանում պահվող մանրաժապավենից (թիվ 740) երեւում է, որ այստեղ Ժամանակագրության վերջին վկայությունը վերաբերում է Գրիգոր Տղայի աթոռակալությանը՝ Հայոց ՌԻԲ (1173) թվականի դիմաց՝ «Տէր Գրիգոր», որից հետո աղյուսակը գծված է եւս չորս տարվա համար (թերթ 827բ)⁸¹: Զեռագրի առանձնահատկությունն այն է, որ Ժամանակագրության աղյուսակների մասում (807ա թերթից սկսած) ամեն էջի վրա երկու շարք ժամանակագրական սյունակներ են տեղավորված:

Երուսաղեմի թիվ 743 ձեռագրում (Մատենադարան, դրսի մանրաժապավեն, թիվ 747) Ժամանակագրության վերջին տեղեկությունը վերաբերում է Վրաց Գեորգի թագավորի՝ Դվինը գրավելուն (1162 թ.), իսկ թվականների սյունակը գծված է մինչեւ Հայոց ՌԺԴ (1165) թվականը⁸²:

Երուսաղեմի թիվ 783 մատյանը (Մատենադարան, դրսի մանրաժապավեն, թիվ 748) այն փոքրաթիվ ձեռագրերից է, որ պարունակում է միայն Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը եւ հիմնականում հավելումներից զուրկ օրինակ է⁸³: Ժամանակագրական աղյուսակում նախավերջին տեղեկությունը Անեցու վերջին հաղորդումն է՝

⁸⁰ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 1, Երուսաղեմ, 1966, էջ 237:

⁸¹ Նույն էջի ստորին մասում գրիչը Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված հավելում է կատարել. «Ի վեց ձևէ (1198) թուականին փոխի մահումամբ առ Քրիստոս Տէր Ներսէս Լամբրոնացին...»: Հմմտ. Անեցի, էջ 145:

⁸² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 3, Երուսաղեմ, 1968, էջ 190:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 232:

«...ի տեղի իւր» բառերով ավարտվող, որին հաջորդում է միայն մեկ տեղեկություն. ՈՒԲ (1173) «Փոխի մահուամբ Տէր Ներսէս եւ յաջորդէ Տէր Գրիգոր Տղա կոչեցեալ ամս ԻԲ (22)»: Դրան հաջորդում է գրչի՝ Արմաշի վանքի վարդապետ Նիկողայոսի 1721 թ. հիշատակարանը, որն ավարտվում է. «վերջ եղեւ գաւազանագիրս, ամէն» բառերով⁸⁴:

Երուսաղեմի թիվ 1221 մատյանը (Մատենադարան, դրսի մանրաժապավեն, թիվ 749) Ժամանակագրության ուշագրավ օրինակներից է, պատկանում է այն ձեռագրերի խմբին, որի մի օրինակը ժամանակին անցել է Ստեփանոս Օրբելյանի ձեռքը, որն էլ շարունակել է այն: Երուսաղեմի ձեռագրացուցակում մատյանը ներկայացված է հպանցիկ, նշված են միայն Ժամանակագրության հրատարակության հետ համընկնող տեղերը, մինչդեռ չհամընկնողները չեն դիտարկվել: Յուցակից դուրս են մնացել անգամ գրչի հիշատակարանը, նրա եւ ստացողի անունները⁸⁵: Բանն այն է, որ Ժամանակագրության առաջին մասի ավարտին, ուր Սամվել Անեցու՝ պատվիրատու Գրիգոր Գ Պահլավունուն հասցեագրված խոսքն է՝ «Արդ, ով սրբագգեաց տեր իմ Գրիգոր...»⁸⁶, ընդօրինակող գրիչը վերափոխել է. «Արդ, ով սրբագգեաց տեր իմ Յակոբ, հարկեցա ի թախանձելո քո, զեղկելի անձն իմ ետու գանարհեստ ձեռն ի մշակութիւն այս գործո...» (էջ 38)⁸⁷: Շարունակությունը նույնպես Անեցու խոսքերի որոշ փոփոխություններով շարադրանք է (հավանաբար այդ պատճառով Ն. Պողարյանը չի նկատել, որ հատվածը շեղում է բնագրից): Անեցի պատմիչի «...եւ զմերոյ ազգի, ստոյգ գտակաւ գրեցից անյապաղ»⁸⁸, խոսքերը գրիչը դարձրել է «...եւ զմերո ազգիս կտակագրեցից անյապաղ», ու շարունակել՝ «Եւ մեզ եւ մերոցն ողորմութիւն արասցէ Քրիստոս, յորժամ գա հայրական փառօք եւ ինձ՝ վերջին գծողիս՝ Դաւթի եւ ամենայն հաւատացելոց, եւ Նմա փառք յաւիտեանս, ամէն» (էջ 39): Այսպիսով, պարզվում է այս ձեռագրի գրչի անունը՝

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 4, Երուսաղեմ, 1969, էջ 359-360:

⁸⁶ Անեցի, էջ 51:

⁸⁷ Հմմտ. Անեցի, էջ 51: Այս ձեռագիրը ոչ թե թերթակալված, այլ էջակալված է:

⁸⁸ Անեցի, էջ 52:

Դավիթ եւ ստացողինը՝ Հակոբ:

Ձեռագրի տարբեր էջերում, աղյուսակների ազատ մասերում եւ լուսանցքներում անկանոն գրով ժամանակագրական տարբեր հաշվարկների կամ կրոնական բովանդակություններով տարբեր ընդմիջարկություններ կան (էջ 40, 41, 43, 53-55, 68, 69, 86, 87, 96-99): Բնագրի առանձնահատկություններին կանոնադառնա՞նք ժամանակագրության՝ Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակին նվիրված բաժնում:

Երուսաղեմի թիվ 1553 ձեռագիրը (Մատենադարան, դրսի մանրածապակեն թիվ 1299) 1649 թ. ընդօրինակել է Դավիթ արեղա Բաղիչեցին: Ժամանակագրությունը սկզբից պակասավոր է, սկսվում է աղյուսակներից եւ Փրկչական Լե (35) թվականից (թերթ 347բ): Ձեռագիրն ունի հավելումներ ինչպես հիմնական, այնպես էլ այլ գրով⁸⁹: Աղյուսակն ավարտվում է Հայոց ՉՀԹ (1330) թվականով, իսկ վերջին տեղեկությունը, որ վերաբերում է կաթողիկոս Հակոբ Բ Անավարզեցու աթոռակալությանը, գետեղված է Հայոց ՉՀԵ (1326) թվականի դիմաց (թերթ 392բ):

Վենետիկի Մխիթարյանների հավաքածուն նույնպես պատկառելի է, ուր առկա են Անեցու երկի բավականաչափ հին ընդօրինակություններ: Ձեռագրերը ներկայացված են Ս. Ճեմճեմյանի կազմած ձեռագրացուցակում⁹⁰, սակայն այնտեղ չի նշված, թե ձեռագրերում ժամանակագրության հրատարակության համեմատությունները ինչ տարրնթերցումներ կամ հավելումներ կան: Ցավոք, Մեսրոպ Մաշտո-

⁸⁹ Աշոտ Ա Բագրատունու վերաբերյալ Սամվել Անեցու տեղեկության մոտ այլ գրով ավելացված է. «Սա առաջին թագաւոր ի Բագրատունեաց, որ են հրէա, դարձեալ ի Քրիստոս, զոր գերեաց Տիրբան թագաւոր Հայոց, արար թագադիր...» (թերթ 374ա): Այս ձեռագիրն այն քչերից է, որ ունի Գեւորգ վարդապետի մասին հատվածը՝ «Մինչեւ ցգիր թուականիս մերոյ ուղղեալ էր սուրբ վարդապետին իմոյ Գէորգեայ ըստ քրաւնիկոնին...» (թերթ 361բ), որը վերագրվել է Սամվել Անեցուն, սակայն առաջին անգամ հանդիպում է 16-րդ դարի վերջերին գրված Մատենադարանի թիվ 1486 ձեռագրում:

⁹⁰ Հավաքածուի 721 ձեռագրում վերնագիրը տարրնթերցումով է. «Սամուէլի քահանայի լուծումն եւ հաւաքումն ի գրոց...» (Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, յօրինեաց Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 205): Այս հավաքածուի մեջ է նաեւ ժամանակագրության ամենաուշ կատարված ընդօրինակություններից մեկը, որը 1833 թ. կատարել է Մխիթարյան միաբաններից մեկը՝ «ներքին եւ առձեռն գործածութեան համար» (նույն տեղում, էջ 283):

ցի անվ. Մատենադարանում չկան այս մատյանների մանրաժապավենները:

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի ձեռագրերի մեջ հնագույնը 1585 թվականից է (թիվ 89): Այն պատկանում է Ժամանակագրության այն օրինակների թվին, որոնցում օլիմպիադայի թվականը նույնպես դրված է սյունակի մեջ⁹¹:

Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանում՝ Փրիզում⁹² պահվող ձեռագրում Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 18ա-79ա թերթերը, գրված է մանր բոլորգրով, որոշ հատվածներ չափազանց մանրատառ են, սակայն նույն գրչին են պատկանում: Ունի այն հավելումների մեծ մասը, որոնք տեղ են գտել վաղարշապատյան հրատարակություն մեջ: Ժամանակագրության վերջին տեղեկությունը Հայոց ՉՁԴ (1335) թվականի դիմաց է (թերթ 65ա)⁹³: Դրան հաջորդող մի քանի թերթերում (66ա-79ա) գծված են ժամանակագրական աղյուսակները մինչև Փրկչական ՌՈԿԴ (1664) եւ Հայոց ՌՃԺԱ (1662) թվականները, սակայն տեղեկություններ չեն գրված:

Հռոմում (Վատիկան, N 3) պահվող ձեռագիրը (Մատենադարան, դրսի մանրաժապավեն, թիվ 1103), 1287 թ. մի արժեքավոր ժողովածու է, որի մեջ գտնվող Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունից (թերթ 327բ-368բ) այն լատիներեն են թարգմանել Հ. Զոհրաբը եւ Ա. Մայր: 1865 թ. Վենետիկում լույս տեսած իր «Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց» գրքում Գ. Զարպհանալյանը Սամվել Անեցուն անդրադառնալուց հետո հայ ընթերցողին ծանուցում է. «Ասկէ գրեթէ յիսուն տարի առաջ՝ անուանի ծիրանաւոր Մայ՝ որ այն ատեն Միլանու մատենադարանին տեսուչն էր, Եւսեբեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն լատիներէն թարգմանեաց նաեւ Սամուէլի Երիցու ժամանակագրութիւնը եւ տպագրեց կրկին, մէյմը ի Միլան

⁹¹ Յուլցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 356:

⁹² Raymond H. Kévorkian, Armen Ter-Stepanian, Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France, Catalogue, Paris, 1998, p. 756.

⁹³ Հմմտ. Անեցի, էջ 159: Այս ձեռագիրն ուսումնասիրելու առիթ ունեցանք 2007-ի հունիսին: Ձեռագրացուցակում այն շատ հակիրճ է նկարագրված, չի նշված նաեւ, թե մինչեւ որ թվականն է հասնում Ժամանակագրությունը:

(1818) երկրորդ անգամ ի Հռոմ (1839)»⁹⁴: Այս մատյանը մեծապես տարբերվում է Սամվել Անեցու Ժամանակագրության Հայտնի մյուս ձեռագրերից: Նախ այն ներկայացնում է Ժամանակագրության միայն երկրորդ՝ աղյուսակային մասը, սկսվելով Քրիստոսի ծննդից: Բոլոր էջերում գրադաշտը (կենտրոնում՝ Ժամանակագրական սյունակները եւ աջ ու ձախ կողմերում՝ վկայությունների համար նախատեսված աղյուսակները) տողատված է եւ վերցված ուղղանկյուն շրջագծի մեջ: Օլիմպիադայի թվականը դրված է դրանից դուրս, ձախակողմյան էջի՝ ձախ, աջակողմյանի՝ աջ կողմում: Սամվել Անեցու երկի բոլոր մեծ հատվածները, որ գրվել են աղյուսակներից դուրս, էջով մեկ, այս ձեռագրում ընդհանրապես չեն ներառվել, իսկ միջին ծավալի հատվածները գրված են լուսանցքներում: Բուն աղյուսակների համապատասխան տողերում գրված են միայն հակիրճ տեղեկությունները: Փաստորեն այս ձեռագիրը, որից կատարվել է լատիներեն թարգմանությունը, Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ամենախիստ համառոտումն է:

Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայում պահվող ձեռագիրը (այժմ ՌԴ Գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտություն ինստիտուտ՝ В 280): 17-րդ դարի ժողովածու է, ուր Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 109ա-124բ եւ 136ա-173ա թերթերը, հասնում մինչեւ 1346 թ.⁹⁵: Այս ձեռագրից Մ. Բրոսսեն Սամվել Անե-

⁹⁴ Գ. ԶարպՀանալեան, Պատմութիւն Հայերէն դպրութեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 550 (գիրքը չորս վերահրատարակություն է ունեցել): Այս հրատարակության մեջ Անեցու երկը ունի հետեւյալ վերնագիրը՝ *Samuelis presbyteri Aniensis, Temporium usque ad suam aetatem ratio e liberis historicorum summatim collecta. Opus ex Haicanis quinque codicibus ab Iohanne Zohrabo doctore Armenio diligenter exscriptum atque emendatum Iohannes Zohrabus et Angelus Maius nunc primum coniunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt, Mediolani, 1818, p. 32-80. Այն կարելի է դասել մատենագիտական եզակի հրատարակությունների շարքին, քանի որ որոշ ժամանակ անց Ժամանակագրությունը Ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակած Մ. Բրոսսեն նշում է, թե լատիներեն հրատարակությունն ինքը չի տեսել եւ դրա մասին գիտի միայն Հայր Գարեգինի (ԶարբՀանալյանի – Կ. Մ.) Հայտնածից (M. Brosset, Collection d'Historiens Arméniens, S.-Petersburg, 1876, p. III.): Լատիներեն հրատարակությանն անձանթ է եղել նաև Ժամանակագրության հայերեն բնագրի հրատարակիչը:*

⁹⁵ К. Юзбашян, Армянские рукописи в Петербургских собраниях (каталог), Провославный Палестинский сборник, выпуск 104, С. Петербург, 2005, с. 139-140.

ցու ժամանակագրությունը հրատարակել է Ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Նա նախ ժամանակագրությանն անդրադառնում է փոքրիկ առաջաբանով, նշելով, որ Սամվել Անեցու երկը բաղկացած է երկու մասից, առաջինը քաղաքագրություն է Եւսեբիոս Կեսարացուց, որը պատմական նորություն չի պարունակում, ուստի ինքը զանց է առնում, իսկ երկրորդ՝ աղյուսակավոր մասը, հեղինակային շարադրանքով հասնում է մինչև 1179 թ., ապա շարունակվում մինչև 1346 թ., որն ինքը ներկայացնում է եւ ծանոթագրում ըստ կարողության⁹⁶: Այնուհետեւ Մ. Բրոսսեն ներկայացնում է Անեցու երկը ժամանակագրական աղյուսակներով, ընդ որում յուրաքանչյուր բացվածքում աջակողմյան էջը հատկացնում է բնագրին, իսկ ձախակողմյանը՝ աջում եղած նյութին վերաբերող ծանոթագրություններին⁹⁷:

Սանկտ Պետերբուրգի ձեռագրում Անեցու բուն ժամանակագրության վերջին նշումը վերաբերում է 1173 թ., Գրիգոր Տղայի աթոռակալությանը, ինչպես հնագույն ձեռագրերում (իսկ աղյուսակը գծված է մինչև 1179 թ.): Դրան հաջորդում է Անեցու երկի ավարտի մասին հետագայի ծանուցումը («Աստանօր գտեղի առեալ կացին շարանգրութիւնք գեղեցկաբանին Սամուէլի...»), որից հետո ժամանակագրությունը շարունակվում է Ռուբեն Բ իշխանի հիշատակմամբ եւ հասնում մինչև 1346-ին Կամախում տեղի ունեցած դեպքի հիշատակումը⁹⁸:

Զմմառում պահվող ձեռագիրը անավարտ է, քանի որ ավարտվում է 1077 թ. դեպքի հիշատակմամբ, բայց հետաքրքիր է, որ ժամանակագրական սյունակները գծվել են մինչև Հայոց ՊՀԲ (1423) թվականը⁹⁹:

Գերմանիայի Տյուբինգենի համալսարանում¹⁰⁰ նույնպես պահվում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեկ օրինակ, ուր ժամանա-

⁹⁶ M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, p. III.-VI.

⁹⁷ M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, p. 339-483.

⁹⁸ M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, p. 467-483, հմտ. Անեցի, էջ 169: Անեցու ժամանակագրության շարունակությունը կազմող Հատվածը տեղ է գտել նաև խաչակիրների պատմությանը վերաբերող Է. Դյուլորյեի խմբագրած ժողովածուի մեջ: *Recueil des Histories des Croisades (Documents Arméniens)*, t. I, p. 447-468.

⁹⁹ Յուլյակ Հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանի, էջ 514:

¹⁰⁰ *Systematisch-alphabetischer Hauptkatalog der königlichen universitätsbibliothek zu Tübingen*, von Franz Nikolaus Fink und Levon Gjandschezian, Tübingen, 1907, p. 129-130.

կազմում թյուրեմները հասնում է մինչև 1423 թ.: Այս, ինչպես եւ Վենետիկի, Վիեննայի, Զմմառի, նաեւ Երուսաղեմի ձեռագրերի մի մասի մանրաժապավենները չկան Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում, եւ շատ հնարավոր է, որ դրանցում լինեն անտիպ ժամանակագրական միավորներ:

դ. Ստեփանոս Օրբելյանի շարունակած օրինակը եւ համանման ձեռագրեր

Սամվել Անեցու ժամանակագրության օրինակներից մեկը, որը հասնում էր մինչև 1193 թվականը, ժամանակին անցել է Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի ձեռքը, որն այն լրացրել է մեկ հարյուրամյակ ընդգրկող ժամանակագրությամբ եւ կազմել է մի ինքնուրույն ժամանակագրություն: Այն եզակի օրինակով պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. թիվ 8481), որը 1942 թ. հրատարակել է Ա. Աբրահամյանը: Դրանից հետո քննադատական հոդվածով հանդես են եկել Լ. Խաչիկյանը եւ Վ. Հակոբյանը¹⁰¹: Գրախոսության հիմնական մասը նվիրված է Ստեփանոս Օրբելյանի հեղինակության հանգամանքի ժխտմանը: Այս հարցը Վ. Հակոբյանն արծարծել է նաեւ «Մանր ժամանակագրությունները» հրատարակելիս¹⁰²:

¹⁰¹ Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան, Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները, էջ 77-87:

¹⁰² «Մանր ժամանակագրությունները» հարցին կրկին անդրադարձած Վ. Հակոբյանը, որպես հնարավոր մեկ այլ հեղինակ, Օրբելյանից տարբեր Ստեփանոս եպիսկոպոս, նշում է Մոմիկի՝ Նորավանքում ընդօրինակած ձեռագրի 1292 թ. հիշատակարանը. «... եւ վերագրիտողի Տանս Սիւնեաց Տեառն Տէր Ստեփաննոսի, առաջնորդի սուրբ ուխտիս...» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 33): Եթե անգամ Մոմիկը միայն այսքանը գրած լիներ, դարձյալ անհնար էր կասկածել, որ նա խոսում է հենց Ստեփանոս Օրբելյանի մասին, որը ոչ միայն Սյունյաց մետրոպոլիտն էր, այլեւ Օրբելյանների հոգեւոր կենտրոն եւ մետրոպոլիտական աթոռանիստ Նորավանքի առաջնորդը: Սակայն ավելի պերճախոս են նշված հատվածին նախորդող տողերը. «...գծագրեցի... ի փառաբանակ եւ ի հոյակապ եւ ի հուշակաւոր մենաստանիս Նորավանս կոչեցելոյ, յարքունապատիւ գահոյս հայրապետութեան, գերափառ եւ մեծապատիւ, հրաշալօղ, ամէնմաստ հզաւր իմաստասիրի եւ բանիբուն բարունապետի եւ արհիական քաւչապետի եւ վերագրիտողի Տանս Սիւնեաց Տեառն Տէր Ստեփաննոսի...» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984, էջ 677-678): Դուրսն իսկ կասկած չի կարող լինել, որ Մոմիկը նկատի ունի իր հովանավոր եւ Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանին:

Նշենք, որ Ժամանակագրության մի քանի հատվածին Հ. Քոսյանի կազմած ցուցակի միջոցով ծանոթացած առաջին բանասերը՝ Ն. Ակինյանը, չի կասկածել, որ հեղինակը Ստեփանոս Օրբելյանն է¹⁰³: Այս տեսակետը հիմնավորել է նաև է. Բաղդասարյանը¹⁰⁴: Մեր կարծիքով Սամվել Անեցու Ժամանակագրության շարունակությունը կազմող՝ 1193-1290 թթ. ժամանակահատվածի հեղինակը, որն իրեն կոչում է «Ստեփանոս անուամբ այցելու», նաև նշում, որ Կոստանդին Բ Կատուկեցու (1286-1289) աթոռանկությունից հետո հաջորդ կաթողիկոսի ընտրության համար իրեն հրավիրել են Սիս («...հրաւիրեցին զմեզ եւ զայլ եպիսկոպոսոնս եւ զայլ իշխանս Արեւելից՝ երթալ ի թագաւորութիւնս մեր ի Սիս», բայց ինքը չի գնացել՝ «...որում անպարապ գտեալ ո՛չ ժամանեցաք»)՝¹⁰⁵, չէր կարող ուրիշ մեկը լինել, քան Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը:

Լ. Խաչիկյանի եւ Վ. Հակոբյանի գրախոսականի երկրորդ մասը Ժամանակագրության հրատարակության մեջ տեղ գտած բազմաթիվ թերությունների (սխալ վերծանությունների, տառափախւյների, ծանոթագրությունների խիստ մակերեսայնության) արդարացի քննադատությունն է: Նրանց դիտողություններից մեկը վերաբերում է Ժամանակագրության ընդգրկմանը. «Ստեփանոս Օրբելյանի անունով հրատարակված ժամանակագրության ճիշտ կեսը (էջ 11-21, տող 27) պատկանում է Ս. Անեցուն... ուստի հրատարակիչը սխալ է գործել Ստեփանոսի անվամբ հրատարակելով Մատենադարանի N 8481 ձեռագրի 197ա-203բ էջերի բազմաթիվ հատվածները: Ստեփանոսի ժամանակագրությունը սկսվում է ձեռագրի 204 էջից»¹⁰⁶:

Սակայն նկատենք, որ Ստեփանոս Օրբելյանի Ժամանակագրությանը նախորդող հատվածը Սամվել Անեցուն է պատկանում միայն մասամբ: Այն բառացիորեն ողողված է հետագայի հավելումներով, որոնք տեղ են գտել նաև մի քանի այլ ձեռագրերում: Սամ-

¹⁰³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1921, էջ 177-178, Ցուցակ ձեռագրաց որ ի Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1976, էջ 11:

¹⁰⁴ է. Բաղդասարյան, 13-րդ դարի մի ժամանակագրության հեղինակի մասին, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1971, թիվ 2, էջ 210-216:

¹⁰⁵ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 31: Այս դեպքի մասին նա նշում է նաև իր Պատմության մեջ (Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 440-441):

¹⁰⁶ Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 83, 87:

վել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերի ուսումնասիրության ժամանակ Հաջողվեց գտնել երեք ձեռագիր, որտեղ ավելի կամ պակաս չափով կատարված են այն նույն հավելումները, որոնք եղել են Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակում: Դրանք են Մատենադարանի թիվ 9796, Երուսաղեմի թիվ 1221 (Մատենադարան, մանրաժայպվեն, թիվ 749) եւ թիվ 3397 ձեռագրերը, որոնց կանդրադառնանք քիչ հետո:

Ավելի հանգամանորեն ծանոթանանք Մատենադարանի թիվ 8481 ձեռագրին: Այն ենթադրաբար 14-15-րդ դարի ժողովածու է¹⁰⁷: Ընդօրինակող գրիչը, որի անունը չի պահպանվել, բնագրում որոշ բառեր բաց է թողել, հավանաբար նախօրինակից չկարողանալով վերծանել, երբեմն էլ սխալ է արտագրել¹⁰⁸: Նրա գործը բավական բարդ է եղել այն առումով, որ ստիպված էր փոքրաչափ մատյանի թերթերին տեղավորել ոչ միայն Սամվել Անեցու բնագրի տեղեկությունները, այլև կատարված հավելումները: Տարբեր տեղեկությունների խառնաչփոփից խուսափելու համար նա երբեմն դրանք առանձնացրել է կարմիր եզրագծերով: Այս ձեռագրում Սամվել Անեցու ժամանակագրության առաջին մասը բացակայում է¹⁰⁹: Այն սկսվում է երկրորդ մասից՝ աղյուսակներից (թերթ 171ա) եւ շարունակվում մինչեւ այնտեղ, ուր Օրբելյանը համապատասխան նշում է կատարում Անեցու երկի ավարտման եւ իր առաջիկա անելիքի մասին (թերթ 204ա): Ստեփանոս Օրբելյանի հեղինակած ժամանակագրությունն ավարտվում է նրա հոր՝ Տարսայիճ Օրբելյանի մահվան հիշատակությամբ (թերթ 214ա)¹¹⁰:

¹⁰⁷ Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երեւան, 1970, էջ 754, ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելյանի, էջ 4: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով (թերթ 215, 15,4×11 սմ):

¹⁰⁸ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելյանի, էջ 4: Ա. Աբրահամյանի նշած օրինակներին ավելացնենք եւս մեկը. Հայոց ՂԶ (647) թվականի դիմաց Արծափի գրավման մասին Անեցու նշումը. «Արծափա առն» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 78ա), այս ձեռագրում դարձել է «Արծաթափառն» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8481, թերթ 187բ):

¹⁰⁹ Ձեռագրում Սամվել Անեցու ժամանակագրությանը նախորդում է Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, որին կցված է նաեւ «Վասն քահանայութեան» ճառը (թերթ 3ա-161բ) եւ Վարդան Արեւելցու հիշատակարանը (թերթ 162ա-170ա):

¹¹⁰ «ՁԼԹ (1290) թուին մեռաւ Տարսայիճն, եղբայր Սմայատայ, որդի մեծին Լիպարիտի, ի ցեղէն Աւրբելեանց եւ եղաւ ընդ հարսն իւր, ի Նորավանս, ի Վայոյ ձոր» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 50):

Ժամանակագրության հրատարակիչ Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Օրբելյանի «Ժամանակագրության» ուսումնասիրությունից երեւում է, որ Օրբելյանը նպատակ չի ունեցել կազմել ինքնուրույն ժամանակագրություն, այլ ցանկացել է լրացնել ու շարունակել Անեցու «Ժամանակագրութիւնը»: Թերթ 197ա-ից սկսած նա սկսել է կատարել մասնակի լրացումներ մինչեւ 202բ, իսկ այնուհետեւ շարունակել է ինքը՝ առանց սահմանազատելու իր գրած «Ժամանակագրութիւնը» Սամվել Անեցու «Ժամանակագրութիւն»-ից»¹¹¹:

Նկատենք, որ այս ձևազերծում Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը ոչ միայն ավելացումներ ունի, այլև կրճատումներ: Կամ Օրբելյանի ձևազերծումը հասած ձևազերծումը այդպիսին է եղել, կամ նա ինքն է համապատասխան փոփոխություններ կատարել, որն ավելի հավանական է: Այս երկին անդրադարձած նախորդ ուսումնասիրողները (Ա. Աբրահամյան, Վ. Հակոբյան, Լ. Խաչիկյան) հիմնականում կենտրոնանալով լրացնող հեղինակի գործի, այսինքն ժամանակագրության 1193-1290 թթ. ժամանակահատվածի վրա, անհրաժեշտ ուղղորդություն չեն դարձրել Սամվել Անեցու ժամանակագրության տեքստին, որի պատճառով կատարված միջամտությունների ամբողջական պատկերը չի պարզվել: Հարցին այդ տեսակետից մոտենալու դեպքում տեսնում ենք, որ Օրբելյանը ոչ միայն շարունակել, այլև նախորդ հատվածներում կրճատումներ է կատարել, մի տեղում ծանոթագրություն թողել, այսինքն, որոշ իմաստով հանդես է եկել որպես խմբագիր: Մանրամասն ենք ասվածը:

Նկատելի կրճատումներն սկսվում են Աբաս Բագրատունու մասին հատվածից, որն ավարտվում է «եբարձ զխոռվարար աւազակսն»¹¹² բառերով, իսկ շարունակությունը, որ վերաբերում է Արշարունիքի եւ Շիրակի որոշ վանքերի հիմնադրմանը, չկա (թերթ 196բ):

Գրիգոր Նարեկացու մասին եղած երկու հավելումները (թերթ 197ա)¹¹³ տարբերվում են Անեցու երկի այլ օրինակներում եղած հա-

¹¹¹ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 4:

¹¹² Հմմտ. Անեցի, էջ 99:

¹¹³ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 11: Այս էջում հրատարակության մեջ գրված է «Զկնի ԺԹ (19) ամին Խաչկայ առաջնորդ եկաց երկիրս Հայոց ամս Բ (2)....», պետք է լինի «...անառաջնորդ...» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8481, թերթ 197ա):

վերլուծից¹¹⁴: Հայոց ՆԽԲ (993) թվականի հատվածում նշված է Անանիա Մոկացու մահից հետո Վահան Սյունեցու աթոռակալության մասին տեղեկությունը (թերթ 197բ), որից առաջ Օրբելյանը ծանոթագրել է. «Զկնի մահուան Անանիայի հայրապետի է պատմութիւնս, որ է ՆԺԶ (967) թուին Հայոց: Յաւրինակն այսպէս էր, զնոյն եւ մեք կարգեցաք»¹¹⁵: Իսկապես, հիշյալ հատվածը Կամրջաձորի օրինակում հենց Հայոց ՆԺԶ (967) թվականից հետո է¹¹⁶: Հավանաբար Օրբելյանի ձեռքին եղած օրինակում թերթերի հետեւառաջությունն է եղել, եւ հիշյալ հատվածը, որը ծավալուն լինելով գրված է աղյուսակներից դուրս, հայտնվել է 993 թվականի մասում: Օրբելյանը նկատել է սխալը, ծանոթագրել այդ մասին, բայց քանի որ «յաւրինակն այսպէս էր», ինքն էլ այդպես է թողել:

Բագրատունիների անկման մասին Սամվել Անեցու գրած ողբը (թերթ 199բ) ժամանակագրական սյունակի մեջ է, ինչպես հնագույն ձեռագրերում, միայն սյունակն ավելի լայն է գծված¹¹⁷: Դրանից հետո Անեցին ունի երկու մեծ հատված, մեկը Հայոց ՇԻԱ (1072) թվականի դիմաց՝ Մանազկերտի ճակատամարտի, մյուսը՝ Մելիքչահի իշխանության մասին (քաղված Հովհաննես Սարկավագի թղթից), որոնք ժամանակագրության հնագույն՝ Կամրջաձորի օրինակում չորս էջ են զբաղեցնում¹¹⁸, բայց Օրբելյանի ձեռագրում բացակայում են:

Հայոց ՇԽԲ (1093) թվականի դիմաց Մելիքչահի մահվան մասին հատվածը (թերթ 200ա), որ Անեցու մոտ բավական ընդարձակ է,

¹¹⁴ Անեցի, էջ 103:

¹¹⁵ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 11:

¹¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 92ա: Ժամանակագրության հրատարակության մեջ եւս դրան մոտ թվականի դիմաց է նշված (Անեցի, էջ 100-101): Երուսաղեմ, թիվ 1221 ձեռագրում (Մատենադարան, մանրաժապավեն, թիվ 749), որը հավելումներով ամենից մոտ է Օրբելյանի նախօրինակին, այս տվյալը ճիշտ տեղում է՝ ՆԺԶ (967) թվականի դիմաց (էջ 89):

¹¹⁷ Հատվածի վերջին բառերը հրատարակության մեջ սխալ են ներկայացված. «...կրսեր որդոյն Քամայ եկաք՝ գտէրութիւն նորա» (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 14): Ձեռագրում՝ «...կրսեր որդոյն քամայհեցաք գտէրութիւն նորա» (թերթ 199բ), հմմտ. Անեցի, էջ 110:

¹¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 97բ-99ա, հմմտ. Անեցի, էջ 114-115:

այստեղ կհաստ է ներկայացված¹¹⁹: Սամվել Անեցու մոտ դրան հաջորդում է Հայոց ՇՆԶ (1097) թվականի դիմաց դարձյալ Հովհաննես Սարկավազից քաղված մի հատված, որը վերաբերում է խաչակրաց առաջին արշավանքին¹²⁰, որը նույնպես չկա Օրբելյանի ձեռագրում:

1124-26 թթ. վրացիների կողմից Անիի գրավման մասին Սամվել Անեցու բնագրում եղած ծավալուն հատվածը (որը Կամրջաձորի օրինակում երեք ու կես էջ է զբաղեցնում), այս ձեռագրում չկա (թերթ 201ա), այլ միայն հակիրճ նշված է. «...ՇՀԳ (1124) թուին Դաւիթ թագաւոր... առնու զԱնի եւ ինքն մեռանի»¹²¹:

1140-ական թվականների դեպքերին վերաբերող մասում (թերթ 201բ), Հայոց ՇՂԷ (1148) թվականի դիմաց Սամվել Անեցու մոտ առկա խաչակրաց երկրորդ արշավանքի մասին տեղեկությունն այս ձեռագրում չկա¹²²:

Կատարված կրճատումների մեջ նկատվում է երկու կարգի օրինաչափություն: Նախ դրանք կատարված են ծավալային նկատառումով, հանված են մեծ, աղյուսակներից դուրս գրված հատվածները: Դրանք հիմնականում այն նյութերն են, որոնք Սամվել Անեցին գրել է՝ շեղվելով իր որդեգրած «կարճ ի կարճոյ» սկզբունքից, հավանորեն իր պատվիրատուի հետաքրքրությունները բավարարելու համար, ինչպիսիք են Մելիքշահին եւ Անիի 1124-26 թթ. դեպքերին վերաբերող հատվածները: Երկրորդը, որքան էլ անսովոր թվա, քաղաքական կամ դավանաբանական է, քանի որ ձեռագրում դուրս են թողնված խաչակիրների արշավանքներին վերաբերող Սամվել Անեցու մոտ եղած ընդամենը երկու տեղեկությունները: Կարծում ենք, որ այստեղ գործ ունենք գիտակցված կրճատումների հետ:

Ձի կարելի բացառել, որ Օրբելյանի ձեռքն անցած նախօրինակն

¹¹⁹ Մինչեւ՝ «...խոսովութիւն եղեւ ամենայն քրիստոնէից զամս Դ (4)» (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 15, հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 99բ-100ա, Անեցի, էջ 118-119):

¹²⁰ «Հռովմայեցիք ելին ընդ թիրակ...»: (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 100բ, Անեցի, էջ 120): Օրբելյանի ձեռագրում նշված է Մանուկէ ամիրայի մահվան մասին Անեցու տեղեկությունը, որը հրատարակությունից մեջ դուրս է մնացել (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8481, թերթ 200բ, հմմտ. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 16):

¹²¹ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 17, հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 103ա-105ա, Անեցի, էջ 125-128:

¹²² Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 18, հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 106ա-106բ, Անեցի, էջ 134:

արդեն կրճատումներով է եղել, սակայն ավելի հավանական է, որ այդ կրճատումները նա ինքն է արել: Սրանում ավելի ենք համոզվում՝ ծանոթանալով հետագայի հավելումների գրեթե նույն կառուցվածքն ունեցող Մատենադարանի թիվ 9796, Երուսաղեմի թիվ 1221 եւ թիվ 3397 ձեռագրերի համապատասխան հատվածներին, ուր չի արված Օրբելյանի ձեռագրում եղած կրճատումներից եւ ոչ մեկը: Նկատենք, որ ինչպես Բագրատունիների անկման մասին Սամվել Անեցու ողբի ժամանակագրական սյունակի մեջ գրված լինելը, այնպես էլ այլ մանրամասներ վկայում են, որ Ստեփանոս Օրբելյանի նախօրինակը թեեւ ունեցել է մասնակի հավելումներ, սակայն հիմնական մասով քիչ է տարբերվել հեղինակային բնագրից¹²³: Ըստ երեւույթին Օրբելյանին անհրաժեշտ է եղել ունենալ Քրիստոսի ծննդից մինչեւ իր օրերը հասնող մի համառոտ ժամանակագրություն, առանց ծավալուն ընդհատումների: Դրա համար էլ նա չի ընդօրինակել Անեցու երկի առաջին մասը, այլ միայն երկրորդը՝ աղյուսակավորը, դրանից ընտրողաբար դուրս թողնելով մեծ, կամ ոչ այնքան մեծ, բայց ինչինչ պատճառներով իրեն անհարազատ հատվածները:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է Ստեփանոս Օրբելյանը շարունակել ժամանակագրությունը: Աղյուսակը հասցնելով Հայոց ՈՒԲ (1193) թվականին, Օրբելյանն ընդհատել է այն եւ էջով մեկ գրել. «Զայս գաւազանք եւ հափ ժամանակաց գտաք ճշդիվ սահմանեալ Սամուէլի ճշ[մար]տաբան քահանայի գկարգս թագաւորաց եւ կայսերաց, [ընդ որոց] եւ կաթողիկոսացն [Հայոց]՝ սկսեալ յառաջին ամէ [մարմնա]նալոյ Տեառն, մինչեւ ի ՌՃՂԵ (1195) ամն եւ ի ՈՒԲ (1193) թիւն Հայոց» (թերթ 204ա)¹²⁴: Ցավոք շարունակությունը, ուր Օրբելյանը նշում է, թե ինքն ինչ է պատրաստվում անել, սկզբում վնասված մասեր ունի, սակայն հիմնական ասելիքը միանգամայն հասկանալի է. «Եւ հանդէպ միմեանց եղեալ զիւրաքանչիւր/// որ յիւրաքանչիւր ժամանակսն իրագործեցան /// սակաւուք զթերին, միայն ամբողջ պահել զհամա[ռոտագ]ոյն եւ գկարգ հայրապետացն եւ զվերջին թագաւո-

¹²³ Գրիգոր Գ Պահլավունու տարիների թիվը նշված է «ամս Ծ» (50) (թերթ 201ա), թեեւ տարիների թվարկումը հասնում է մինչեւ ԾԳ (53) (թերթ 202ա): Կաթողիկոսի տարիների թիվը Ծ (50) է նշված նաեւ Կամրջաձորի օրինակում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 103ա):

¹²⁴ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 21, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 35:

րութիւնն Հայոց՝ որ ի Կիլիկիայ, ի ներսի գաւառսն եւ զՎրացն՝ արտաքոյ միայն զանուանսն, նաեւ Համառուտիւք զգործս եւ զբանս, որ յիւրաքանչիւր ժամանակս եղեն, բերել Հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակ» (Թերթ 204ա)¹²⁵:

Դրանից հետո, մինչեւ աղյուսակ գծելը, նա պատմում է Գրիգոր Դ Տղային հաջորդած կաթողիկոսների մասին, նախ նշելով Գրիգոր Ե Քարավեժին (որին հին հեղինակներից ոմանց պես Տղա մականունն է տալիս, երիտասարդութունը նկատի ունենալով), ներկայացնում նրա ողբերգական մահը: Ապա Օրբելյանը նշում է Գրիգոր Զ Ապիրատին¹²⁶ եւ հայտնում մի տեղեկութիւն, որ հայ պատմիչներից ոչ մեկը չունի եւ միայն Միքայել Ասորի պատրիարքի ժամանակագրության մեջ է արձանագրված: Ներսես Շնորհալու մահից հետո նրա մոտ գտնվող Գրիգոր Ապիրատը ստանձնել է կաթողիկոսական պարտականութիւնները, որը շատ կարճ է տեւել, քանի որ աթոռը նախանշված հավակնորդ է ունեցել հանձին Գրիգոր Տղայի, որն էլ Մլեհ իշխանի աջակցությամբ շուտով գրավել է այն¹²⁷: Լամբրոնի եւ Տարսոնի եպիսկոպոսութիւնը ստացած Գրիգոր Ապիրատը այնուամենայնիվ կաթողիկոս է դարձել Գրիգոր Տղայից եւ Գրիգոր Քարավեժից հետո: Այս դեպքերը համառոտ նշելով Օրբելյանը գրում է. «Ես՝ նուաստ Ստեփաննոս անուամբ այցելու կարգեցից ի գաւազանս սկիզբն արարեալ» (Թերթ 204բ)¹²⁸: Դրանից անմիջապես հետո նա գծել է ժամանակագրական աղյուսակ, ուր երեք սյունակ կա՝ Փրկչական թվականով, Հայոց կաթողիկոսների տարիներով եւ Հայոց թվականով: Կաթողիկոսներից առաջինը նշել է Գրիգոր Քարավեժին՝ Հայոց ՈխԳ (1194) թվականի դիմաց՝ 1 տարի, ապա Գրիգոր Ապիրատին՝

¹²⁵ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 21, Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 35:

¹²⁶ «Եւ ապա յաջորդէ ի տեղին միւս Գրիգորիս, Ապիրատն կոչեցեալ, եղբար որդի մեծ հայրապետացն Գրիգորի եւ Ներսէսի, որ եւ ի մահուան նորին նախ սա քարոզեցաւ կաթողիկոս» (Թերթ 204բ): Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 21:

¹²⁷ Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի ասորւոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 472-473, տե՛ս նաեւ Գրիգոր Տղա, բանաստեղծութիւններ եւ պոեմներ, էջ 20-30: Մլեհի կինը Գրիգոր Տղայի քույրն էր (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 152):

¹²⁸ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 21, Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 35:

Հայոց ՈսԴ (1195) թվականի դիմաց՝ 7 տարի (թերթ 204բ)¹²⁹: Նույն էջի վերջում Օրբելյանը գրում է. «Աստանաւր կամիմ կարգել զնորոգ թագաւորութիւնն Հայոց» (թերթ 204բ)¹³⁰, պատմում է Կիլիկիայում Լեւոն Բ-ի թագադրութեան մասին եւ արդեն հաջորդ էջում ժամանակագրական սյունակների շարքում Փրկչական թվականից հետո ավելացնում Հայոց թագավորների տարիները. Հայոց ՈսԶ (1197) թվականի դիմաց՝ «Թագաւոր Հայոց Լեւոն կացեալ ամս Իե (25)» (թերթ 205ա)¹³¹: Այդ չորս սյունակներն Օրբելյանը պահպանում է մինչեւ ժամանակագրութեան վերջը: Իր խոստման համաձայն նա իրադարձութիւնները ներկայացնում է համառոտ, սակայն անհամեմատ ընդարձակ է գրում այն դեպքերի մասին, որոնք վերաբերում են Սյունիքին:

Այսպիսով, Ստեփանոս Օրբելյանը նախ համառոտել է Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը, որը նրա ձեռքն է հասել արդեն որոշ հավելումներով, հավանաբար որոշ նշումներ է կատարել մինչեւ 1193 թվականը, որից հետո շարունակել է մինչեւ իր ապրած ժամանակը եւ եզրափակել 1290 թվականով, իր հոր մահվան մասին հիշատակութեամբ:

Այժմ երբ պարզ է, թե ինչ է ներկայացնում Մատենադարանի թիվ 8481 ձեռագիրը, փորձենք պարզել, թե այստեղ եղած Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը հավելումների տեսակետից ինչ աղերսներ ունի այլ ձեռագրերի հետ:

Մատենադարանի թիվ 9796 մատյանը ձեռագրացուցակի համաձայն 17-րդ դարի ժողովածու է¹³²: Ձեռագրի սկզբում (թերթ 1բ), էջի վերին մասում թանաքով գրված է. «Միքայէլ արքեպիսկոպոսին է»: Սրանից վերեւ եւ ներքեւ պահպանվել է մատիտով գրված, դժվարութեամբ ընթերցվող հետեւյալ գրութիւնը. «Մինչեւ զԳրիգոր կաթ(ողիկոս) եղբայր Ներսիսի Շնորհալուոյն, յորոյ խնդրոյ յօրինեաց Սամուէլ զայս ժամանակագրութիւնն՝ 1164, թուական Հայոց ՈԺԳ»:

¹²⁹ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 22, Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 36:

¹³⁰ Նույն տեղում:

¹³¹ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 22, Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 37:

¹³² Գրիչն ու գրչութեան վայրն անհայտ են, գրված է թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ 122, 15×10,2 սմ):

Փաստորեն, այստեղ ճիշտ է նշված Անեցու ժամանակագրության սահմանը, թեև ներկա ձեռագրում այն շարունակված է մինչև 1187 թ.: Ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 2ա-76բ թերթերը, աղյուսակները սկսվում են 37բ թերթից: Դրանից առաջ (թերթ 36բ-37ա) տեղ է գտել մի ընդմիջարկյալ նյութ՝ «Անցանք մեք ընդ հուր եւ ընդ ջուր...» սկսվածով, որը Բարսեղ Կեսարացու «Ի սուրբ քառասունն» քարոզից է:

Այստեղ ժամանակագրության վերջնամասում տեղ են գտել Անեցու երկից դուրս մի շարք հավելումներ, որոնք չեն եղել Ա. Տեր-Միքելյանի օգտագործած ձեռագրերում, ուստի չկան վաղարշապատյան հրատարակության մեջ: Սակայն դրանք եղել են Օրբելյանի օգտագործած օրինակում, հրատարակվել են նրա ժամանակագրության հետ եւ ընկալվել որպես դրա մի մասը: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է Մշո Ս. Կարապետ վանքի եւ Շահ Արմենների կամ Խլաթի ամիրայության պատմության 1185-1186 թվականների դեպքերը ներկայացնող մի հատվածի, որը մի փոքրիկ ինքնուրույն բնագիր է: Թիվ 9796 ձեռագրում այն պահպանվել է առավել ամբողջական ու անսխալ ընդօրինակությամբ եւ ներկայացվում է սույն գրքի բնագրերի մասում:

Ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ, այնպես էլ այս խմբի մյուս ձեռագրերում վերոնշյալ հատվածն ունի շարունակություն, որը վերաբերում է Հայոց Ուջ (1187) թվականին Սալահեդդինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը: Մատենադարանի 9796 ձեռագրում այն անավարտ է, վերջին թերթերի կտրված լինելու պատճառով (պակասում է մի քանի տող):

Ինչպես նշել ենք, այս հատվածները Օրբելյանի ժամանակագրությունից գատ, որպես Սամվել Անեցու ժամանակագրության հավելում, Երուսաղեմի թիվ 3397 ձեռագրերից հրատարակել է Ն. Պողարյանը¹³³: Իսկ նույն հավաքածուի թիվ 1221, Դավիթ գրչի ընդօրինակած ձեռագիրը (Մատենադարան, դրսի մանրածապավեն, թիվ 749) ավելի ուշագրավ է, քանի որ այստեղ ոչ միայն վերոնշյալ մեծ

¹³³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 10, էջ 289-290: Ցավոք այս մասյանի մանրածապավենը չկա Մատենադարանում եւ ձեռագրի մասին մեր պատկերացումները հիմնվում են միայն ձեռագրացուցակի վրա:

Հատվածներն են առավել անխաթար (էջ 111-114), այլև առկա են այն Հակիրճ Հավելումների մեծագույն մասը, որոնք եղել են նաև Օրբելյանի ձեռագրում: Օրինակ, ՆՀ (1021) «Թուրքն էհար զԱպիրատն»¹³⁴ (էջ 97), ՇԿԲ (1113) «Որդիքն Կիւրիկէ մերժեցան ի Հայրենեաց իւրեանց»¹³⁵ (էջ 105), ՈԺ (1161) թվականի Հատվածում՝ «Վախճանեցաւ թագաւորն Կիւրիկէ ի Մածնաբերդի եւ թաղեցաւ ի Հաղբատ»¹³⁶ (էջ 110), ՈԻԲ (1173) թվականի Հատվածում (տեղեկությունները շատ խիտ տողերով են եւ միշտ էջ, որ ճիշտ թվականի Հանդիպակաց մասում են). «Մեռանի Աբաս, որ եղեւ դադարումն Բագրատունեաց»¹³⁷ (էջ 110) եւ այլն:

Համեմատությունից կարելի է եզրակացնել, որ Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակը, որը հասել է մինչեւ 1193 թվականը, արդեն ունեցել է վերը նշված տեղեկություններն ու մյուս հավելումները: Օրբելյանն այդ մասում նոր տեղեկություններ չի ավելացրել, այլ միայն շարունակել է ժամանակագրությունը: Նա մի նշում է կատարել Անանիա Մոկացու մահից հետո Վահան Սյունեցու աթոռակալության մասին տեղեկության առնչությամբ, որն իր ունեցած օրինակում ժամանակագրական առումով սխալ տեղում է եղել:

Երուսաղեմի թիվ 1221 ձեռագրում, ինչպես Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում, աղյուսակներից առաջ (ժամանակագրության առաջին մասի վերջում) կրկին տեսնում ենք Բարսեղ Կեսարացու «Ի սուրբ քառասունսն» քարոզից քաղված Հատվածը, միայն ավելի Համառոտված (էջ 39): Օրբելյանի օրինակում այն բացակայում է, քանի որ այնտեղ Անեցու ժամանակագրությունը սկսվում է աղյուսակներից:

¹³⁴ Հմմտ. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 12: Խոսքը Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի մասին է:

¹³⁵ Հմմտ. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 16, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 9796, թերթ 71բ:

¹³⁶ Կյուրիկէ Բ-ի (1145-1170) մասին է: Տե՛ս նաև Ռ. Մաթեևոսյան, Տաշիր-Չորագետ, էջ 109: Հմմտ. «Ի ՈժԹ (1170) վախճանի թագաւորն Կիւրիկէ ի բերդին եւ թաղեցաւ ի Հաղբատ» (ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 18), Մատենադարան, ձեռ. թիվ 9796, թերթ 74բ:

¹³⁷ Օրբելյանի մոտ այս տեղեկությունը, որ վերաբերում է Աբաս Բ Կյուրիկյանին (1170-1176), ՈԻԵ (1176) թվականի դիմաց է, Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում ՈԻԴ (1175), (ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 19, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 9796, թերթ 74բ, Ռ. Մաթեևոսյան, Տաշիր-Չորագետ, էջ 109-111):

Երուսաղեմի թիվ 1221 ձեռագրում Տարոնի պատմությանը եւ Երուսաղեմի գրավմանը նվիրված հատվածներից հետո ժամանակագրութունը շարունակվում է Ուե (1186) թվականի դիմաց գրված տեղեկությամբ. «Լեւոն եղբայր Ռուբէնի իշխան ամս Ժ (10), որ եւ թագաւորեաց յետո ամս Իե (25)» (էջ 115), որին հաջորդում է փառաբանական խոսք, հայոց թագավորության վերականգնման կապակցությամբ: Ժամանակագրության շարունակութունը հիմնականում պարունակում է Կիլիկիայի պատմության հայտնի տվյալներ եւ ավարտվում աղյուսակի Հայոց ՁնԱ (1292) թվականով (էջ 118):

Այսպիսով, Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեր օրերը հասած յոթ տասնյակ մատյանների մեջ առանձնանում է չորս ձեռագրից բաղկացած մի խումբ՝ Մատենադարանի թիվ 8481, 9796 եւ Երուսաղեմի թիվ 1221, 3397 ձեռագրերը, որոնք ունեն ընդհանուր մի շարք կարճ հավելումներ, ինչպես նաեւ 1185-1186 թթ. Տարոնի պատմությանը վերաբերող հատվածը, որոնք ավելացվել են մինչեւ 1193 թվականը: Հասկանալի է, որ խոսքն այս ձեռագրերի նախօրինակների, նրանց պահպանած տեքստի մասին է, քանի որ նշված մատյանները 14-17-րդ դդ. ընդօրինակություններ են:

Մատենադարանում պահվում է 1851 թվականից հետո գրված մի ժողովածու, որն ունի մի փոքր հատված՝ «Հանեալ ի ժամանակագրութիւնէ Սամուէլի յԱնեցոյ» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6331, թերթ 79ա-84բ): Մի քանի թերթերի վրա ընտրողաբար ժամանակագրութունից տեղեկություններ արտագրած անանուն գրիչը քաղվածքներն ավարտել է 1185-1186 թթ. Տարոնի պատմությանը եւ 1187 թ. Երուսաղեմի գրավմանը վերաբերող հատվածներով: Փաստորեն նա որպես նախօրինակ ունեցել է մեր նշած խմբին պատկանած ձեռագիր¹³⁸: Թեեւ այս ձեռագիրը ուշ շրջանի է եւ միայն ժամանակագրության հատվածների արտագրութուն, սակայն քանի որ ընդգրկված է ձեռագրական ֆոնդում, այն եւս պետք է համարենք այս խմբին պատկանող մատյան:

¹³⁸ Այստեղ Տարոնի պատմությանը վերաբերող հատվածը (թերթ 83բ-84ա) ոչ թե փոքրիկ բացթողումներով է, ինչպես Օրբելյանի մոտ եւ Երուսաղեմի թիվ 3397 ձեռագրում, այլ ամբողջական, ինչպես Մատենադարանի թիվ 9796 եւ Երուսաղեմի թիվ 1221 ձեռագրերում:

ԲՆԱԳՐԵՐ

Նյութեր Ժամանակագրության ձեռագրերից

Ներկայացվող ժամանակագրական հատվածները Սամվել Անեցու ժամանակագրության Մատենադարանում պահվող 14 ձեռագրում տարբեր մարդկանց եւ տարբեր ժամանակ կատարած հավելումներ ու լրացումներ են: Դրանցից մի քանիսի հեղինակները հայտնի են, ինչպես Հայրապետ վարդապետը (13-րդ դ.), Նաթանայել եպիսկոպոս Հավուցթառեցին (14-րդ դ.), Եփրեմ Ղափանցին (18-րդ դ.): Մյուսների անուններն անհայտ են, ուստի նրանց զանազանելու համար սովորաբար նման դեպքերում օգտագործվող Անանուն անվան հետ կիրառել ենք հավելումների բնույթից բխող պայմանական մականուններ, ըստ նրանց բնակության տեղերի կամ գործունեությունից ժամանակի, ինչպես՝ Անանուն Տարոնեցի (12-րդ դ.), Անանուն Կիլիկեցի (13-րդ դ.), Անանուն (1400 թ.), Անանուն ժամանակագիրներ (17-18-րդ դ.): Մի շարք անանուն հեղինակների համեմատաբար փոքրածավալ հավելումները խմբավորել ենք «Ժամանակագրական մանր միավորներ» բաժնում:

Նյութը չձանրաբեռնելու համար հանրահայտ դեպքերի, գործիչների, տեղավայրերի մասին ծանոթագրություններ չենք գրել, կամ նշել ենք նվազագույնը: Համեմատաբար հանգամանորեն ենք ծանոթագրել այն տեղեկությունները, որոնք առաջին անգամ են հանդիպում:

Ձեռագրերում եղած հավելումները երբեմն շատ համառոտ են, ուստի ըստ անհրաժեշտության լրացուցիչ ներկայացրել ենք ժամանակագրության մեջ դրանց գտնվելու տեղը (հատվածը): Բնագրերի ուղղագրությունը թողել ենք անփոփոխ, միայն բացել ենք համառոտագրությունները:

Գրչի վրիպած կամ ենթադրվող տառերը նշվում են կոր փակագծում՝ ( ), մեր վերականգնած տառերը՝ ուղիղ փակագծում՝ [ ], թափված, ջնջված տեղերը՝ համապատասխան նշանով՝ // :

ա. ԱՆԱՆՈՒՆ ՏԱՐՈՆԵՅԻ (12-րդ դար)
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 9796

Բնագիրը ներկայացնում է Տարոնի (Մշո) Ս. Կարապետ վանքում եւ Շահ Արմենների, կամ Խլաթի ամիրայուլթյան մեջ 1185-1186 թվականներին կատարված դեպքերը: Այն Սամվել Անեցու ժամանակաշրջանի մեջ մուծված հետագայի հավելում է, որը պահպանվել է մի քանի ձեռագրում: Մատենադարանի թիվ 8481 ձեռագրից քաղելով՝ 1942 թ. այն հրատարակել է Ա. Աբրահամյանը, որպես Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության մի հատված¹:

Հիշյալ հատվածը, Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության հրատարակության տարբերակով, պահպանվել է նաև Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի թիվ 3397 ձեռագրում, որը վերահրատարակել է Ն. Պողարյանը²:

Նույն հատվածն ավելի ընդարձակ եւ ստույգ ընդօրինակությանմբ պահպանվել է նաև Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում: Որպես Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության մաս հրատարակված հատվածի թվականը՝ ՈՒ (1181)³, սխալ է, իսկ Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում նշված է ՈՒ Գ (1185), որը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով: Բացի այդ, Ա. Աբրահամյանի եւ Ն. Պողարյանի հրատարակած օրինակներում կան տարբերություններ ու որոշ կարեւոր հատվածների կրճատումներ, իսկ տեքստի վերաբերյալ ծանոթագրություններ չեն արված:

Կրճատումների մասին կարելի է պատկերացում կազմել համեմատությունից:

Ստ. Օրբելյանի ժամանակագրության հրատարակություն

Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագիր

Եւ վասն զի ազգն Հագարացոց առհասարակ միաբանեալ էին ի պատերազմն ընդդեմ Պարթեւեական ազգին, որ Գունդն կոչի... (էջ 19):

...եւ վասն զի ազգն Թուրքաց առհասարակ միաբանեալ էին ի պատերազմի ընդդէմ Պարթեւեական ազգին, որ Քուրդն կոչի... (75ա):

Աւերեցին զբազում վանորայս, որ եւ զմեծն եւ Հռչակաւորն զսուրբ Կարապետն, որ եւ Գլակայ վանք, վասն զի յայսմ ժամանակի ամենայնիւ պայծառանայր՝ յառաջացեալ ի կամս աստուծոյ (էջ 20):

Աւերեցին զբազում վանորայս, որ եւ զմեծ, Հռչակաւոր, Հոյակապ ուխտն սրբոյ Կարապետի նշխարացն, զոր սրբոյն Գրիգորի բերեալ ի Կեսարացոց քաղաքէն եւ անդ եղեալ եւ Հիմնարկեալ տեղին կոչէ յանուն Սուրբ Կարապետ, մականունն Գլակայ վանս, յանուն առաջին առաջնորդին, զոր պատմութիւնն ցուցանէ եւ Աթանազինէ Հայրապետին եւ այլ բազում միանձանց ճգնաւորաց խոտաճարկաց, որ անդ Հանգուցեալ են, զոր եւ բազում բժշկութիւնս կատարէր Աստուած ի ձեռն սրբոյն, նաեւ բազում մասամբք Տէրունականօք զարդարեալ էր եւ քահանայիւք սրբազանիւք, փառաւոր եւ անյաղթելի փիլիսոփայիւք, ունէր զհոգեւոր փարթամութիւն եւ զմարմնաւոր եւ յայսմ ժամանակի առաւել պայծառանայր ամենայնիւ յառաջացեալ ի կամս Աստուծոյ (75ա-75բ):

Իսկ յաւուրս պահոց առաջաւորին, քաղաքացիքն որ ասացաք, յառաջին տէրն իւրեանց դառնալ, զորս վաղ իմացեալ ամիրայն Կարնոյ քաղաքի, յարձակեալ ի վերայ նոցա... (էջ 20):

Իսկ յաւուրս պահոց առաջաւորին ապստամբեցին քաղաքացիքն, որ Աւսթիքն ասացաք, կամելով յառաջին տէրն իւրեանց դառնալ, զոր վաղիմաց եղեալ ամիրայն Կարնո քաղաքի յարձակեալ ի վերայ նոցա... (76ա):

Ներկայացվող բնագրի հեղինակը, որը դեպքերի ժամանակակիցն է եղել, պատմում է Սուքման Բ Շահ Արմենի մահից հետո՝ 1185-1186

թթ. Խլաթի ամիրայուլթյունում առաջացած անիշխանության ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի եւ առավել հանգամանորեն՝ Ս. Կարապետ վանքին բաժին հասած դժբախտությունների մասին, ապա անդրադառնում Ուխտիք (Օլթի) քաղաքի շուրջ ծավալված անցքերին, որին միջամտել են Կարինի ամիրան եւ Խլաթի նոր ամիրա Բեկթամուրը:

Այն, որ բնագրի հեղինակը դեպքերի ժամանակակիցն ու Ս. Կարապետի վանքին մոտ կանգնած մարդ է եղել, երեւում է վանքից հեռացած միաբանների վերադարձի մասին նրա գրած, հիշատակարանային ձեւակերպում հիշեցնող խոսքերից. «...ժողովեցան ըստ առաջին ուխտին հաստատելոյ եւ են այժմ խաղաղացեալ փոքր մի, այլ զառաջիկայն Աստուած գիտէ»: Հեղինակի բնակության տարածքի մասին է հուշում նաեւ այն, որ նա Շահ Արմենին համարում է «Հայոց ազգիս ամիրայն», «քաղցր բարուց» տեր (Շիրակում կամ Սյունիքում ապրողը նման բան չէր գրի), այսինքն Խլաթի ամիրայուլթյան բնակիչ էր, հավանաբար՝ տարոնեցի: Նրա խոսքն անմիջական է եւ գրված թարմ տպավորությունների ազդեցութամբ⁴: Հեղինակը կարեւոր դեպքերի առնչությամբ նշում է եկեղեցական տոների անունները, որը դրանց ժամանակը ամսաթվերի ճշգրտությամբ որոշելու հնարավորություն է տալիս:

Կամիմ աստանօր զանցս աղէտից եւ չարչարանաց ամենայն աշխարհի պատմել, առաւել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, նախ ի վերայ քրիստոնէից, զի ի Ու Դ (1185) թվին մեռանի Հայոց ազգիս ամիրայն, որ յելից իրացն ունէր զանունն Շահի Արմէնն կոչեցեալ. այս(ինքն) թագաւոր Հայոց, յաղագս քաղցր բարուց իւրոց, զի ունէր զգուլթ եւ զողորմութիւն ամենեսեան: Իսկ առ այսու թուականաւ մեռանի⁵ արտաքս աթոռոյն իւրոյ, ի գեօղն Սարղիսան կոչեցեալ եւ վասն զի ազգն Թուրքաց առհասարակ միաբանեալ էին ի պատերազմի ընդդէմ Պարթեւական ազգին, որ Քուրդն կոչի⁶, վասն որոյ պատրաստական գտեալ զինքեանս եւ զժամն զիպող, յարձակեցան ամենքին առհասարակ ի վերայ ազգիս քրիստոնէից եւ հարին ի սուր սուսերի, զարս եւ զկանայս եւ զմանկունս վարեցին ի գերութիւն, քակեցին զբազում եկեղեցիս յափշտակելով զԿտակարանս սուրբս, նաեւ զտունս յորում բնակեալ էին մարդիկ՝ այրեցին առհասարակ եւ զամենայն անդաս-

տանս անխնամաբար կերակուր արկին խաշանց իւրեանց եւ անասնոց, զի ժամ էր Հնձոց⁷, առհասարակ ամենեքեան մաշեցան սովով եւ սրով եւ գերութեամբ: Աւերեցին զբազում վանորայս, որ եւ զմեծ, հռչակաւոր, հոյակապ ուխտն սրբոյ **Կարապետի** նշխարացն, զոր սրբոյն **Գրիգորի** բերեալ ի **Կեսարացոց** քաղաքէն եւ անդ եղեալ եւ հիմնար // (75ա) կեալ տեղին կոչէ յանուն սրբոյն՝ **Սուրբ Կարապետ**, մականունն **Գլակայ** վանս⁸, յանուն առաջին առաջնորդին, զոր պատմութիւնն ցուցանէ, եւ **Աթանազինէ** հայրապետին եւ այլ բազում միանձանց ճգնաւորաց խոտաճարակաց, որ անդ հանգուցեալ են, զոր եւ բազում բժշկութիւնս կատարէր Աստուած ի ձեռն սրբոյն, նաեւ բազում մասամբք Տէրունականօք զարդարեալ էր եւ քահանայիւք սրբազանիւք, փառաւոր եւ անյաղթելի փիլիսոփայիւք, ունէր զհոգեւոր փարթամութիւն եւ զմարմնաւոր, եւ յայսմ ժամանակի առաւել պայծառանայր ամենայնիւ յառաջացեալ ի կամս Աստուծոյ, զի եկք եւ պանդուխտք անդ հանգչէին, յաղագս ուսմանց եւ աստուածայնոց երաժշտական արհեստից յամենայն տեղեաց անդր ժողովելով:

Իսկ յաղագս այսպիսի համբաւուն լինելոյ ո՛չ կարաց տանել այսմ ճշմարտութեան թշնամի, այլ յարոյց ի վերայ զկամարարս իւր, զնախասացեալ ազգսդ, որք միանգամ յարձակեցան ի վերայ տեղեացն սրբութեան, զբնակութիւնսն հրոյ ճարակ տուեալ եւ զինչսն յաւարի առեալ զԿտակարանս սուրբս եւ զսպասն սրբութեան գերի վարեալ ցրուեցին ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց, զբազումս ի կրօնաւորացն սրբոց սպանին եւ զմեծ եպիսկոպոսն սուրբ **զՍտեփաննոս**⁹, զկոչեցեալն **Երեմիայի** որդի, սպանին, եւս այս գործեցաւ յաւուրս պահոց Վարդաւառի տօնին¹⁰, քանզի առին **զԱսղունից** բերդն, որ այժմ կոչի **Կարճկօնից** բերդ, եւ **զՀանդերձաբերդն** կոչեցեալ¹¹, որ թէպէտ ամուր էր, սակայն ի հնարագիտութենէ չար ազգացն անգան եւ նոքա ի սուր սուսերի:

Իսկ ի խաղաղել փոքր մի թշուառութեանցն, յաւուրս տօնի Սրբոյ Խաչին դարձեալ ժողովեցան որք մնացեալք էին ի բարկութենէն, սպասաւորք **Սրբոյ Կարապետին** լալագին անգանելով առաջի սրբոյն, զի մի՛ իսպառ բարկացի, կամելով միաբանական ուխտիւ առ միմեանս բնակել, զի յայնժամ դեռեւս խցաւորք էին, իւրաքանչիւր ոք զիւրն հոգալով եւ ո՛չ զնկերին, իսկ յայնմ հետէ կամեցան զմիմեանց բեռն բառնալ, ըստ գրեցելումն, թէ ոչ ոք ասէր զնչից իւրոց, թէ իւր

իցէ, զոր եւ արարին իսկ: Բայց զի ոչ եւս էր հաստատեալ աթոռ բռնակալութեան աշխարհին զի // (75բ) ոչ ունէր ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ **Շահի Արմէնն**, վասն որոյ իւրաքանչիւր ոք աւազակաբար բազում սպանութիւն գործէին, որ եւ յարձակեցան կրկին անգամ ի վերայ սպասաւորաց **Սրբոյ Կարապետին** յաւուրս տօնի Սրբոյ Խաչին¹², ի գիշերի եւ հալածական արարին զմնացեալսն եւ Բ (2) քահանայիցն սպանին, վասն որոյ երկուցեալ փախեան, անբնակ թողլով զտեղին զայն զամն ողջոյն եւ ապա յերկրորդ ամին ժողովեցան ըստ առաջին ուխտին հաստատելոյ եւ են այժմ խաղաղացեալ փոքր մի, այլ զառաջիկայն Աստուած գիտէ:

Ի նոյն ամի թշուառութեան, բռնակալն **Կարնո քաղաքի**¹³ յարուցեալ ի վերայ անառիկ բերթին **Օխթիքն** անուանեալ եւ առեալ զնա յաւուրս տօնի Սուրբ Աստուածնին¹⁴, իսկ ի գալ աշնանային աւուրց, յօր տաւնի Խաչ Գիւտին¹⁵, **Բէկթամուրն**¹⁶, որ եղեւ աթոռակալ **Շահի Արմէնն**, զի զօրապետ էր զօրաց նորայ, սայ յարուցեալ բազում զօրօք եկն ի դուռն **Կարնո քաղաքի**, խնդրելով **զՕխթիքն** դարձուցեալ ի բնիկ տէրն իւր եւ իբրեւ ոչ դարձոյց, առ զերկիրն ամենայն յաւարի եւ զմասն քաղաքին հրով այրեաց եւ **զԲասեանսն** զերկուսին ի գերութիւն վարեաց, որ եւ զհամար գերութեան Ը Ռ (8 000) ասացին, զոր գտին եւ գնեցին, թող զկորուսեալսն եւ զսպանեալսն:

Իսկ յաւուրս պահոց առաջաւորին¹⁷ ապստամբեցին քաղաքացիքն, որ **Աւխթիքն** ասացաք, կամելով յառաջին տէրն իւրեանց դառնալ, զոր վաղիմաց եղեալ ամիրայն **Կարնո քաղաքի** յարձակեալ ի վերայ նոցա բազում զօրօք եւ զամենեսեան ի գերութիւն վարեաց, զինչս նոցա յափշտակելով զրաւեաց ընդ իւրոյ իշխանութեան զքաղաքն եւ զբերդն: Ի նոյն ամի էառ **Բէկթամուրն զՎան** եւ **զՈստան** եւ **զԲաղէշ**, զաշխարհն այրեաց մինչեւ հնազանդեցոյց ընդ իւրով իշխանութեամբն (76ա):

Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում վերը ներկայացված մեծ հատվածից առաջ տեղ է գտել Տարոնի պատմությանը՝ Մասունի Վիգեն իշխանին վերաբերող երկու փոքրիկ նշում, որոնցից առաջինը չկա Ստեփանոս Օրբելյանի Ժամանակագրության հրատարակության մեջ (հետեւաբար՝ Մատենադարանի թիվ 8481 ձեռագրում): Վրաց Գեորգի Գ (1156-1184) թագավորի՝ 1162 թվականին Դվինը գրավե-

լուն վերաբերող տեղեկությունից հետո նշված է. «Եհան Շահի Արմէն զմեծ իշխանն Վէգեն ի Սանսոյ»¹⁸ (74բ):

Երկրորդ վկայությունը վերաբերում է Վիգենի մահվանը. «Ի սոյն ամի մեռաւ Վէգեն տէրն Սասնո»¹⁹ (75ա): Հնարավոր է, որ ժամանակագրական այս երկու միավորները նույնպես մեծ հատվածի տարոնեցի հեղինակի կատարած ավելացումներն են:

Ծանոթագրություններ

1. Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 19-20:
2. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հ. 10, էջ 289-290:
3. Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 19:
4. Հեղինակի դիտողականություն արտահայտություններից է այն, որ նա գերություն ու կողոպուտի մասին գրելուց հետո նշում է երկրագործ բնակչության համար աղետալի մի իրողություն՝ «զամենայն անդաստանս անխնամաբար կերակուր արկին խաշանց իւրեանց եւ անասնոց»:
5. Շահ Արմենի մահվան եւ 1185 թ. անցքերի մասին շատ համառոտ նշում են նաեւ Վարդան Արեւելցին «...մեռաւ Շահի-արմէնն անորդի, եւ աւեր եւ սուր եւ գերություն բազմացաւ ի վերայ աշխարհի նորա ի չրջակայ ազգացն» (Վարդան Արեւելցի, էջ 135-136), եւ Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողները. «Ի Ուրթվին մեռանի Շահարմէն սուլտանն Իգաթայ (պետք է լինի Խլաթայ – Կ. Մ.) ի գեղն որ կոչի Սարթհան» (Անեցի, էջ 140): Այս չրջանի իրադարձություններին համակողմանիորեն անդրադարձել է Հ. Մարգարյանը (Հ. Մարգարյան, Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արեւելքում եւ Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները (12-13-րդ դդ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, - 1, էջ 36-40):
6. Ստ. Օրբելյանի ժամանակագրության մեջ՝ «Պարթեւական ազգին, որ Գունդն կոչի», (Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 19), Ն. Պողարյանի կատարած հրատարակության մեջ՝ «Պարթեւական ազգին, որ Գունդն կոչի» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հ. 10, էջ 289):
7. Անգամակ ամիրայի մահն անիշխանություն ու ասպատակությունների առիթ է դառնում, որի հիմնական զոհը ամիրայության անպաշտպան քրիստոնյա բնակչությունն էր: Իբն ալ-Ասիրը հայտնում է, որ Շահ Արմենը մահացել է 1185-ի հունիսի 12-ին (Իբն ալ-Ասիր, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 1981, էջ 269): Փաստորեն դրանից անմիջապես հետո սկսվել

են հայ բնակչության վրա հարձակումները, քանի որ այդ մասին գրող մեր հեղինակը նշում է՝ «զի ժամ էր հնձոց» (հուլիս):

8. Հայոց ամենանշանավոր վանքերից է Մշո Ս. Կարապետ (Գլակա) վանքը, որի հիմնադիրը Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչն էր, եւ որը գործել է մինչեւ 1915 թվականը: Դեռեւս նախորդ դարի սկզբին Ս. Կարապետի միաբան Կարապետ վարդապետ Լուսարարյանը հրատարակել է վանքի պատմությունն ու առաջնորդների գավազանագիրքը (Կ. Լուսարարեան, Գաւազանագիրք յաջորդութիւնք վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղեմ, 1912):

9. Ս. Կարապետի վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսի («որդի Երեմիայի») անունը հայտնի է միայն այս աղբյուրից: Կարապետ վարդ. Լուսարարյանի կազմած վանահայրերի գավազանագրքում հիշյալ ժամանակաշրջանի պատկերը հետեւյալն է.

«33. Տ. Դաւիթ Բ՞ յամի Տեառն 1180, Տարօնցի, յիշուած 1180-ին Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին առթիւ...

34. Տ. Յովհաննէս Դ՞ յամի Տեառն 1181 (Չամչեանը յիշած է գայն յամի իբր 1181),

35. Տ. Խաչատուր՝ յամի Տեառն 1204» (Կ. Լուսարարեան, Գաւազանագիրք..., էջ 64):

1185 թ. հուլիսին նահատակված Ստեփանոս եպիսկոպոսի անունը պետք է տեղ գրավի Հովհաննեսի անունից հետո, իսկ վանքի նույնանուն մյուս առաջնորդների շարքում (Ստեփանոս Գ - 629 թ., Ստեփանոս Դ - 1464 թ.) համարվի Ստեփանոս Դ:

10. Եպիսկոպոսը նահատակվել է «յաւուրս պահոց Վարդաւառի տօնին», այսինքն 1185 թ. հուլիսի 20-ին (Վարդավառ) նախորդած շաբաթվա մեջ (հուլիսի 14-19):

11. Ստ. Օրբելյանի հրատարակության մեջ նույն հատվածը հետեւյալ տեսքն ունի. «...առին զԱստեղունից բերդն, որ այժմ կոչի Կաճկաւնից բերդ եւ զՀանդերձաբերդն» (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 20): Բերդի մասին Ղ. Ինճիճեանը գրում է. «Ասղնաբերդը... Մուշէն ժամ մը հեռու» (Ղ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 188): Սա այլ աղբյուրներում «Աստղօն», «Աստեղունք» անվանված Աստղաբերդն է (Մ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 183-185): Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի Գրիգոր Լուսավորիչը Սյունյաց իշխանի հինգ հազար զինվորներին մկրտել է այս բերդի մոտ: (Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երեւան, 1980, էջ 46): Հայտնի են Կարճկանի լեռնաշղթան, Կարճկանի գետը, Կարճկանի դաշտը (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երեւան, 1991, էջ 50): Վերը բերված հատվածը կարելի է նաեւ հասկանալ այնպես, որ «Հանդերձաբերդը» Աստղաբերդ-Կարճկոնից բերդի երրորդ անունն էր:

12. 1185 թ. սեպտեմբերի 14:

13. Կարինի ամիրան այդ ժամանակ Նասիր աղ-ղին Մուհամմադն էր, որի քույրը Սուքման Բ Շահ Արմենի կինն էր (Ա. Խաչատրյան, Կարնո Սալղուդյանների ժամանակագրությունը եւ տոհմաբանությունը ըստ արաբական վիմագիր աղբյուրների, «Արեւելյան աղբյուրագիտություն» ժողովածու 1, Երեւան, 1988, էջ 124):

14. Կարինի ամիրան Ուխտիքը (Օլթին) գրավել է «ի նոյն ամի թշուառութեան», այսինքն 1185 թ., «յաւուրս տօնի Սուրբ Աստուածնին»՝ օգոստոսի 17-ին: Հայտնի է, որ Ուխտիքը պատկանել է Կեչորի Դարաշա ամիրային, որին ինչ-որ պատճառով սպանել է նրա գերական Շահ Արմենը 1182 թ. (Վարդան Արեւելցի, էջ 135): Դրանից հետո նրա տիրույթները եւ մասնավորապես Ուխտիքը Շահ Արմենը հավանաբար հանձնել է նույն Դարաշայի տնից որեւէ մեկին:

15. Շահ Արմենի զորապետ ու նրա հաջորդ Բեկթամուրը փորձում է Ուխտիքը վերադարձնել նախկին տիրոջը: Նա արշավում է Կարին, բայց արդյունքի չհասնելով «յօր տաւնի Խաչ Գիւտին»՝ հոկտեմբերի 26-ին, այրում է քաղաքի մի մասը եւ ավարի առնում շրջակա գավառները, մասնավորապես նաեւ Կարինի եւ Ուխտիքի միջեւ գտնվող Բասենը:

16. Սո. Օրբելյանի Ժամանակագրության հրատարակության մեջ՝ «բէլ թամուրն» (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 20), Երուսաղեմի ձեռագրում՝ «Բեկթամուրն» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 10, էջ 290):

17. «Յաւուրս պահոց առաջաւորին», այսինքն 1186 թ. հունվարի 19-23-ն ընկած ժամանակամիջոցում, Ուխտիքի բնակիչները ապստամբություն են բարձրացնում՝ նախկին տիրոջը վերականգնելու պահանջով, սակայն Կարինի ամիրան այդ մասին շուտ իմանալով հարձակվում եւ գրավում է քաղաքն ու բերդը, բնակիչներին գերություն մատնում: Ուխտիքի քաղաքացիների ապստամբության մասին տեղեկությունն ինքնին ուշագրավ է (այն բացակայում է բնագրի մյուս հրատարակություններում):

18. Շահ Արմենի՝ Խեղեհեկ Արծրունուց Ամյուկը, իսկ Վիգենից Սասունը վերցնելու մասին հայտնում է նաեւ Վարդան Արեւելցին, առանց թվական նշելու (Վարդան Արեւելցի, էջ 127-128): Թիվ 9796 ձեռագրում եւս այս տեղեկության թվականը դժվար է որոշել, քանի որ ժամանակագրության վերջնամասում՝ 74բ-75ա էջերում նշված տեղեկությունների մի մասը թվական է պարունակում հենց իր մեջ (Հայոց մեծ թվականով) եւ դրանք կից գտնվող աղյուսակում նշված տարեթվերից բավական հեռու են:

Վիգեն իշխանի եւ երկրամասի անունների գրության ձևերը համահունչ է 1169 թ. Սասունի Ափետարանի (Արիստակես գրիչ) հիշատակարանի գրությունը. «...ի տէրութեան Սանսնույ Վեգենայ...» (Հայերեն ձե-

ուագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 194): Իշխանի անվան կապակցութեամբ Ն. Ակիւնյանը գրում է. «Ճշտագոյնը կհամարիմ Վեգեն, ինչպէս ներկայացուցած է ժամանակակից Արիստակէս գրիչ» (Ն. Ակիւնյան, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 404):

19. Ստեփանոս Օրբէլյանի ժամանակագրութեան հրատարակութեան մեջ իշխանի մահվան մասին նշված է 1176 թվականի դիմաց (ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 19): Իսկ Մատենադարանի թիվ 9796 ձեռագրում տեղեկութիւնը նախորդում է 1175 թվականին կատարված դեպքին. «ՈՒԴ (1175) թվին աթաբակ էլտկուզն պաշարեաց զԱնի եւ աւերեաց բազում եկեղեցիս ի Շիրակ...» (75ա), հմմտ. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, էջ 18:

բ. ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (13-րդ դ. սկիզբ)
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1897

Հայրապետ վարդապետի մատյանն ի տարբերություն ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերի, պատկանում է հավելումներ պարունակող խմբին. կամ նախօրինակն արդեն այդպիսին է եղել, կամ Հայրապետ վարդապետն է այդ փոքր հավելումների հեղինակը: Նա ոչ միայն մի քանի նոր տեղեկություններ է մուծել, այլև որոշ դեպքերում Սամվել Անեցու տեղեկություններին բացատրական բնույթի ավելացումներ կատարել¹: Դատելով հիշատակարանում առկա որոշ արտահայտություններից՝ «չարագրեցի գոտսա ի շահ եւ ի յաւգուտ մանկանց եկեղեցւոյ...», յիշեայ, ով պատուական վերծանող եղբայր...», ով աստուածասէր ընթերցող ուսմամբ»², կարելի է ենթադրել, որ հավելումների հեղինակը հենց ինքը՝ Հայրապետ վարդապետն է: Այսինքն, գուցե «ուսմամբ» ընթերցողների գործը հեշտացնելու համար նա Անեցու հայտնած տեղեկություններին փոքրիկ բացատրական ավելացումներ է արել: Սակայն, եթե անգամ նրա օգտագործած նախօրինակն ունեցել է այդ հավելումները, որն այժմ անհնար է ճշտել, մի հերթական «Անանուն» հեղինակ երեւան չբերելու համար, թեկուզ որոշ վերապահումով, հավելումների հեղինակ ենք համարում Հայրապետ վարդապետին:

Հայրապետ վարդապետի որոշ տեղեկություններ չկան Սամվել Անեցու բնագրում, սակայն պահպանվել են այն օրինակում, որը շարունակելով իր ժամանակագրությունն է կազմել Ստեփանոս Օրբելյանը: Ուստի ծանոթագրություններում համեմատության համար նշում ենք ժամանակագրության վաղարշապատյան հրատարակություն, երբեմն նաև Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության համապատասխան էջերը³:

Հայրապետ վարդապետի ձեռագրում առավել աչքի զարնողը Անիին վերաբերող հատվածներում կատարված հավելումներն են: Դրանք ոչ միայն ճշգրիտ են, ինչպես օրինակ Անիի Սմբատաչեն պարիսպների տեղորոշումը, այլև երբեմն պարունակում են ուշագրավ մանրամասներ, ինչպես Սմբատի հիմնադրած Կաթողիկե եկեղեցու

անկյուններում թագավորի անվան գրության փաստը: Հետաքրքրական են նաև Կատրամիդե թագուհու անվան «Կտրամիդե» ձևով գրության, Ս. Փրկչի եկեղեցու կառուցողի անվան եւ պաշտոնի նշման, Վահրամ Պահլավունու պապի անվան հիշատակման հանգամանքները, որոնք Հայրապետ վարդապետի՝ Անիին քաջածանոթ լինելու մասին են վկայում:

(Հայոց) ՅԴ (855) Մեծաշուք բախտի պատահեալն Աշոտ որդի Սմբատայ Խոստովանողի ամենեցուն նախնեացն գեր ի վերոյ եղեալ զընդ լծով կացեալքս լծադիրս բազում ազանց կացոյց⁴ (60բ):

(Փրկչական) ՊՀԴ (874) Աշոտ լեալ իշխանաց իշխան ի ԺԹ (19) ամի իւրոյ իշխանութեանն⁵ (60բ):

(Փրկչական) ՊԶԷ (887), (Հայոց) ՅԼԴ (885) Աշոտ Բագրատունի յետ ԻԲ (22) ամի իշխանութեան ի վերա Հայոց թագաւորեաց ամս Ե (5): Սա առաջին թագաւոր ի Բագրատունեաց⁶ (61ա):

Սմբատ որդի Աշոտոյ, երկրորդ թագաւոր յետ հաւրն իւր, սա կոչեցաւ Տրեգերակալ, որ եւ մարտիւրոսացաւ⁷ (61ա):

ՋԺԴ (914), (Հայոց) ՅԿԱ (912) Յաւուրս յայտոսիկ ոստիկան ոմն եկեալ ի Պարսից չար եւ դազանաբարոյ Յուսուփ անուն, որ էր եղբայր Ափշնայ եւ նորա որոպքին կոչէր, որդիք Ապուսիճայ ամպարչտի, եւ դաւող եւ հնարիմաց նենգութեամբ ի ձեռն ածեալ զթագաւորն Հայոց զՍմբատ, որ Տրեգերակալն կոչէր, զորդի Աշոտի եւ վասն խոստովանելոյ զՔրիստոս կախեալ եղեւ զփայտէ ի Դրւին քաղաքի, նման զուրով Քրիստոսի՝ Տեառն իւրում, եւ զէ (7) ամ անիշխան կացին⁸ (63ա):

(Հայոց) ՆԱ (952) Աշոտ ամս ԻԷ (27), այս Աշոտ որդի Աբասայ, Ողորմած կոչեցաւ, վասն որոյ եւ եղեւ իսկ⁹ (64ա):

Շինեաց ի Սեւորդիսն զհրաշալի զուխտսն զՀաղբատ եւ զՍանահինն կինն Աշոտայ Ողորմածին, Խոսրովանուչ վասն արեւշատութեան որդւոց իւրոց Գուրգենայ, Սմբատայ եւ Գագկայ ՆԺԵ (966) թվին¹⁰ (64ա):

(Հայոց) ՆԼԶ (987) Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն... ուխտին Մարմաշինոյ ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխանէն Վահրամայ, որ էր թոռն Ապուղամրի¹¹ (65ա):

(Հայոց) ՆԻԸ (979) Սմբատ Շահնշահ որդի Ողորմածին Աշոտոյ.

սա ի սկզբան թագաւորութեան իւրոյ լիւր արկէալ պարսպի քաղաքին Անւոյ մեծատարած տեղաւք ընդարձակագոյն քան զհին շինուածն, բարձրաբերձ բրգամբք հաստակառոյց վիմաւք ի կողմանէ ի կոէն, յարեւելից հիւսիւսոյ մինչեւ յարեւմուտս հիւսիւսոյ տողս արկեալ շինուածոյն յԱխուրեան գետոյ մինչեւ ցԾաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր:

Դարձեալ նոյն թագաւոր Սմբատ Շահնշահ յետ շինուածոյ քաղաքին հիմնարկէ զկաթուղիկէն պայծառափայլ ի նմին քաղաքի, չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն, յորում կայ ի քառակողմն կուսէ անկեանցն դրոշմ գծոյ անուան նորա, եւ ոչ կարաց աւարտել վասն կանխաժաման մահու կենաց իւրոց¹² (65ա):

(Հայոց) ՆԾԷ (1008) Կաթուղիկէն սխրատեսիլ... աստանաւր գլխաւորեցաւ հրամանաւ եւ արդեամբք Կատրանիղեա¹³ թագուհւոյ, որ էր կին Գագկայ Շահնշահի, եղբաւր Սմբատայ եւ Գուրգենայ¹⁴ (65բ):

(Հայոց) ՇԼԵ (1086) Լիպարիտն տաճիկ եղեւ եւ Կիւրիկէ Շաքոյ թագաւորն ի սուլդանն չոգաւ եւ դարձաւ անդրէն պատուով¹⁵ (70ա):

(Հայոց) ՇԼԶ (1087) Ի սուլդանն գնացին Հայոց եւ Վրաց թագաւորքն Կիւրիկէ եւ Գաւրգի¹⁶ (70ա):

(Հայոց) ՇԿԲ (1113) Մերժեցան ի հայրենեաց որդիքն Կիւրիկէի¹⁷ (71բ):

(Հայոց) ՇԿԷ (1118) Դաւիթ թագաւորն Ափղազաց զաւրացեալ խաչիւն Քրիստոսի, հար զէլխազի եւ զՄլըք Տուղրիլն¹⁸ (73ա):

(Հայոց) ՇՀԹ (1130) Փլաւ Ամենափրկիչն յԱնի շինեալն յԱպղարիփ մարզպանէն¹⁹ (74բ):

(Հայոց) ՇՁԱ (1132) Մեռաւ Փատլաւն ի պատերազմի եւ իշխեաց Անոյ եղբայր նորա Մահմուտն²⁰ (74բ):

(Հայոց) ՇՁԸ (1139) շարժն սաստիկ, որ կործանեաց զԳանձակ չահաստան, յորում եւ փլաւ սուրբ կաթուղիկէն Հաղբատ, այլ եւ մեռանին մին հարուածոյ Բ (2) սիւնքն հաւատոյ Գրիգոր եւ Սարգիս վարդապետք, որդի Թոքակերի եւ Կորխեցի²¹ կոչեցեալ. եւ ի նոյն ամի Խարա Մնդուռն²² գիւհանէ եհար ի Խաչենք²³ (75ա):

Ծանոթագրություններ

1. 1124 թ. Անիի գրավման մասին պատմությունը Սամվել Անեցին սկսում է հետեւյալ խոսքերով. «Ի բազում հինահարութեանց...» (Անեցի, էջ 125): Այս ձեռագրում՝ «Եւ աստանաւր առնու մեծագաւրն Դաւիթ զմայրաքաղաքն Հայոց զԱնի այսու պատճառաւ. Ի բազում հինահարութեանց...» (73ա): Բացատրական բնույթ ունեն գրչի նաեւ մի քանի հավելումները:

2. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 905:

3. Մենք համեմատութեան համար համապատասխան հատվածները ներկայացրել ենք զուգահեռ սյունակներում, սույն ձեռագրին նվիրված հոդվածում (Կ. Մաթեւոսեան, Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հայրապետ վարդապետի ընդօրինակութիւնը, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», 2007, էջ 81-84):

4. Հմմտ. Անեցի, էջ 95: Հայրապետ վարդապետն օգտվել է Մ. Խորենացու խոսքերից, որ նա ասել էր Տիգրան Երվանդյանի մասին. «...զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս եւ հարկապահանջս կացոյց բազմաց» (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի (նմանահանութիւն), Երեւան, 1991, էջ 72):

5. Հմմտ. Անեցի, էջ 95:

6. Հմմտ. Անեցի, էջ 95:

7. Հմմտ. Անեցի, էջ 95: Այս եւ հաջորդ հավելումն օգտակար են «տիեզերակալ» տիտղոսի խնդրի ուսումնասիրութեան առումով, որի առաջին կրողը Սմբատ Ա Բագրատունին էր (Հ. Մարգարյան, Բագրատունի թագավորների «տիեզերակալ» տիտղոսը, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Հայոց պատմութեան հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 99-106):

8. Հմմտ. Անեցի, էջ 98-99:

9. Ժամանակագրութեան հրատարակութեան մեջ թագավորի հոր անունն ըստ որոշ օրինակների սխալմամբ նշված է «Սմբատայ» (Անեցի, էջ 100): Նույնը, նաեւ թվականի գրչական սխալով Իէ (27)-ի փոխարեն Խէ (47), տեսնում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի օրինակում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 8481, էջ 196բ):

10. Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան հին օրինակները չունեն Հաղբատի եւ Սանահինի կառուցման մասին տեղեկությունը, իսկ հետագայի ընդմիջարկութեան մեջ նշված է ՆԺԶ (967) թվականը (Անեցի, էջ 100): Կ. Ղաֆաղարյանն այն համարել է հենց Սամվել Անեցու տեղեկությունը, միաժամանակ ներկայացրել է նաեւ գրականութեան մեջ առկա մյուս թվականները (Կ. Ղաֆաղարյան,

Հաղբատ, Երեւան, 1963, էջ 10-12): Ստ. Օրբելյանի ունեցած ձեռագրում տեղեկությունն այլ շարադրանքով է եւ ՆԺԷ (968) թվականով (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 11):

11. Հմմտ. Անեցի, էջ 103, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 11:

12. Հմմտ. Անեցի, էջ 103: Այս տեղեկության մեջ հատկապես հետաքրքիր է Սմբատի հիմնադրած Կաթողիկէ եկեղեցու անկյուններում նրա անվան գրության փաստի արձանագրումը: Այդ գրություններից մեկը բարեբախտաբար պահպանվել է: Տաճարի պատին «ՍՄՊԱ(S)» անվան տեղադրության մասին Անիի վիմագրական ժողովածուում նշվում է՝ «արտաքուստ, հյուսիսային պատի արեւելյան անկյունում» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, էջ 36): Հնարավոր է, որ Սմբատի «կանխաժաման» մահը եւ Կաթողիկէի անավարտ մնալն էր պատճառը, որ այս եղանակով արձանագրվել է նրա անունը, որը Հայրապետը բնորոշում է որպէս «գրոշմ գծոյ անուան նորա»: Եկեղեցին անավարտ էր, չէր գրված շինարարական արձանագրություն եւ հնարավոր է, որ հենց այդ պատճառով կյանքից հեռացած արքայի անունը գրվել է պատերի այն մասում, ուր հասել էր շինարարությունը: Ըստ Ա. Ղուկյանի, Սմբատի ժամանակ եկեղեցու պատերը կառուցված են եղել «մոտ 10-11 մետր բարձրութեամբ՝ մինչեւ ճակատների կամարաշարի վերին նիշը, կամ դրանից մի փոքր վեր՝ մինչեւ հորիզոնական քիվերը» (Ա. Ղուկյան, Անիի Մայր տաճարի հազարամյա խորհուրդը, «Հուշարձան» տարեգիրք Գ, Երեւան, 2005, էջ 29): Թերեւս պատերի բարձրության այդ չափն է նշել Հայրապետ վարդապետը՝ «...չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն...»: Կարծում ենք, որ այս ձեւակերպումը հնարավոր կլինի ճիշտ մեկնաբանել, երբ հայտնի լինի թե Սմբատի անվան գրությունը գետնից կամ գետնախարսից ինչ բարձրության վրա է գտնվում: Ուշագրավ է նաեւ տաճարում աստիճանների մասին հիշատակությունը (արդյոք գետնախարսի մին է): Դրանց նորոգման մասին նշում է Տրգրան Հոնենցը 1213 թ. իր արձանագրության մեջ. «Ես Տրգրան... շինեցի հալալ ընչիւք իմով զաշտիճաներս մեծափառ սրբոյ Կաթողիկէիս, զոր ի բազում ամաց հետէ խախտեալ էր...» (Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, էջ 34):

13. Թագուհու անունը Սամվել Անեցին նշում է «Կատրամիդէ» (Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 94ա, հմմտ. Անեցի, էջ 105), ինչպես որ Ասողիկի եւ այլ պատմիչների մոտ է: Հայրապետը գրում է «Կտրանիդէ», ինչպես որ Կաթողիկէ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ է (Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, էջ 35):

14. Հմմտ. Անեցի, էջ 105, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 94ա:

15. Այս եւ Հաջորդ երկու վկայություններում հիշվում է Կյուրիկե Ա-ը (1050-1089): Սամվել Անեցին այս տեղեկությունը չունի: Ստ. Օրբելյանի օրինակում նշված է ՇԼԱ (1082) թվականը (Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 15):

16. Հմմտ. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 15:

17. Հմմտ. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 16, Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 61, Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քէթովակը), աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 59:

18. Դավիթը Տուղրիլ իբն Մահմուդին (Մլըք Տուղրիլ) եւ Նաջմ ադ-դին իւ-Ղազիբին (Էլխազի) հաղթել է 1121-ին (Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի..., էջ 56):

19. Հմմտ. Անեցի, էջ 129, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 17:

20. Հմմտ. Անեցի, էջ 130, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 17:

21. Այն, որ Թոքակերի որդի Գրիգոր վարդապետը մահացել է Գանձակի երկրաշարժի ժամանակ, հայտնի էր Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունից (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 200, տե՛ս նաեւ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 557): Սարգիս վարդապետի մասին ավելի քիչ տեղեկություններ են հայտնի (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1948, էջ 412): Հայրապետի ձեռագրի շնորհիվ իմանում ենք նրա մականունը՝ **Կորխեցի**:

22. Խոսքը վերաբերում է Գանձակի Կարա-Սանկուր աթաբեկին (Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի..., էջ 72-73):

23. Անեցի, էջ 132, Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, էջ 17: Վերջին բառը՝ «ի Գանչէնքն»: Խոսքը վրաստանում գտնվող Գաչիան (հայկական աղբյուրներում՝ Գաջենք) քաղաքի մասին է (Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի..., էջ 73, 80):

գ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԿԻԼԻԿԵՑԻ (13-րդ դ.)
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1898

Այս ձեռագիրը մեկն է այն 13 մատյաններից, որ եղել են Ա. Տեր-Միքելյանի ձեռքին Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը հրատարակելիս, որը նա համարել է Ա օրինակ, սակայն դրանից քիչ է օգտվել: Աղյուսակների սկզբում եղած հենց առաջին վկայությունը տարբերվում է Սամվել Անեցու մյուս ձեռագրերում եղածներից, սակայն հրատարակութայն մեջ այն որպես տարբերություն տողատակում չի նշված¹:

Այս ձեռագրի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ Հայոց թվականի առաջին տարին դրված է Փրկչական ՇԾԲ (552) թվականի դիմաց (59բ), ի տարբերություն Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերի, ուր 554 թվականի դիմաց է:

Ձեռագրում աղյուսակը գծված է մինչև Փրկչական ՌՅ (1300), Հայոց ՁԽԹ (1300) թ., բայց բուն գրչի վերջին տեղեկությունը Փրկչական ՌՄՂԴ (1294), Հայոց ՁԽԳ (1294) թվականի դիմաց է (96բ): Ժամանակագրության վերջին մասում նշված Կիլիկիայի պատմությունը վերաբերող հատվածները, որոնք ժամանակին դանց է առել Ա. Տեր-Միքելյանը, նորերս քաղվածաբար հրատարակել է Լ. Տեր-Պետրոսյանը²: Ժամանակագրության այս մասում անտիպ մնացած միավորները մենք ներկայացնում ենք ստորև, հեղինակին պայմանականորեն անվանելով Անանուն Կիլիկեցի (13-րդ դ.), նկատի ունենալով նրա հայտնած տեղեկությունների բնույթը եւ ողջ ձեռագրի պարունակությունը, ուր բազմաթիվ են Կիլիկիային վերաբերող նյութերը: Ժամանակագրության մեջ կան միավորներ, որոնք փոքր տարբերություններով (երբեմն բառացի) կրկնվում են Հեթում Բ-ի տարեգրության մեջ³ եւ Հեթում Նղիրցու («ախտուց տեր») «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց» գործում⁴, որոնք նշում ենք ծանոթագրություններում:

Փրկչական ՌԿԳ (1063), Հայոց⁵ ՇԺԲ (1063) Վախճանեցաւ Տաւղ-րիլ սուլտանն Խորասանա եւ տիրեաց Ալփասլանն:

ՇԺԳ (1064) Ալփասլանն էառ զԱնի:

ՇԺԴ (1065) Ալփասլանն առաքեաց զՍուլիման⁶ քուերորդին իւր

յաշխարհն Հոռոմոց եւ Հայոց ընդ դէմ Յունաց: Յայսմ ամի Գազիկ դարձեալ ի Կոստանդնուպալսէ հսպան զմետրապալլիտն Կիսարույ:

ՇԺԶ (1067) Կաթողիկոս եկաց Հայոց Տէր Գրիգորիս Վահրամն, որ կոչեցաւ Վկայասէր, ամս ԺԶ (16):

ՇԺԹ (1070) Դեաւթենն⁷ եկն յարեւելս եւ հառ զՄանձկերտ ի թուրքաց եւ Ալփասլանն պատերազմեալ յաղթեաց նմա եւ կալաւ զնա եւ դարձեալ ազատեաց ուխտադրութեամբ⁸: Ոմանք զկոտորիւն Դիաւթենին ի թու. Հայոց ՇԺԸ (1069) են գրեալ⁹: Եւ ի ՇԺԹ (1070) Գողձարմատն¹⁰ աւերեաց զՍեւ լեառն¹¹ եւ կոտորեաց զնա Գրիգոր Պիխտն¹² ի դաշտն Հարունոյն¹³ ի մամխենուտն¹⁴ (85ա):

ՇԻ (1071) Եղեւ սով սաստիկ եւ Կումիշտիկին¹⁵ եկն յՈւռհա եւ կոտորեաց զՀոռոմոց զաւրսն:

ՇԻԱ (1072) զՊիխտն յԱնդրիունն խեղդեցին ծառայք իւր¹⁶ (85բ):

ՇԻԲ (1073) Մեռաւ Ալփասլանն եւ եկաց սուլտան Խորասանա որդի նորա Մելէքշահն, այր քաղցր եւ իմաստուն:

ՇԻԹ (1080) Սուլիման հառ զԱնտիոք¹⁷ (85բ):

ՇԼԶ (1087) Եկն սուլտանն Խորասանա Մելէքշահն եւ առ զԱնտիոք եւ զԿիլիկիա, եւ զՖիլառտոսն¹⁸ տաճկցոյց, տալով նմա զՄարաշ: Ետ եւ զՀալպ Ախսնդոտին¹⁹ եւ զՈւռհա՝ Բուզանին²⁰ եւ զԱնտաք՝ Էլիսանին եւ ինքն զնաց ի Խորասան²¹ (86ա):

ՇԽԱ (1092) Մեռաւ սուլտանն Մելէքշահ եւ եկաց որդի նորա Պէկիարուլին²². յաւուրս սորա պառակտեցաւ իշխանութիւն թուրքաց ի բազում մասունս, եւ ի գալ բասաճին²³, սա էր սուլտան ի Պարսս՝ թուրք գոլ ազգաւ:

ՇԽԵ (1096) Շարժեաց Աստուած զմեծ բասաճն Ֆուսղաց գալ ի թափումն Երուսաղէմի²⁴:

ՇԽԶ (1097) Բասաճն հառ զՆիկիա ի Սուլիման շահէն:

ՇԽԷ (1098) Բասաճն հառ զԱնտիոք եւ զՈւռհա:

ՇԽԸ (1099) Եղեւ թափումն Երուսաղէմի եւ տուկն Գունդաւֆրէ²⁵ տիրեաց Երուսաղէմի:

ՇԽԹ (1100) Վախճանեցաւ Գունդաւֆրէ եւ պսակեցաւ առաջին թագաւոր Երուսաղէմի Պաղտին²⁶ եղբայր նորա, առաջին կոմսն Ուռհայու²⁷ (86բ):

ՈՄԳ (1204) (Կ)այր եկաց ի Ֆուսղանոյն Կոստանդինուպալսոյ Պաղտինն²⁸ առաջին կացուցեալ զնա Գուլթնը տը ֆլանտրն²⁹ եւ

տուևին Վնէժու, որ առին զնա կացեալ ամս³⁰ (92ա):

ՈՂԱ (1242) Կլիմցիք արմտերն գողցան զՊուականա³¹ ի թուրքէն:

ՈՂԳ (1244) Խորագմ(ց)իք մտան յերկիրն Երուսաղէմի եւ խանգրեցին զՍէհցիք:

ՈՂԴ (1245) Հոռ(ո)մաց Հեծելն սղարեցին³² զՏարսուս եւ թագաւորն Հեթում ետ զՊուականա եւ արար հաշտութիւն³³:

ՈՂԵ (1246) Թագաւորեաց Կիպրոսի Հեռի գէրն³⁴:

ՈՂԶ (1247) Մարցիք առին ի Ֆոանգնոյն զՏապարի եւ զԱսխաւան:

ՈՂԷ (1248) Լաւիզ ըռէ տը Ֆրանցն³⁵ եկն զաւրաւք ի Կիպրոս:

ՈՂԸ (1249) Ըռէ տը Ֆրանցն էառ զՏամիաթ:

ՈՂԹ (1250) զԸռէ տ Ֆրանցն կալան Մարցիք եւ առեալ գին զՏամիաթն եւ ձՌ (100 000) մարկ արծաթ ազատեցին զնա³⁶ (94ա):

Չ (1251) Բրինձ եկաց Անտաքո Պեմունդ գերրորդն:

ՉԱ (1252) Ըռէ տը Ֆրանցն շինեաց զՃաֆն եւ ձուլիան Սայիտոյ տէրն էառ կին զՖիմի դուստը թագաւորին Հայոց Հեթմոյ:

ՉԳ (1254) Յայտնեցան Աղաճարիքն եւ Իսլամպակն³⁷:

Ըռէ տը Ֆրանցն դարձաւ իւր աշխարհն:

Վախճանեցաւ Քոտաթ³⁸ որդի ընբրուրին³⁹:

ԹԷ (1258) Հուլայուն խանն էառ զԱլամուդ ի Հաշիշեցն եւ զՊաղտատ ի խալիֆայէն⁴⁰:

ՉԹ (1260) ձուլիան Սայիտոյ տէրն ծախեց Դամիլուն զՍայիտէ եւ զՊիաֆատդն⁴¹:

Թուրքմանքն բռնեցին զՊերութայ տէրն:

Հուլայունն էառ զՀալպ եւ տիրեաց Շամպուն⁴² եւ ի սոյն ամի Մարցիք խանգրեցին զՔիթպաւղայն եւ սպանին զԽութուզ սուլտանն Մարա եւ եկաց Պնտուխտարն⁴³ (94բ):

ՉԺ (1261) Պալիաւլաւդն էառ զԿոստանտինուպաւլիս ի Ֆոանգնոյն⁴⁴:

Պելիան Արսուֆին տէրն ծախեց զԱրսուֆն Ոսպեթլուն:

Վախճանեցաւ թագուհին Կիպրոսի Բլաժանան եւ եղեւ պայլ Կիպրոսի Ոյկ տը Լըզինայն⁴⁵:

ՉԺԷ (1268) Պնդուխտար սուլտանն Մարայ էառ զԱնտաք ի քրիստոնաց, որ է ի բասաճին առնելոյն մինչեւ աստ ՃԿԶ (166) ամ (95ա):

Ծանոթագրություններ

1. 1 թվականի դիմաց գրված է. «Յայսմ ամի եղեւ ծնունդն Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ եւ մոգուցն զայն յերկրպագութիւն եւ ընծայիլն ի տաճարն եւ գնալն յԵգիպտոս» (Թերթ 32ա), հմմտ. Անեցի, էջ 52: Դրանից հետո այլ գրով եւ մուգ թանաքով հետագայի հավելում է արված. «Այն երեք թագաւորն որ եկին յերկրպագութիւն Տեսուն են անօքն (իմա՝ անունքն, Կ. Մ.) այսոքիկ՝ Մէլքոն թ(ա)գ(ա)ւօրն Պօրսից, երկրորդ թ(ա)գ(աւ)օրն Հնդկաց՝ Գասպար, երրորդ թ(ա)գ(աւո)րն Արաբացոց՝ Բաղտասար» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1898, Թերթ 32ա):

2. «Սամուել Անեցու մի նորահայտ շարունակողի ժամանակագրական ցանկը» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Ա, էջ 483-484):

3. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 65-87:

4. Այս ժամանակագրությունն առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Մաթեւոսյանը 1963 թ. (Ա. Մաթեւոսյան, Հեթում Ախտուց տիրոջ եւ Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, - 4, էջ 183-201), 2007-ին վերահրատարակել է Լ. Տեր-Պետրոսյանը ավելի մանրամասն ծանոթագրություններով (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 525-553):

5. Քանի որ այս ձեռագրում Փրկչական եւ Հայոց թվականները նույնական են, շարունակության մեջ նշում ենք միայն Հայոց թվականը: Հայտնի բնակավայրերի եւ գործիչների չաղավաղված կամ քիչ փոխված անունները չենք ծանոթագրում:

6. Սուլեյման Ա, հետագայում Ռուսի սելջուկյան սուլթան (1077-1086):

7. Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենեսը (1067-1071):

8. Այս եւ հաջորդ մի քանի տեղեկությունները փոքր տարրնթերցումներով պահպանվել են Մատենադարանի թիվ 2965 ձեռագրում, որն, ի դեպ, նույնպես Ա. Տեր-Միքելյանի՝ Սամվել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության համար օգտագործած մատյաններից է (ԺԳ օրինակը): Ժամանակագրական տվյալ միավորը թիվ 2965 ձեռագրում ավարտվում է՝ «ուխտադրութեամբ հարկին» բառերով (104ա):

9. Մասնավորապես այդ թվականն է հայտնում Անանուն Եղեսացին (Անանուն Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երեւան, 1982, էջ 29-30):

10. Ձեռագրում գրված է «գողձախմատն»: Կարծում ենք, օտարա-

հունչ անվան աղավաղված ձև է: Հնարավոր է նաեւ, որ մի անուն է, որի սկզբում նշված է «Գող» մականունը, ինչպես որ այս նույն շրջանում հիշվում է հայ իշխան Գող Վասիլը: Իսկ շարունակութունը կարող է լինել Ահմատ անվանը մոտ հնչյունափոխված մի անուն:

11. Ամանոսի լեռնաշղթան Կիրիկիայի արեւելքում է, ուր այդ ժամանակ կային հայկական վանքեր եւ հայ բնակչութուն:

12. 11-րդ դարի քաղկեդոնականութուն ընդունած Շիրակացի հայ իշխան, որի անունը հայ պատմիչները չեն տալիս, այլ նշում են միայն նրա պաշտոնից ծագող մականունը: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Եւ մի ոմն Հայոց քաջ զօրականացն... Պէխտ անուն, որ էր տուկ Անտիոքայ քաղաքին», մեկ այլ տեղ՝ «Եպիխտ իշխանն Հայոց, այր քաջ եւ պատերազմող ի Տանէն Շիրակայ» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութուն, էջ 170, 230): Ուռհայեցու հրատարակիչ Հ. Բարթիկյանը ծանոթագրում է. «Պէխտը (Եպիխտ) անուն չէ, այլ հունարենն էպիխտես բառը, որ վերակացու, տեսուչ է նշանակում» (նույն տեղում, էջ 500): Վարդան Արեւելցին նրան կոչում է «Բեխդն, իշխանն Շիրակունի» (Վարդան Արեւելցի, էջ 109): Փաստորեն, ներկա բնագրում առաջին անգամ հանդիպում ենք իշխանի ամբողջական անվանն ու մականվանը՝ **Գրիգոր Պէխտ: Մ. Չամչյանն** այս իշխանին նույնացրել է Անտիոքի դուքս Խաչատուրի հետ, մի տեսակետ, որը բավականին տարածվել է (Մ. Չամչյանց, Հայոց Պատմութուն, հ. Բ, Երեւան, 1984, էջ 972, տե՛ս նաեւ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 468, Ե. Քասունի, ԺԱ դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ Պէխտ-Խաչատուր եւ Վասակ Պահլավունի, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», 1971, հ. Բ, էջ 123-133): Հ. Բարթիկյանը վկայակոչելով Ժ. Լորանի մի հոդվածը (Խաչատուր իշխան Անտիոքի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 303-310) մերժում է երկու գործիչների նույնացումը (Հովհաննես Սկիւիցես, Թարգմանութուն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրութուններ Հ. Բարթիկյանի, Երեւան, 1979, էջ 376):

13. Հարունի, Հարունի բերդավանը գտնվում է Սարվանդիքարից հյուսիս, Մարաշից հարավ (Մարի-Աննա Շեվալիե, Կիրիկյան Հայաստանի եւ հոգեւորասպետական միաբանութունների փոխհարաբերութունների պատմութունից, Երեւան, 2007, էջ 25, 33, 35, 50), այստեղ պետք է եղած լինի նաեւ համանուն դաշտը: Այս տեղեկութունը համեմատելի է Հովհաննես Սկիւիցեսի շարունակողի հայտնած մի տվյալի հետ, ըստ որի նույն 1070 թ. թուրքական ջոկատները Իկոնիան ավերելուց հետո Սելեվկիայի լեռների կողմից ներթափանցել են Կիրիկիա եւ այստեղից նահանջել Հայեպ: Սակայն, մինչ այդ, նրանց ջարդ են տվել հայերը (Հովհաննես Սկիւիցես, էջ 231-232):

14. Հեղինակը կոնկրետացրել է կռվի տեղը՝ «ի մամխենուտն», որ

հավանաբար նշանակում է մամխենի (փշոտ վայրի սալորենի) ծառերով տեղանք, ինչպես, օրինակ, եղեգնուտ: Այս ժամանակագրական միավորը Մատենադարանի թիվ 2965 ձեռագրում չնչին տարբերություններ ունի՝ «Ի ՇժԹ (1070) թուին Գողձախմատն... ի մամխենուտն» (104ա):

15. Գիմիչտեգին իբն Դանիշմանդ (Իբն Ալ-Ասիր, էջ 231): Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ՝ «Գոմէշտիկին» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 200-205): Տեղեկություն ընդարձակ տարբերակը տե՛ս Անեցի, էջ 113-114:

16. Մատթեոս Ուռհայեցին ավելի հանգամանորեն, իսկ Վարդան Արեւելցին՝ համառոտ, պատմում են իշխանի սպանություն՝ խեղդամահ արվելու մասին, որ տեղի է ունեցել նրա հոռոմ (հույն, քաղկեդոնական) խոստովանահոր ձեռքով «ի բերդն իւր՝ յԱնդրիօնն» (Վարդան Արեւելցի, էջ 110): Անդրիուն բերդը գտնվում է Մարաշի մոտ (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 260): Մատթեոս Ուռհայեցին այդ սպանության պատճառ է համարում այն, որ Պիխտը առերես էր դարձել քաղկեդոնական, բայց ծպտյալ հայադավան էր (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 230):

17. Հմմտ. Մանր Ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 74:

18. Փիլարտոս Վարաժնունի, Ասորիքում եւ Կիլիկիայում ստեղծված հայկական իշխանություն հիմնադիր (1070-ական թթ. - 1086 թ.):

19. Մատենադարանի թիվ 2965 ձեռագրում՝ «Ախսնդուրին» (105ա):

20. Հիշվում է նաեւ «Պուզան» ձեռով, Ուռհայի ամիրա (1087-1094):

21. Հմմտ. Անեցի, էջ 118: «Եկն ի Խորասանայ Մելիքչահ Սուլտանն եւ էառ զԱնտաք՝ զՖիշառտոսն տաճկացոյց յիւր կամաց եւ ետ նմա զՄարաշ եւ կոխեալ երիվարաւն ի ծովն՝ եւ ետ շուքը Աստուծոյ որ տիրեաց խաղաղութեամբ ի ծովէն Պարսից մինչեւ ի ծովն արեւմտից. եւ ձուկն խորովեալ եկեր եւ զթուրն կապեալ ի ծովն ընկեց՝ եւ դարձաւ յԱնտիոք եւ ետ զԱնտիոք Էլիսանին, եւ զՀալպաղան Կոյրին եւ զՈւռհայ Բուղանին եւ ինքն ի Խորասան գնաց»:

22. Բարկիյարուք (1093-1104):

23. «Բասաճ» նշանակում է «անցում» (լատ.), կիրառվել է խորհրդանշելով խաչակրաց արշավանքը:

24. Այս եւ հաճորդ երեք վկայությունները՝ Հմմտ. Մանր Ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 74:

25. Գողֆրուա Բուլոյնացի, Երուսաղեմի խաչակրաց պետության հիմնադիր (1199-1100):

26. Բալդուին՝ Եդեսիայի կոմս (1198-1100), Երուսաղեմի թագավոր (1100-1118):

27. Հմմտ. Անեցի, էջ 120:

28. Կոստանդնուպոլսի առաջին լատին կայսր Բալդուին Ա (1204-1206):

29. Այսինքն՝ Ֆլանդրիայի կոմսը:

30. Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 78, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 539:

31. Բերդ Կիլիկիայում, Սելեկիայի մոտ:

32. «Սղարեցին», այսինքն՝ պաշարեցին:

33. Դեպքն ամբողջական է ներկայացնում Հեթում Նղիրցին (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 540):

34. Կիպրոսի թագավոր Հենրի Ա (1218-1253):

35. Լյուդովիկոս Թ-ի (1226-1270) մասին է: «Ըռէ տը Ֆրանցն» (roi de France) Ֆրանսիայի թագավոր:

36. Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 81, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 540:

37. Հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 541:

38. Կոնրադ Դ (1228-1254), գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բ-ի որդին:

39. «Ընբրուր», մեկ այլ տեղում՝ «ըմպրար»՝ «իմպերատոր» բառն է (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 91):

40. Հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 541:

41. Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 82:

42. Հեթում Նղիրցու մոտ՝ «Շամբուն», նկատի է առնված Դամասկոսը (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 541):

43. Եգիպտոսի սուլթան Բայբարս ալ-Բուռնդուկդարի (1260-1277):

44. Բյուզանդական կայսր Միքայել Ը Պալեոլոգոս (1242-1258): Հմմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 541:

45. Հուգո դը Լուսինյան (մահ. 1267 թ.):

դ. ԱՆԱՆՈՒՆ, 1400 ք.

Մատենադարան, ձեռ. քիվ 3613

Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերից մեկում՝ 1177-ին Հոռոմոսում ընդօրինակված մատյանում հիմնական հավելումները կատարած անանուն գրիչն օգտագործել է ավելի բաց գույնի թանաք, որն իսկույն տարբերվում է բուն գրչի՝ Մխիթար Անեցու ձեռագրից: Հավելումների հեղինակը նույն թանաքով ու գրչությամբ մատյանի վերջում թողել է մի տեղեկություն, որը վկայում է նրա ապրած ժամանակի մասին. «...եւ այժմ թվական Փրկչին է Ռ եւ Ն (1400) եւ է նահանջ... եւ թվականն Հայոց է Պ եւ ԽԹ (1400)» (71 բ)¹:

Այս գրչին կարելի է պայմանական «լատինասեր» անվանել, քանի որ դա անթաքույց երեւում է նրա կատարած ընդմիջարկությունների բնույթից: Նա չի բավարարվել հավելումներով, այլև երբեմն իմաստային աղավաղման հանգեցնող միջամտություններ է կատարել: 633 թ. Կարինի ժողովին վերաբերող հատվածում նա ջնջել է Սամվել Անեցու բնագրի բառերից մի քանիսը եւ նորերը գրել, որից հետո տեղեկությունն իմաստափոխվել է (ավելացված բառերն ու տառերը դնում ենք փակագծերում):

Սամվել Անեցի

Անանուն

«Հերակլի ի ժողով արարեալ ի Կարնոյ քաղաքի, կոչէ եւ զԵզր ի Հայոց, որ տգիտաբար հաւանեալ Քաղկեդոնի, վասն զի ոչ տարաւ զՅոհան Մայրավանեցի, որ Աստուածային Գրոց բանիբուն ճանաչելու...» (Անեցի, էջ 79-80, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, 76ա):

«Հերակլի ի ժողով արարեալ ի Կարնոյ քաղաքի, կոչէ եւ զԵզր ի Հայոց, որ (եւ) հաւանեալ Քաղկեդոնի (ժողովոյն, բազում եպիսկոպոսք եւ իշխանօք նգովեցին) զՅովհան Մայրա(գոմ)եցի, որ (հերետիկոս) ճանաչելու...»² (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, 45ա):

Սամվել Անեցու բնագրի մեկ այլ հատվածում՝ «Աստանաւր ի բաց կացին Վիրք միաբանութենէ Հայւոց յաւանեալք աղանդոյն Քաղկեդոնի...»³, կրկին տեսնում ենք այս գրչի միջամտությունը՝ «...յաւա-

նեալք (ժողով)ոյն Քաղկեդոնի...» (44բ):

Նշված փոփոխությունները, ինչպես նաև ժամանակագրություն մեջ մուծված ստորեւ հրապարակվող որոշ տեղեկություններ վկայում են գրչի դավանական նախընտրությունների մասին, սակայն դրանք բավարար չեն նրան քաղկեդոնական կամ միարար անվանելու համար:

Ձեռագրի բուն գրչի՝ Մխիթար Անեցու ընդօրինակած տեքստի վերջին էջում պահպանվել է նաև Հայոց կաթողիկոսների, այլ գրչի պատկանող մի փոքր ցանկ, որը նույնպես հրապարակում ենք ստորեւ:

Յամի տեառն ԼԴ (34) Պետրոս առաքեալ յես գալստեան Սուրբ Հոգոյն նստաւ եպիսկոպոս յերուսաղէմ զամս Դ (4)⁴ (28բ):

Փրկչական ԽԶ (46) Պետրոս, իշխանն առաքելոց, նստի յաթոռ քահանայետութեան ի Հռոմ զամս ԻԵ (25), յամիսս է (7), առուրս Ը (8) (29ա):

Փրկչական ՅԺԶ (316) Կոստանդիանոս կայսրն դարձաւ ի Քրիստոս եւ մկրտեցաւ ի Սեղբեստրոսէ⁵ (36ա):

Սուրբն Ռատագէս՝ որդի սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի, սպանաւ յիշխանէ ումեմնէ Հայոց վասն յանդիմանելոյ ի նմանէ (36բ)⁶:

Փրկչական ՅՆԷ (347) Տէր Յուսիկ եւ Տէր Գրիգորիս թոռունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ամս Զ (6): Զսա բրածեծ արարեալ արքայն Տիրան յաղազս ոչ թողլոյ մուծանել զպատկերս կոոց յեկեղեցի եւ վախճանի ի ձեռաց նորա: Իսկ սուրբն Գրիգորիս առաքեալ կաթողիկոսն կողմանն Աղուանից եւ անդ կատարի նահատակութեամբ (37ա):

Կաթողիկոս Ներսես Մեծի (353-373) մասին. «Սա վախճանի ի ձեռանէ արքաին Պապա յաղազս յանդիմանելոյ ի նմանէ, դեղ մահոյ արբուցեալ նմա: Եւ նա լի Հոգով Սրբով բազում ինչ ի հանդերձելուոցն մարգարէացաւ վասն կործանման քահանայետութեան եւ թագաւորութեան ազգիս Հայոց եւ վասն գալստեան նեռինն եւ եւս՝ զոր թէ կամիս գտցէս յիւրումն ճա(ռիս)» (37բ):

Փրկչական ՅՂԹ (399) Երանելին Ճէրօնիմոս զամենայն սուրբ գիրս թարգմանէ յերբացոց լեզվէ ի լատինն⁷ (38ա):

Կաթողիկոս Սահակ Պարթեւի (387-436) աթոռակալություն մասին

նշող էջի ձախակողմյան ողջ լուսանցքով. «Տէր սուրբ Սահակ Սուրէնեան, Պալհաւ, որդի Մեծին Ներսեսի, թողին Յուսկանն, թողին սրբոյն Գրիգորի, ամս ԾԱ (51): Առ սա եկեալ նախարարացն Հայոց խնդրէին միաբանել ի չարախօսութիւն թագաւորին իւրեանց Արտաշիրի առ Պարսից արքայն Շապուհ: Որ ոչ միաբանեալ նոցա, ընդենուն յաթոռոյն զկաթօլիկոսն եւ զթագաւորն եւ զոմն Սորմակ բարդէշ, փառամոլ եւ սուտանուն քահանայ կացուցանեն ի տեղի իւր ի նոյն Պարսից արքայէն Հաստատեալ⁸:

Իսկ յայնմ ժամանակէ կողմ Ասիոյ զոր ոմանք սովորեալ տօնէն զտօն ծննդեանն եւ զմկրտութեան ի միում աւուր՝ յունվար Զ (6): Միաբանեալք ընդ միմեանս ամենայն տիեզերք ըստ Հոռոմա սուրբ եկեղեցոյն սահմանեցին տօնել զտօն ծննդեանն Քրիստոսի ի դեկտեմբեր ամսոյ ի ԻԵ (25) եւ զտօն մկրտութեան ի յունվար ի Զ (6): Ի ժամանակս Յոհաննու Ոսկեբերանին, գրեն ամենայն եկեղեցիս այսպես եւ առ սուրբն Սահակ՝ այսպես կատարել եւ զնալ ի համաձայնութիւն կաթօլիկէ եկեղեցոյն: Իսկ նա աքսորեալ գոլով յԱրտաւազ գաւառի, անկարանայր զիրն»⁹ (38բ):

Ժամանակագրութեան 430-ական թվականների մոտ եղած ազատ տեղում ավելացված է. «Ի Յիպօնիոյ քաղաքն Աֆրիքա տիեզերալոյս մեծ վարդապետն ընդհանուր եկեղեցոյ զսուրբն Օգոստինոս ծաղկէր անպատմելի գիտութեամբ եւ վարիւք: Յետ ՀԶ (76) ամի իւրոյ Հասակին եւ ԻԹ (29) ամի իւրոյ եպիսկոպոսութեան յանգեալ ի Քրիստոս»¹⁰ (39ա):

Կաթողիկոս Ներսես Բ Բագրեւանդցու (548-557) վերաբերյալ Սամվել Անեցու գրածին՝ «ՇԻԶ (526) Տէր Ներսէս ամս Թ (9)»¹¹, Անանունն ավելացրել է կաթողիկոսի մականունը՝ «Աշտարակեցի»¹² (գրված է անվան վերեւում), ապա՝ «Սա արար ժողովք ի Դվին հրամանաւ արքային Պարսից Կաւ(ատ), վասն բաժանման ի Յունաց եւ զտօն ծննդեանն եւ զմկրտութեան ի միում աւուր առնել սահմանեաց: Եւ յաւել զխաչեցարն յերէքսրբէանն: Եւ արգել ոչ զնալ յերուսաղէմ»¹³ (42ա):

Փրկչական ՇԾԴ (554) Յուստիանոսս այս շինեաց զՍուրբ Սօֆիա եւ այլ բազում եկեղեցիք եւ զարմանալի շինուածք ի Կոստանդինուպօլիս¹⁴ (43ա):

Մուհամմեդին նվիրված հատվածի ստորին լուսանցքում գրված է.

«Պիղծ Մահմէտս այս Խ (40) ամաց էր, յորժամ սկսաւ գսուլտ օրէնքն իւր, եւ ԻԳ (23) ամ բունակալեաց, ԿԳ (63) ամաց վճարեաց զգարչելի կեանս իւր եւ էջ ի դժոխս ներքինս» (46բ):

Սրանից վեր՝ ուր Սամվել Անեցին նշում է Մուհամեդի հաջորդների մասին՝ «...Ապուբաքար, Աւթման եւ Ամր ամս ՀԸ (78)»¹⁵ մի երրորդ գրիչ¹⁶ հետեւյալ հավելումն է արել. «Այլ եւ չորս ազգք են տաճիկք. Շաֆէհդի, Հանիֆի, Համբալի եւ Մալէքի»¹⁷:

Կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցու (717-728) աթոռակալության մասին Սամվել Անեցու հայտնած տեղեկութիւններից հետո ավելացված է. «Սա արար զժողով ի Մանազկերտ հրամանաւ ամիրապետին տաճկաց Օմարա եւ ձեռնտուութեամբ խալիֆային, որ ի Բաղտատ եւ կախն անտ Զ (6) եպիսկոպոսք յԱսորոց եւ եղին կանոնս միաբանութեամբ խոստովանել զՔրիստոս մի բնութիւն, մի կամք եւ մի ներգործութիւն եւ ոչ արկանել ջուր ի սուրբ իւղոյ զպատարագին եւ ի յաղուհացն զաւաք շաբաթ օրն լուծանել զպահքն: Եւ յաւաք հինգշաբթուոյն ոչ հաղորդել ժողովրդեանն ասելով նուիրումն է խորհրդոյն, զի Տէրն ոչ է խաչեալ եւ ոչ յարուցեալ, եւ զձուկն եւ զձեթ, զգինի եւ զթան, զպանիր եւ զձու միապես կարգեց» (48բ):

Հայոց ՃՂԳ (724) Որոշեցին զՈհան Տիկորեցի¹⁸ (49ա):

Հայոց ՄԻ (771) Կար ի ձմեռն ոչխարն Ա (1) դրամ, եզն՝ Ե (5)¹⁹ (50ա):

Հայոց ՄԽԵ (796), Սահակ եւ Հովսեփ եղբայրների նահատակության մասին վկայութիւնը, որ կատարվել է «ի Կարնոյ քաղաքի», ծանոթագրված է՝ «որ է Արզրումն» (51ա):

Հայոց ՆԶԷ (1038) Շինուած Հոռոմոսի վանացն վերի Սուրբ Յովհանէսի, ի թագաւորէն Յովհաննիսէ կատարեցաւ²⁰ (60բ):

Կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի (1066-1105) աթոռակալությանը վերաբերող հատվածում Անանունն ավելացրել է. «Տէր Գրիգորիս որդի Գրիգորի Մագէստրոսի թողեալ զհայրենի պատիւն հետեւեցաւ կրօնաւորութեան եւ բռնադատեալ նստուցաւ յաթոռ հայրապետութեան եւ Վկայասէր անուանէցաւ, զնաց ի Կոստանդինուպոլիս եւ բազում ճառս սրբոց թարգմանեաց ի Յունաց ի Հայս»²¹ (62բ):

Ժամանակագրության վերջին էջի ձախ լուսանցքում, մեկական սողով նշված են Ներսես Շնորհալուսն հաջորդող կաթողիկոսներն ու նրանց աթոռակալության տարիների թիվը (Գրիգոր Դ Տղան եւ Գրիգոր Ե Քարավեժը նույնացվել են):

Ի Տէր Նէրսէսի փոխման յետոյ Տէր Գրիգորիս Տղայն²² ամս Ա (1) - Ա (1),

Տէր Գրիգոր Ապիրատն²³ է (7),

Տէր Յոհանէս Մէծաբարոյ²⁴ ամս ԺԸ (18),

Տէր Կոստանտին²⁵ ԽԸ (48),

Տէր Յակոբ²⁶ ամս ԺԹ (19),

Տէր Կոստանտն Պրունգործին որդին²⁷ ամս Գ (3),

Տէր Ստէփանոս Հոսմայեցին²⁸, որ գերեցաւ ի Կլային եւ մեռ(աւ), ամս Գ (3),

Տէր Գրիգոր Թուրքերիցանց²⁹, ամս:ԺԴ (14): Ե (5)³⁰:

Կաթողիկոսք ամեն ՀԲ (72), թվին էձնԲին (1293)³¹ (70թ):

Ծանոթագրություններ

1. Այս հատվածը հրատարակվել է Մանր ժամանակագրություններում, սակայն թվականը սխալ է. «Եւ այժմ թվական Փրկչին է Ռ եւ Ն եւ է (1407), նահանջ» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 513): 1400 թվականը նահանջ տարի է եղել: Նշված տեղեկությունից հետո գրիչն ընթերցողին պարզաբանում է Հայոց թվականի գտնելու եղանակը. «Կալ զթվական Փրկչին եւ ՇԾԱ (551) ի բաց, երբ որ մնա թվական է Հայոց» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3613, էջ 71թ):

2. Հետագայում մեկ այլ գրիչ «հերետիկոս» բառի վրայից մուգ թանաքով գրել է «ուղղափառ»:

3. Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 75 ք, Անեցի, էջ 79:

4. Այս հավելումից ավելի առաջ հեղինակը երկու փոքրիկ ավելացում ունի ժամանակագրության առաջին մասում (մինչեւ աղյուսակները). «...ի Սառայէ լինի Սահակ՝ ուստի ազգն Հրէից, եւ ի Քետուրայն լինի (Մաղիամ, ուստի) ազգն Պարթեւաց» (8ք, հմմտ. Անեցի, էջ 17, Մաղիամի անունը՝ Ծննդ. ԻԵ, 2): «Պտղոմեոս Փիլադելփոս ամս ԼԸ: Սայ զՀրէից գիրսն ի Յոյն լեզու ետ թարգմանել (Հ (70) թարգմանչօքն)» (16ա, հմմտ. Անեցի, էջ 34-35): Իսկ աղյուսակների սկզբում մի քանի հավելում կատարել է ավետարանական պատմությունից (27ա, 27բ, 28ա):

5. Կոստանդին Մեծի (306-337) Հռոմի պապ Սեղբեստրոսի (314-335)

ձեռքով մկրտված լինելու ավանդությունը ծագել է 6-րդ դարում:

6. Սամվել Անեցին Գրիգոր Լուսավորչի որդու՝ Արիստակեսի մահվան մասին առանձին չի նշում: Հրատարակություն մեջ այլ հավելում է (Անեցի, էջ 65):

7. Վերաբերում է Հերոնիմոս Ստրիդոնացուն (տե՛ս Հ. Քյոսեյան, Եկեղեցու հայրեր, վարդապետներ, 4-8-րդ դդ., Երեւան, 2007, էջ 275-277):

8. Հմմտ. Խորենացի, էջ 347: Պարսից թագավորն այդ ժամանակ ոչ թե Շապուհն էր, այլ Վուստ Ե Գոռը (421-439): Սուրմակի (բնագրում՝ Սորմակ) անվանը հաջորդող «բարդէշ» բառն անհասկանալի է:

9. Պարսկաստանում Սահակ Պարթևեի աքսորավայրի մասին այլ տեղեկություն հայտնի չէ (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 349): «Արտավազը» Արտազ դավառի անուններից մեկն է: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսին գրված նամակի եւ նրա աքսորված լինելու պատճառով այն չստանալու մասին պատմությունը, ապա այն հավանաբար հորինվել է միարարական միջավայրում:

10. Վերաբերում է սուրբ Օգոստինոս Հիպոնացուն (354-430), տե՛ս Հ. Քյոսեյան, նշվ. աշխ., էջ 280-281:

11. Անեցի, էջ 73:

12. Ներսեսը ծնունդով Բագրեւանդի կամ Արաչկերտի Աշտարակք գյուղից էր (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 621):

13. Սկզբնաղբյուրների քննությունը Դվինի այս ժողովին հանգամանորեն անդրադարձել է Մ. Օրմանյանը, բայց նրա վկայակոչած տեղեկությունների մեջ խոսք չկա Երուսաղեմ գնալու արգելքի հաստատման մասին (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 633-641): Սամվել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության համար օգտագործված «է» օրինակն ունի Դվինի ժողովի մասին հավելում՝ քաղված Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկից (Անեցի, էջ 73, Ստեփանոսի Տարոնեցույ Պատմութիւն, էջ 82-83):

14. Վերաբերում է բյուզանդական կայսր Հուստինիանոս Ա-ին (527-565), որը Ս. Սոֆիայի տաճարը կառուցել է 532-537 թթ.:

15. Անեցի, էջ 82, Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. 5619, թերթ 78ա:

16. Գրչությունը հստակ տարբերվում է Անանունի գրից, հատկապես ինքնատիպ է «ք» տառը:

17. Իսլամի կրոնաիրավական ուղղություններ են:

18. Հոհան Տեկորեցու մասին տեղեկությունները սուղ եւ հակասական են (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 984): Նրան հիշատակում է նաեւ Հովհաննես Սարկավազը. «...ի քաղաքի ժողովն, ի Սուրբ Կաթողիկէ... յորում որոշեցին զՅոհան Տիկորեցի, եւ էր թվականն Հայոց ճճԳ (724)» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 23, 147):

19. Այս տեղեկությունը չի կապվում ժամանակագրության սույն

հատվածի նախորդ եւ հաջորդ վկայությունները հետ եւ անհասկանալի է:

20. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննեսի կառուցման թվականը միանգամայն ճիշտ է (նույն թվականն է շինարարական արձանագրության մեջ): Ուշագրավ է «վերի Սուրբ Յովհաննէս» տեղագրական ձեւակերպումը, որն առաջին անգամ է հանդիպում: Թագավորաշեն Ս. Հովհաննեսն իրոք ավելի բարձր դիրքում է գտնվում, քան վանքի հնագույն մյուս եկեղեցիները:

21. Մեզ հայտնի չէ այլ աղբյուր, ուր նշված լինի, թե Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վահրամը (Գրիգոր Բ Վկայասեր) կաթողիկոսական ավթոռին է նստել ոչ իր կամքով՝ «բռնադատեալ»:

22. Կաթողիկոս Գրիգոր Ե Քարավեժին (1193-1194) աղբյուրները երբեմն «Տղա» մականունն են տալիս նկատի ունենալով երիտասարդ տարիքը (օրինակ, Մխիթար Անեցի, էջ 69):

23. Գրիգոր Զ Ապիրատ (1194-1203):

24. Հովհաննես Զ Սսեցի (1203-1221):

25. Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի (1221-1267):

26. Հակոբ Ա Կլայեցի (1268-1286)

27. Այս փոքրիկ տեղեկությունը ճշգրտում է կաթողիկոս Կոստանդին Բ Կատուկեցու (1286-1289) մականվան հարցը: Նրան տված «Պրունգործ» մականունը բավական մեծ տարածում է գտել, որով հիշվում է բազմիցս (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 105, 107, հ. 2, էջ 148, 149, 347 եւ այլն): Մ. Օրմանյանը փորձել է պարզել մականվան ծագումը («Կոստանդին Կատուկեցի՝ Պրօնագործ (ՄՄԲ. 125) կամ Պրօնգործ (ՄԱՄ. 152) մականունով ալ կը յիշուի, որ կը նշանակէ պրօն կամ այծի բուրդ գործող արհեստաւոր մը, ինչ որ կրնայ՝ կամ Կոստանդինի հօրը արհեստը եղած ըլլալ, կամ թէ նոյնիսկ Կոստանդինի վանական անձնաւորութեան մէջ՝ ձեռագործ զբաղումը ենթադրուի»), սակայն հստակ փաստ չունենալով, ամփոփել է՝ «Պատմութիւնը մականունին ծագումը չտար» (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 1986):

Ներկա ցանկի կազմողը Կոստանդին Կատուկեցուն անվանելով «Պրունգործի որդի», միանշանակ պարզում է կաթողիկոսի մականվան ծագումը:

28. Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցի (1290-1293):

29. Կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցու (1293-1307) մականունը հայտնի է «Տուրքերիցանց» ձևով (Անեցի, էջ 153): Մ. Օրմանյանն այս մականունն անբացատրելի է համարում եւ գրում է, թե Անավարդեցուն «տրուած է Տուրքերիցանց մականունը (Հեթ. 85), որուն ոչ բացատրութիւնը ունինք եւ ոչ մեկնութեամբ կը գտնենք. զի եթէ երիցու տուրք կամ քահանայի որդի իմանանք, անմեկնելի կը մնայ երիցանց յոգնակի

կիրառութիւնը» (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2033): 13-րդ դ. վերջին եւ 14-րդ դ. սկզբին Կիլիկիայում աշխատած Ստեփանոս Գոյնե-րերիցանց նշանավոր գրչի անունը մեկնաբանվում է «Գոյներ երեցի որդի»: Տուրք անձնանունից առաջացած «Տուրքերիցանց» մականունը նույն իմաստն ունի եւ Անավարզեցու՝ Տուրք երեցի որդին լինելն է մատնանշում: Իր լատինասեր ընթացքի համար այս կաթողիկոսին մականվանել են նաեւ «Ջրող» (պատարագի խորհրդական բաժակին ջուր խառնել սկսելու համար), «Հոռոմ»: Հիշենք նաեւ Անավարզեցու Հռոմին կատարած դավանաբանական զիջումների եւ Սյունյաց աթոռից նույնը պահանջող նամակի պատճառով, Ստեփանոս Օրբելյանի՝ կաթողիկոսին ուղղված աննախագեպ խիստ տոնով շարադրված թուղթը: Չի բացառվում, որ Սամվել Անեցու ձեռագրում հավելում կատարողը նկատի ունենալով Անավարզեցու գործունեության այս կողմերը, կաթողիկոսի Տուրքերիցանց մականունը ձեւափոխել է Թուրքերիցանցի:

30. Գրիչը նկատի ունի 14 տարի, 5 ամիս: Նման մանրամասնությամբ է նշել, քանի որ իր ժամանակի կաթողիկոսն է եղել:

31. Հեղինակը հասել է մինչեւ Գրիգոր է Անավարզեցուն (1293-1307) եւ ցանկը եզրափակել «Թվին էձիւթ-ին (1293)» բառերով, սակայն դա գրության թվականը չէ: Քանի որ հիշվում են Գրիգոր Անավարզեցու անթոռակալության 14 տարիներն ու հինգ ամիսը, ենթադրելի է, որ գրառումն արվել է (հայրապետների այս ցանկը կազմվել է) կաթողիկոսի մահից հետո (1307 թ., հունվար), մինչեւ հաջորդ կաթողիկոս Կոստանդին Գ Կեսարացու ընտրությունը (1307 թ., մարտի 23): Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2084, 2107:

ե. ՆԱԹԱՆԱՅԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՀԱՎՈՒՑԹԱՌԵՑԻ (14-րդ դ.)
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681

Ձեռագիրն ընդօրինակել է Հայրապետ կրոնավորը Արճեշի գավառի Ուռընկար վանքում 1315 թ.¹: Այս փոքրածավալ մատյանը Սամվել Անեցու ժամանակագրության՝ Մատենադարանում պահվող ամենաարժեքավոր ձեռագրերից է², որի մեջ տեղ գտած, բուն գրչությունից տարբերվող գրով հավելումները ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Գառնիի, Հավուց թառ վանքի պատմության եւ այդ համատեքստում Հասանյան (Ապիրատյան) իշխանատոհմի վերաբերյալ³:

Հավուց թառի պատմությանն անդրադարձած Գարեգին Հովսեփյանը հիշատակում է ժամանակին Սեբաստիայի Ս. Նշան եկեղեցում գտնված 13-րդ դարի մի ձեռագիր, որն ինչ-որ ժամանակ պահվել է Հավուց թառում: Ձեռագրի անթվական հիշատակարաններից մեկում նշվում է. «Յիշեցէք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զիս զմեղապարտ զնուստ եւ զհողոյ հաւասար **Նաթանայէլ** եպիսկոպոս Հայոց թառոյ...»⁴: Հենց նա է Մատենադարանի թիվ 3681 ձեռագրի ստացողը, որը հիշատակարանում գրում է, որ 1343 թվականին վեց ամիս բնակվել է իր հոգեւոր եղբայր Ամիրզայի մոտ, Մաղասբերդում: Իր բարերար Ամիրզային Նաթանայել եպիսկոպոսը հիշատակում է նաեւ այլ հիշատակագրություններում:

Հավանաբար ձեռագիրը Նաթանայելի ձեռքն է անցել հենց Մաղասբերդում: Դա երեւում է ժամանակագրությանը հաջորդող հատվածում պահպանված, դարձյալ Մաղասբերդի անունը պարունակող հիշատակագրությունից: Հարկ է նշել, որ 14-րդ դարի 40-ական թվականներին Անին տակավին պատկանում էր մոնղոլների գերիշխանությունն ընդունած Զաքարյաններին⁵: Սույն ձեռագրի հիշատակագրություններից պարզվում է, որ վերջիններիս ձեռքին էր նաեւ քաղաքի հետ սերտ կապ ունեցող Մաղասբերդը:

Հավուց թառի Նաթանայել եպիսկոպոսը 1343 թ. հավանաբար հալածանքների պատճառով ապաստանել է Մաղասբերդում: Այս մասին նա գրում է բերդում վեց ամիս մնալուց հետո եւ պատահական չէ, որ հիշատակարանի առաջին բառը ամսանվան հիշատակությունն է՝

«սահմի»: Սա նաեւ ենթադրել է տալիս, որ նա հենց այդ ժամանակ է ձեռք բերել մատյանը եւ հիշատակագրել իր հետ կատարվածը: Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան մեջ հավելումները նա հավանորեն կատարել է Հավուց թառ վերադառնալուց հետո, դատելով դրանցում եղած որոշ արտահայտութիւններից («յառ որ մերն կայ», «ի Հայոց թառոյ, ի յաստ»):

Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան ընդօրինակութիւնը Նաթանայել եպիսկոպոսի ձեռքն է հասել արդեն բավական վնասված (հավանաբար ժամանակին վնասվել է ջրի ազդեցութիւնից): Թերեւս այդ է պատճառը, որ Նաթանայելը որոշ էջերում Հայրապետ գրչի բաց թանաքով գրած տողերի կամ առանձին բառերի վրայից անցել է իր գործածած մուգ թանաքով⁶, վնասված Ց1-րդ թերթը փոխարինել է նորով ու արտագրել տեքստը⁷: Կարծում ենք, նրա միջամտութեամբ է փոխվել նաեւ ժամանակագրութեան վերնագրի բառերից մեկը՝ «գրոցը» դարձել է «հնոց» («Սամուելի քահանայի հաւաքմունք ի հնոց պատմագրաց...», թերթ 2ա):

Հետաքրքրական են ձեռագրի ստորին լուսանցքներում Նաթանայելի գրած, ցավոք վատ պահպանված, մի քանի հիշատակագրութիւնները, որոնցում երեք անգամ հիշվում է Զաքարյան տոհմի քիչ հայտնի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շրվանշահը, իսկ մեկ անգամ՝ նրա հանրահայտ եղբայր Շահնշահ Գ-ը:

Այս արժեքավոր ձեռագրի հիշատակարաններից ոչ մեկը տեղ չի գտել հիշատակարանների հրատարակված ժողովածուներում, ուստի նախ ներկայացնում ենք հիշատակարանները⁸ (Ամիրզային եւ Շրվանշահին վերաբերողները խմբավորելով), ապա ժամանակագրութեան մեջ Նաթանայելի կատարած հավելումները:

Գրիչ՝ Հայրապետ կրօնավոր
Ուռընկար, 1315 թ.

Գրեցաւ գիրքս երկրիս Արճիշո ի Սուրբ ուխտս որ Ուռընկար անուանակոչի սրբոյն... (ի) խնդրոյ սուրբ եւ խստակրան ընդդեալ վարդապետի Յովհաննէս, ձեռամբ Հայրապետի սուտանուն կրանաւորի եւ յոյժ մեղաւորի: Արդ, որք հանդիպիք սմա՝ յիշեցէք գՅովհաննէս վարդապետ եւ ծնողսն իւր եւ դուք յիշեալ լիջիք: Ի թվականս ԶԿԴ (1315) (1բ):

Հետագայի ստացող՝ Նաթանայել եպիսկոպոս
Մաղաբերդ, 1343 թ.

ՉՂԲ (1343)⁹ սահմի: Ես նուսատ Նաթ (Նաթանայել – Կ. Մ.)
եպ(իսկոպոս) Հայոց թառոյ յոյժ ...ե(ա)լ եւ անմխիթար տրտմե(ա)լ եւ
ի լալազին աչա[ւք] ...կացի ի Մաղըսբերդ¹⁰ **Չ (6)** ամիս եւ յԱստուած
հաւատարիմ հո[գե]ւոր եղբայրն իմ Ամիրզայն մեծաւ սիրով ընկա-
լաւ գիս եւ (83բ) քաղցրութեամբ մխիթարեց, Աստուած գինքն մխի-
թարէ, ամէն (84ա):

Ես Ն[աթանայել] /// ստացայ զգիրքս ի յիշատակի¹¹/// (91ա):

Քրիստոս Աստուած պահեայ զպարծանաց եղբայրքն զպարոն Ա-
միրզայն եւ զԹանգուլթն եւ փրկեայ ի չարեաց (45բ):

Քրիստոս Աստուած քում արդ բարեխաւսութեամբ/// յարքայու-
թիւնդ հոգեւոր մաւրն իմ Արազ ինթունին, որ բազում ար[ար]///
զմեզ ///եայ զԱմիրզայն եւ զՄաղազ ինթ[ունն]¹²... (93բ-94ա):

Աստուած լոյս արայ խաւարն, որ/// բազում զորաւք եկն ի վերայ
բերդիս Մաղասայ/// (92բ):

///աց սրբոցն միջնորդութեամբ ազա[տեա] [զՇրվ]անշահն¹³ ի յա-
նաւրի[նաց] (4ա):

///այ զպարոն Թամարն եւ զՇրվանշահն ի ձեռա/// եւ ժառանգեցայ
զտունս հայրէնի: Ամէն (5ա):

(Քրիստոս) որդի Աստուծոյ, Աստուած ճշմարիտ, սուրբ Աստուա-
ծածնիդ միջնորդութեամբ եւ քո ///ած խաչիդ եւ սուրբ ամենափրկ-
չիդ եւ սուրբ/// (114բ), [զ]Շահան[չ]ահ եւ զՇրվանշահ¹⁴ յանաւրի-
նացն չարեն/// եա¹⁵ եւ հաստատեա/// (115ա):

Կազմող՝ Աթանաս

Ջրաբերդի գավառ, 1548 թ.

Կազմեցաւ գիրքս թվիս Հայոց **ՋՂԷ (1548)** յերկիրս Ջրաբերթոյ¹⁶,
ձեռամբ անարժան Աթանասի: Ով ոք հանդիպիք սմա յիշեցէք զստա-

ցող սորա զՅովհաննէս վարդապետն եւ բոլոր սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք նմա: Եւ մէկ բերան ինձ, մեղաւորիս եւ Աստուած ձեզ ողորմի յաւուր դալըստեան իւրոյ: Ամէն: Այսաւր տաւն է Հռիփսիմեանց (91ա):

Նաթանայել եպիսկոպոսի՝ Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ կատարած հավելումները

Փրկչական ՅԺԲ (312) Յայսմ ամի շինեց արքայն Հայոց Տրտաղ զարմանալին տեսողաց զհովանոցն քեռն իւրոյ աւրեորդին Խոստորովիթիսթոյ ի գեղաքաղաքին ի Գառնի, որ այժմ կոչի Սարաւոյթ Դրդատայ¹⁷, յառ որ մերն կայ գերեզման սուրբ հայրապետացն Հայոց Տէր Գէորգայ եւ երիցս երանե(ա)լ սուրբ ճգնաւորին Տէր Մաշտոցին եւ Տէր Յովանեսի¹⁸, եւ սուրբն Գրիգոր շինե(ա)ց զՍուրբն Գրիգոր եկեղեցին ի Գառնի եւ կանկնե(ա)ց նշանք տէրունականս¹⁹ (49ա):

Փրկչական ՆԺԷ (417) (որպէս Սահակ Պարթեւի աթոռակալության մասին Սամվել Անեցու գրածի²⁰ շարունակությունն) Եւ արար սկիզբն շինվածոյ մեծա/// եւ վայելչաչն զարմանակերտ եւ հոյակապ ուխտին Հայոց թառոյ եւ ժողովեց կրաւնաւորս ԳՃ (300) հնտակերս եւ բոկազնայ:

Էջի ստորին մասում՝ Հայոց դպրության սկզբնավորման, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի մասին Սամվել Անեցու գրածը²¹ շարունակված է՝ ///[հայրա]պետն Սահակ եւ Մաշտոց վարդապետն հիմնարկեցին եւ անուանեցաւ աթոռ Հայոց եւ թառ թարգմանութե(անց) /// [Հաւ]ուց թառ ան[ուան]աւ²² (52ա):

Փրկչական ՆԻԶ (426) թվականի եւ Սահակի կաթողիկոսության 10-րդ տարվա դիմաց գրված է. «Յասմ ամի շինեց սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ զՍուրբ Կաթողիկէն ի Գառնոյ ձորին ի վերա գետին եւ ժողովեց բազում կրաւնաւորս հնտակեր եւ բոկազնայ եւ հաստատեց վանք եւ ինքն առանձնանայր ի Հայոց թառոյ ի յաստ եւ անուանեցաւ Գետոց վանք [եւ այ]ժմ ունի զտեղիս զայս սուրբ ուխտն [Հայոց] թառ (52բ):

Փրկչական ՈԾԴ (654), Հայոց ՃԱ (652) թվականի դիմաց Ներսես Գ Շինողի գործունեության՝ Ս. Գրիգորի (Զվարթնոց), Դվինի Ս.

Սարգսի եւ Խոր վիրապի եկեղեցիների կառուցման մասին Անեցու Հայտնած տեղեկությունը²³ շարունակված է. Եւ ի Գառնի ի վերայ բլրին որ հայի ի դաշտն Դվնայ շինել գեկեղեցին յանուն Եղիայ մարգարէին²⁴ (62բ):

Արուճի եկեղեցու օծման ժամանակ մկրտված եւ հետագայում նահատակված Դավիթ Դվնեցու մասին Անեցու տեղեկությունը²⁵ շարունակված է՝ Եւ սուրբ գլուխ նորայ (Դավիթ Դվնեցու – Կ. Մ.) կայ ի Հաւուց թառ²⁶ եւ այլ նշխարքն կայ ի... (63ա):

Կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցուն (717-728) վերաբերող հատվածում, Սամվել Անեցու մի քանի մեծարական խոսքերից հետո («կանօնական կարգօք պայծառացոյց գեկեղեցի») ²⁷, հետեւյալ հավելումն է. Եւ արար ժողով եւ հաստատեց զազգս Հայոց ի յուղղափառ դաւանութիւն գոր զսուրբ հարքն ի Նիկիայ սահմանեցին եւ եկն ի ժողովս Գաբրիել Վրաց կաթողիկոսն ԺԵ (15) եպիսկոպոսաւք²⁸ եւ նզովեց զժողովն Քաղկեդոնի /// (64բ):

Փրկչական ՊՂԹ (879), Հայոց ՅԻԶ (877) Եւ սուրբ հայրապետն եւ մեծ պատրիարքն Հայոց սուրբն Գէորք վերստին նորոգեց զնախադրական ուխտն Հաւուց թառ եւ պայծառացոյց, փարթամացոյց գոյիւք եւ ա[րա]ր իրն բնակ[ար]ան յամար[այ]նի ժամանակս²⁹ (էջ 71բ):

Փրկչական ԶՀԸ (978) Հայոց ՆԻԵ (976) Եւ ոմանք ասէն թե Վասիլ կայսրն Աշոտ թագաւորին պարգեւեց զԱմենափրկիչ խաչն եւ մասն Տէրունական խաչեն, որ Աստուածընկալ ասեն եւ մնան երկուքն ի Հա[ւու]ց թառ մեծափայծառ փառաւք³⁰ (77ա):

Փրկչական ՌԴ (1004), Հայոց ՆԾԱ (1002) Գէորք³¹ իշխանաց³² իշխանն, որդի Հասանայ³³, եղբար Ապիրատին³⁴ վերստին նորոգեց զնախադրական հոչակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ եւ շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Թ (9) խորանաւ³⁵: Եւ արար գանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ³⁶ ի Գագիկ շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին Հայրենիք եւ ետ ի հայրենե(ա)ց իր զԳետոց վանսն եւ զՀովայսն վանքագեղ³⁷ եւ ժողովեց ԳՃ (300) կրանաւոր:

Նույն էջում, մի փոքր ներքեւ՝ Եւ աստ ասեն եկե(ա)լ ի Հայս Վասիլ կայսր/// ել ընդ ինքե[ա]ն զխաչն/// հան եւ զպատկե[րն] տիրական/// զսուրբ Ամենափրկիչն եւ պարգեւ[եաց] արքային Հայոց

Գա[զկայ] շահանշահի եւ թագ[աւորն]/// Գեորգայ իշխ[ան]ին³⁸/// զարեգակն/// մեծահրաշ եւ բազում ակամբ յաւրինե(ա)լ եւ [ո]ր ի գլուխս զըրոշային [որ] կայս³⁹ յերեւան գեղա[ք]աղաքն⁴⁰, որ ասեն երկ[ու]լ/// եւ ի սուրբ նշան եւ է անունն ///այ տէրունական սուրբ նշան/// (78ա):

Փրկչական ՌՃՀ (1170), Հայոց ՈՓԷ (1168) թվականի դիմաց Հայոց Թորոս իշխանի մահվան մասին տեղեկությունը⁴¹ շարունակված է. եւ կատարեցաւ նոր վկայն Քրիստոսի սուրբն Յովսէփ⁴² ի Դվին քաղաքի ի յազգականաց իւրոց եւ էր ազգաւ ի պարսից եւ Սարգիս քահանայ առե(ա)լ զլուսայ/// նշխար նորա տարաւ ի գերադրականն ի Հայոց թառ եւ անդ հանկուլ/// եւ յետոյ շինեց/// նորա (90ա):

Ծանոթագրություններ

1. Գրված է թղթի վրա (16,5×12 սմ), բոլորգրով: Անեցու ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 2ա-89բ թերթերը (ամբողջ մատյանն ունի 116 թերթ, երկրորդ մասը՝ «Յաղագս աղանդոյն Մայրազոմեցւոյ», գրված է այլ գրով):

2. Բուն գրիչը ժամանակագրության բավական հին գաղափար օրինակ է ունեցել, բայց այստեղ էլ կան որոշ հավելումներ: Օրինակ, Գագիկ Բ-ի սպանությունից մասին հատվածը, որը չկա ժամանակագրության հնագույն օրինակներում, իսկ հրատարակության մեջ ներկայացված է ուշ շրջանի եւ ընդարձակ հավելումներով (Անեցի, էջ 116), այս ձեռագրում հետեւյալ բովանդակությունն ունի. «ՇԻԷ (1078) Այսմ ամի թագաւորն Հայոց Գագիկ գնաց ի Տարսոն քաղաք եւ դարձե(ա)լ եկն Ռ (1000) արամբք ի դաշտն Առճիասայ ի բերդն Կիզիստոյ եւ անդ սպ[անա]ւ յաստուածուրաց Հոռոմոցն» (83բ):

3. Կ. Մաթեոսյան, Հավուց թառի վանքի եւ Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, էջ 147-167:

4. Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը եւ նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Նյութեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երեւան, 1987, էջ 24:

5. Վահրամ Զաքարյանի, Շահնշահ Գ-ի, ինչպես նաեւ Անիում նրանց նշանակած պաշտոնյա Գրիգոր Խոնցեհի ու նրա որդիներ Ասիլի եւ Պարոնի գործունեության մասին պահպանված մի շարք տվյալներ վկայում են, որ քաղաքն այդ շրջանում համեմատաբար բարվոք վիճակում էր գտնվում (Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 343, Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 331, 364-365):

6. Թերթ 54ա, 60ա, 61ա, 71ա, 72ա, 78ա, 79ա, 80բ, 83բ, 89ա, 89բ, 90ա եւ այլն:

7. Այս էջում ժամանակագրութեան այն հատվածն է, ուր Սամվել Անեցին Բագրատունյաց թագավորութեան անկման մասին փոքրիկ ողբ է գրել հենց ժամանակագրական նեղ սյունակի մեջ, եւ որի այսօրինակ գրութիւնը հատուկ է ժամանակագրութեան հնագույն ձեռագրերին: Սա մի հավելյալ վկայութիւնն է, որ Հայրապետ գրիչի ունեցած նախօրինակը բավական հին է եղել:

8. Բոլոր հիշատակարանների գիրն էլ շատ մաշված է, բայց կան նաեւ պարզապէս անընթեռնելիները: 2բ-3ա բացվածքի ստորին լուսանցքում 5-ական տողերով գրութեան իմաստը պահպանված հատուկեւտ բառերից չի հասկացվում: Նախավերջին տողում կարդացվում է. «//Հայրապետն որ յետեա//» (3ա): Մեկ այլ չվերծանվող հիշատակարան կամ հավելում կա 79բ-80ա, 80բ թերթերի ստորին մասում: Վերջինն ունի 6 տող, չորրորդում երեւում է՝ «ԳՃ (300)», հինգերորդում՝ փակագրով՝ «եպիսկոպոս եւ վարդապետ եւ քահանայ// մեծաւ//», վեցերորդ տողում՝ «//ընկալաւ արքայն//»:

9. Թվականի մասը խիստ մաշված է, հատկապէս վատ է երեւում տասնավորը:

10. 14-րդ դարի 50-ականների սկզբին Զաքարյանները վերջնականապէս կորցրեցին Անին, հավանորեն նաեւ Մաղասբերդը: Սակայն Նախնային Հավուցթառեցու մատյանի հիշատակարանները վկայում են, որ 1343 թ. բերդը հայերի ձեռքին էր: Հնարավոր է, որ Մաղասբերդը հենց Շրվանշահին էր պատկանում, եւ Նախնային Հովանավոր Ամիրզան նրա ենթականերից մեկն էր:

11. Գրված է կազմողի հիշատակարանի ստորին մասում, ավելի բաց գույնի թանաքով: Սկզբնապէս չորս տող է եղել, պահպանվել են միայն առաջին տողի մի քանի բառերը:

12. Այս հիշատակագրութիւններով մասամբ ուրվագծվում է Ամիրզայի ընտանիքի կազմը: Արագ խաթունը հավանաբար նրա մայրն էր, որին Նախնայինը կարող էր իր հոգեւոր մայրը համարել: Մաղազ խաթունը պետք է որ Ամիրզայի կինը եղած լինի, իսկ նախորդ հիշատակագրութեան մեջ նշվում է եղբայրը՝ Թանգուլը: Այս ընտանիքը բնակվում էր Մաղասբերդում, ուր եւ իր գիրկն էր առել տարագիր Նախնային Հավուցթառեցուն:

13. Կարող է եղած լինի «գՇահանշահն»:

14. Շրվանշահը Անիում իշխած վերջին Զաքարյան իշխանի՝ Շահնշահ Գ-ի եղբայրն էր: «Բագնայրի ավետարանի» 14-րդ դարի մի հիշատակարանի գրիչը խնդրում է հիշել «...աթապակ Շահանշահին եւ եղբաւր իւրոյ պարոն Շրվանշահի...» (Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանց ձեռագրաց, էջ 891, Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 29): Շահնշահ

Գ-ը «տաճկաց զորքի» հարձակման պատճառով մազապուրծ փախել է Անիից, ինչպես այդ մասին վկայում է 1357 թ. Անիում գրված մի հիշատակարան (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 676A, թերթ 264ա, Կ. Մաթեոսյան, Անի, էջ 364): Նույն դեպքերն են ակնարկվում Հովհաննավանքի մի անթվական արձանագրության մեջ: Գրիգորի որդի Ամասյանը գրում է. «//հեց ելաւ պար(ոնաց) ձեռնէ զերկիրս առին, ես չբաժանեցայ ի ծառայութենէս: Աստուած պարոնացն աջողում էրետ երկիրս էրեկ, Ոհանայվանք ինձ տվին հէրէնիք...», ապա նշում է Հովհաննավանքում իր բարեգործութիւնները՝ կատարված «...վասն արեւշատութեան պարոնաց մերոց եւ պարոն աթապակ Շահանշահի եւ Շրվանշահի...» (Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1948, էջ 101): Վերը ներկայացված հիշատակագրութիւններում կարելի է տեսնել նույն դրամատիկ դեպքերի արձագանքը:

15. Կարող է լինել «փրկեա» կամ «պահեա»: Իմաստային առումով այս հատվածը շարունակութիւնն է 114բ թերթի տեքստի: Այստեղ գրիչն աղոթքի ոճով Աստծո օգնութիւնն է հայցում Շահանշահի եւ Շրվանշահի համար, խնդրակատար սրբութիւնների թվում նշելով նաեւ Հավուց թառի Ամենափրկիչը:

16. Գավառ Արցախում, Թարթառ եւ Խաչեն գետերի միջեւ: 17-րդ - դարում այստեղ ստեղծվեց մելիքութիւնը Զրաբերդ կենտրոնով (Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երեւան, 2007, էջ 103):

17. Գառնիի «Տովանոցի» կառուցումը Տրդատ Գ-ին վերագրելու ավանդութիւնը գալիս է դեռեւս Մովսես Խորենացուց. «...չինեալ եւ տուն հովանոց... ի համար քեռ իւրոյ Խորոյի խորովիլիստոյ...» (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 241-242): Իսկ «սարաւոյթ Տրդատայ» արտահայտութիւնն առաջին անգամ հանդիպում է Կիրակոս Գանձակեցու մոտ. «Այր ոմն առաքինի... Յովհաննէս անուն ի քաղաքագիւղէն Գառնուոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 348):

18. Միմյանց հաջորդած այս երեք հայրապետներից միայն Մաշտոց Ա Եղիվարդեցու համար է վկայված Գառնիում թաղված լինելը (Ստեփանոսի Տարօնեցու Պատմութիւն, էջ 160, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Հ. Ա, էջ 1184): Այստեղ հայտնաբերվել է նաեւ յոթ ամիս աթոռակալած կաթողիկոսի 897 թվակիր արձանագրությամբ տապանաքարը (Հ. Պետրոսյան, Գառնի 9-14-րդ դարերում, Երեւան, 1988, էջ 27): Բայց ծնունդով գառնեցի էր նրա նախորդ Գեւորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը (877-897): Հովհաննես Դրասխանակերտցի (898-929) հայտնում է, որ նա մահացել է Վասպուրականում եւ թաղվել «ի քնարանի Զորոյ վանաց», այնուհետեւ նշելով Մաշտոցի կարճատեւ հաջորդելը, նրա թաղման վայրի մասին լուծ է (Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի,

Հայոց պատմութիւնն, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանոթագր. Գ. Թոսունյանի, Երեւան, 1996, էջ 184-187): Հովհաննեսն ինքն էլ վախճանվել է Վասպուրականում, բայց թաղման տեղի մասին ստույգ վկայութիւն չկա (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1240-1242): Հետաքրքիր է, որ Կիրակոս Գանձակեցին նրան համարում է ծնունդով գառնեցի՝ «Սա էր այր իմաստուն եւ բանաւոր ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ, ուստի սուրբ հայրապետն Գէորգ էր» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 82): Եթե հավատանք Նաթանայել Հավուցթառեցուն, որ այս երեք հայրապետները թաղված են եղել Գառնիում, ապա կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Մաշտոց Եղիվարդեցու մասին է գրված, թե հողին են հանձնել «նշխարք ոսկերաց նորա» (Ասողիկ), կարող էին նույն կերպ Գառնի փոխադրած լինել Գեորգ Գառնեցու մասունքները, մանավանդ որ նա սերտորեն կապված էր ծննդավայրի հետ: Այդ դեպքում հասկանալի կդառնա նաեւ, թե ինչու է Գառնիում թաղվել այս բնակավայրի հետ ուղղակի կապ չունեցող՝ նրան հաջորդած կաթողիկոսը՝ Մաշտոց Եղիվարդեցին: Հնարավոր է, որ նույն ձեռով Գառնի են հասել նաեւ այս կողմերի ծնունդ Հովհաննես Դրասխանակերտցու (Ասողիկը նրան կոչում է Դովնեցի) մասունքները: Ամեն դեպքում 14-րդ դարում ապրող Նաթանայել եպիսկոպոսը պետք է ինչ-որ հիմք ունեցած լինի այս երեք հայրապետների հանգստարանը Գառնիում տեղորոշելու համար:

19. Նաթանայելի հայտնած տեղեկութիւնը, որ Մ. Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցել է Գառնիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին եւ այստեղ խաչեր կանգնեցրել, այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Լուսավորչին բազմաթիվ եկեղեցիներ հիմնադրում է վերագրվում ողջ Հայաստանով մեկ, բայց Տրդատին պատկանող Գառնիում նրա հայտնվելը օրինաչափ պիտի համարել: Նաթանայելի գրածի մէջ «կանկնե(ա)ց նշանք տէրունականս» խոսքերը իրականութեանը շատ մոտ են, քանզի հայտնի է, որ Լուսավորիչն իր այցելած տեղերում խաչեր էր կանգնեցնում, որոնց տեղում հետագայում եկեղեցիներ էին կառուցվում: Գառնիի կենտրոնում պահպանվել է բազիլիկ եկեղեցու ավերակ, որը «միանավ, հարավային ավանդատնով եւ հարավային ու հյուսիսային սյունասրահով տուֆակերտ կառուցվածք է՝ բնորոշ 4-5-րդ դդ. հայկական ճարտարապետութեանը» (Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 25): Հնարավոր է, որ այս եկեղեցին է Նաթանայելը Մ. Գրիգոր անվանել:

20. Անեցի, էջ 68:

21. Նույն տեղում:

22. Նաթանայելը Հավուց թառի հիմնադրումը վերագրում է Սահակ Պարթեւին եւ Մեսրոպ Մաշտոցին, հետեւելով այս շրջանի վանքերի վերաբերյալ գոյութիւն ունեցող ավանդութեանը (Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 16): Նա նաեւ յուրովի ստուգաբանում է վանքի անունը՝ «աթոռ Հայոց» եւ «թառ թարգմանութե(անց)», որոնցից

մեկի՝ երկրորդ, իսկ մյուսի՝ առաջին բառերից է առաջացել «Հայոց թառ» անվանումը: Ցավոք շարունակությունն անընթեռնելի է, եւ չենք կարող ասել, թե Նաթանայելն ինչպես է բացատրում «Հայոց թառի» եւ «Հաւուց թառի» գուգադրումը: Իր գրություններում նա օգտագործում է երկու ձեւն էլ:

Սեբաստրայի Ս. Նշանում պահված վերը նշված ձեռագրի անթվական հիշատակարանում Նաթանայելը Հավուց թառի կառուցման ու վերաշինման մասին գրում է. «Գիրքս Հայոց թառոյ է, որ է աղօթատեղ Սուրբ Լուսաւորչին, եւ հաստակառոյց հաստատեաց եւ հանգիսացոյց տեղի թարգմանութեան... սուրբ հայրապետն Սահակ եւ սուրբ վարդապետն Մեսրոպը եւ ետոյ նորոգեաց սպարապետն Գորք իշխան» (Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 24):

Հնարավոր է, որ նույն աղբյուրից են օգտվել Նաթանայելը եւ Մատենադարանի թիվ 4166 ձեռագրի (Տօնապատճառ) հետագայի գրիչը, որը հայտնում է «Շինեցաւ սուրբ եւ հռչակաւոր բազմաժողով մեծ մենարանն **Հայոց թառ** ի սուրբ թարգմանչացն՝ ի **Սահակ** հայրապետէ Հայոց եւ ի **Մեսրոփ** վարդապետէ ԴՃ եւ ԻԳ (423) ամի ծնընդեանն Քրիստոսի...» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 351):

23. Անեցի, էջ 83:

24. Գառնիի մյուս եկեղեցու կառուցումը՝ Դվինի դաշտահայաց մատում, Նաթանայելը վերագրում է Ներսես Գ Տայեցուն: Գառնիի եկեղեցիներից 7-րդ դարի է համարվում հեթանոսական տաճարի արեւմտյան կողմում գտնվող արտաքինից շրջանաձեւ քառախորան եկեղեցին, որի ճարտարապետական մանրամասներն առնչություններ ունեն Ջվարթնոցի հետ (Ա. Սահինյան, Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երեւան, 1983, էջ 198-201): Գրականություն մեծ եկեղեցին կոչվում է Ս. Սիոն: Ըստ Նաթանայելի՝ եկեղեցին եղել է Նդիա մարգարեի անունով:

25. Անեցի, էջ 84:

26. 701 թ. Դվինում նահատակված եւ հենց այստեղ Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ թաղված **Դավիթ Դվնեցու** վարքը հայտնի է (Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, էջ 94-99, Շնորհք արք. Գալուստեան, Հայագրի սուրբեր, Երեւան, 1997, էջ 228-229): Նաթանայելը միակ հեղինակն է, որ գրում է Դվնեցու գլուխը (գանգը) Հավուց թառում թաղելու (վերաթաղելու) մասին:

27. Անեցի, էջ 87:

28. Վրաց Գաբրիել կաթողիկոսը մասնակցել է կաթողիկոս Բաբկեն Ոթմեցու (490-516) հրավիրած Դվինի 506 կամ 508 թ. ժողովին, որին, ըստ «Գիրք թղթոցում» պահպանված տեղեկություն, մասնակցել է նաեւ 23 վրացի եպիսկոպոս (Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994, էջ 334, 343, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Հ. Ա, էջ 583-584): Նաթանայելի մոտ շփո-

թուլթյուն է տեղի ունեցել, ըստ երեւույթին Հովհաննես Օձնեցու հրավիրած Մանազկերտի հակաքաղկեդոնական ժողովում ասորիների մասնակցութունը շփոթվել է ավելի վաղ՝ Դվինում կայացած ժողովին վրացիների մասնակցության հետ:

29. Սա առայժմ միակ վկայությունն է այն մասին, որ Գեւորգ Գառնեցի կաթողիկոսը նորոգել ու պայծառացրել է Հավուց թառի վանքը: Առավել հետաքրքիր է Հավուց թառի՝ Գեւորգ կաթողիկոսի ամառային նստոց լինելու մասին վկայությունը: Հավանաբար ամառանոցի նույն դերն է ունեցել Բյուրականը՝ քիչ հետո ավթոռակալած Հովհաննես Դրասխանակերտցու համար (նաեւ ուշ շրջանում՝ Էջմիածնի կաթողիկոսարանի համար): Հետաքրքիր է, որ 13-րդ դարի վերջերին Նորավանքում ավթոռակալող Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանն ավելի զով վայրում գտնվող Արատեսի վանքը դարձրել էր ամառային նստոց (Կ. Մաթեւոսեան, Դրուագներ Նորավանքի եպիսկոպոսական ավթոռի պատմութիւնից (Արատես եւ Վերին Նորավանք), «Նորավանք» հայագիտական տարեգիրք, Մոնրէպլ-Երեւան, 2001, էջ 62-63):

30. Տեղեկությունը վերաբերում է Հավուց թառում պահված սրբազան խաչերին եւ մասնավորապէս Ամենափրկիչ անունով հայտնի, այժմ Ս. Էջմիածնում պահվող, Քրիստոսին խաչից իջեցնելու քանդակապատկերը ներկայացնող նշանավոր փայտյա խաչին: Գ. Հովսեփյանն այս կապակցությամբ ընդարձակ հետազոտություն է կատարել, որի սկզբում փորձում է պարզել սրբության ծագումը, բայց, վկայակոչելով հին ու նոր շրջանի մի շարք տեղեկություններ (մասնավորապէս Մանուէլ Բջնեցու գրած գանձը), ուսումնասիրության առաջին մասը եզրափակում է հետեւյալ խոսքերով՝ «Հակասությունների մի բավիղ, որ թվում է, թե դժվար է միջից դուրս գալ» (Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 10): Նաթանայել Հավուցթառեցին Ամենափրկիչի ծագման մասին գրում է երկու տեղ, մեկի սկզբում որոշ վերապահությամբ նշում է՝ «ոմանք ասէն թե»: Ըստ այս տեսակետի Ամենափրկիչը եւ Տերունական խաչի մասունքը, որն անվանում է «Աստուածընկալ», Աշոտ թագավորին է տվել Վասիլ կայսրը (երկրորդ տեսակետը գրում է քիչ հետո):

31. Մինչեւ այժմ Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդմամբ հայտնի՝ «Շինի եւ Հաւուց թառն ի Գեորգեայ իշխանէն Քեղւոյ» (Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 57) տեղեկությունը Նաթանայելը հարստացրել է Քեղի (Գեղի) ամրոցի տեր Գեւորգ իշխանի ծագման մասին եզակի վկայությամբ, նաեւ հանգամանորեն ներկայացնում է իշխանի Հավուց թառում կատարած աշխատանքները:

32. Բառը կրկնված է:

33. Կեչառիսի վանքի 1003 թ. շինարարական արձանագրության մեջ Գրիգոր Ապիրատը հիշատակում է հորը՝ Հասանին: Մատթեոս Ուռհայե-

ցին նույնպես նշում է նրա անունը. «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 16): Ն. Ալիխյանը Հասանյան (Ապիրատյան) տոհմին նվիրված ուսումնասիրության մեջ գրում է. «Հասան. սա հայրն էր Ապիրատի. իր մասին առեղի բան չենք գիտեր» (Ն. Ալիխյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 373): Ապիրատի մասին պահպանվել է նաև Մխիթար Անեցու հայտնած տեղեկությունը, որը մեզ է հասել Վարդան Արեւելցու միջոցով. «Զամանէ (Ապիրատի մասին – Կ. Մ.) ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց զտուրբ ուխտն Կեչառուս» (Վարդան Արեւելցի, էջ 102-103), որից ենթադրվել է, թե նա թերեւս իշխանական ծագում չուներ: Նախնայելի հայտնած տեղեկության շնորհիվ պարզ է դառնում, որ Հասանը իշխան էր, եւ նրա որդիներն էին Ապիրատը եւ Գեւորգ իշխանը: Քեղի ամրոցը հորից ժառանգած Գեւորգը հավանաբար Հասանի ավագ որդին էր, իսկ Ապիրատը՝ կրտսերը, դրա համար է նրա առաջխաղացումը բնութագրվել «յաննշանից մեծացեալ» բառերով (այս մասին հանգամանորեն տես Կ. Մաթեոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում, «Բանբեր Մատենադարանի», 18, Երեւան, 2008, էջ 67-76):

34. Մատենագրական աղբյուրները (Մխիթար Անեցի, Վարդան Արեւելցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Սմբատ Սպարապետ) Ապիրատ անունով են կոչում Հասանի որդի մեծ իշխանին, որը կառուցել է Կեչառուսի վանքը, եւ որը նույն Կեչառուսում, Արզականում Գորգ քահանայի թողած 1001 թ. արձանագրության (Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառուսի վանքի «վիմագրական նոր վկայություն», «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու 12, Երեւան, 2002, էջ 111) եւ Տեկորում իր դստեր գրած արձանագրության մեջ (Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 135) անվանվում է Գրիգոր Մագիստրոս: Հայագետները խնդրի լուծման միջոց են առաջարկել իշխանին վերագրելով Գրիգոր Ապիրատ երկանունը (Կ. Մաթեոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը, էջ 67-72):

35. Գ. Հովսեփյանը Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցու ավերակները ենթադրաբար տեղորոշել է գավիթի հարավարեւելյան անկյան մոտ (Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 16): Հավուց թառի համալիրի ուսումնասիրությանը հանգամանորեն զբաղված Գագիկ Սարգսյանը եկել է այն եզրակացության, որ «Կաթողիկե եկեղեցին ոչ թե Գ. Հովսեփյանի նշած կառույցն է, այլ վերջինիս հյուսիսային կողմում գտնվող շինությունը, որից միայն հարավային պատն է պահպանվել: Յավոք, այս կառույցի ճարտարապետական հորինվածքի մասին չենք կարող որոշակի կարծիք հայտնել, որովհետեւ մյուս պատերը հիմնովին քանդված են, իսկ տեղանքը ծածկված է հաստ հողաշերտով» (Գ.

Սարգսյան, Հավուց թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ, ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1988, թիվ 4, էջ 68): Նաթանայելի վկայությունից տեղեկանում ենք, որ եկեղեցին սկզբնապես ինը խորան է ունեցել: Ինչպես երեւում է, այն կանգուն ու անխաթար է եղել մինչև 1679 թվականի մեծ երկրաշարժը, որովհետեւ 17-րդ դարի կեսերին Սիմեոն Զուղայեցի եպիսկոպոսը Հավուց թառին նվիրված չափածո գրվածքում նշում է «Կաթողիկէս հանդիսարան... Բարձրայգումբեթ ու ինն խորան...» (Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 106):

36. Սա Գառնիի եւ Գեղարզի միջև գտնվող Կոխթ (Գողթ) գյուղի մասին մատենագրություն մեջ պահպանված ամենավաղ հիշատակությունն է: Ինքնին հետաքրքիր փաստ է, որ գյուղը 10-րդ դարի վերջին եղել է արքունի սեփականություն, եւ որ այն Գազիկ թագավորից եւ Հովհաննեսից (Հովհաննես Սմբատ) գնել ու որպես սեփականություն Հավուց թառի Կաթողիկէին է տվել Գեւորգ իշխանը:

37. Կարծում ենք, որ այստեղ պետք է հասկանալ, թե իշխանն իր սեփականությունից «Հովայ» գյուղը, որպես «վանքագեղ», տվել է «Գետոց վանքին», որը նույնն է Հավուց թառի հետ: Ինչպես վերը տեսանք, Սահակ Պարթևի ձեռամբ «ի Գառնոյ ձորին ի վերա գետին» վանքի հիմնադրման մասին խոսելիս Նաթանայելը նշում է, որ այն «անուանեցաւ Գետոց վանք» (52բ): Հավուց թառի՝ ձորի մեջ եւ գետամերձ լինելու հանգամանքը կարող էր այս անվան առաջացման պատճառ դառնալ: Ինչ վերաբերում է գյուղին, ապա այն հավանորեն Հովհաննես Դ Ովայեցի կաթողիկոսի (833-855) ծննդավայրն է, որի մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է՝ «...Յովհաննէս ի գաւառէն Կոտայից ի գեղջէ Ովայից» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 118):

38. Ինչպես երեւում է, Նաթանայելն այս հատվածում ներկայացնում է Հավուց թառի Ամենափրկիչ խաչի ծագման մեկ այլ վարկած, ընդ որում ցայժմ անհայտ, քանի որ Վասիլ կայսրից Ամենափրկիչը ստացողի դերում հանդես է գալիս Գազիկ Ա Բագրատունին (989-1017): Նա ժամանակակիցն էր Վասիլ Բ (976-1025) կայսեր եւ Հավուց թառի հովանավոր Գեւորգ իշխանի, ուստի, գոնե ժամանակագրական առումով, այստեղ հակասություններ չկան, ինչպես նախորդ վարկածի դեպքում է:

39. Այստեղ տողի սկզբից կարդացվում է. «կայս(օղակաձեւ գիծ, թերեւս գրչական վրիպում)մ», որով հատվածն անհասկանալի է մնում, կարելի է նաեւ «այսմ» կարդալ, բայց այդ դեպքում առկա է մնում «կ» տառը:

40. Ցավոք այս հատվածը շատ վնասված է, պահպանված տողերից կարելի է ենթադրել, որ Ամենափրկիչն ու Տերունական խաչի մասունքն ինչ-որ ժամանակ գտնվել են Երեւան գյուղաքաղաքում: Հնարավոր է նաեւ, որ այստեղ խոսվում է զարդարուն խաչվառի մասին:

41. «Յայսմ ամի մեռաւ մեծ իշխանն Հայոց Թորոս» (Մատենագա-

րան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 107ա):

42. 12-րդ դարում Դվինում նահատակված «նոր վկա» Հովսեփ Դվինցու եւ նրա՝ Հավուց թառում թաղված լինելու վերաբերյալ հայտնի են նաեւ այլ սկզբնաղբյուրներ (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 96, էջ 175, Հայոց նոր վկաները (գիտական հրատ.), աշխատասիրութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 46-60): Վերջերս Հովսեփի վկայաբանությանն անդրադարձել, նրա ղեզերումների ուղին «քարտեզագրել» եւ թաղման տեղի ու դամբարանի հարցին անդրադարձել է Գ. Սարգսյանը (Գ. Սարգսյան, Վկայաբանությունները որպես պատմաաշխարհագրական սկզբնաղբյուր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 173-182):

գ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՆԵՐ (17-18-րդ դդ.)
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7261, 10202

«Մանր ժամանակագրությունների» առաջին հատորում Վազգեն Հակոբյանի հրատարակած բնագրերից մեկը կրում է «Անանուն ժամանակագրություն» (18-րդ դ.) խորագիրը¹: Ինչպես հրատարակիչն է գրում «Ժամանակագրությունը կազմված է Ս. Անեցու ժամանակագրության օրինակով», ունի ընդարձակ վերնագիր («Մասնաւոր ժամանակագրութիւն եւ գաւազանագիրք...» եւ այլն), սկսվում է թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման հիշատակությամբ, վերջանում՝ 1734 թ., «Աբրահամ Գ Կրետացու կաթողիկոս օծվելու վկայությամբ, ընդգրկելով 280 տարվա անցուդարձ»²:

Այս նույն ժամանակագրությունը պահպանվել է նաև Մատենադարանի երկու ձեռագրում՝ թիվ 7261-ում, ուր հասնում է մինչև 1702 թ., եւ թիվ 10202-ում՝ հասնելով 1692 թ.³: Թեև երկու ձեռագրի գրչության վայրն ու ստույգ թվականն անհայտ է⁴, բայց դրանք կապված են միմյանց հետ. երկրորդը, հավանաբար, ընդօրինակված է առաջինից, քանի որ այստեղ առկա հավելումները հիմնական գրից տարբերվող գրչություն ունեն, իսկ երկրորդի ողջ գրչությունը միատարր է:

Երկու ձեռագրերում Վազգեն Հակոբյանի հրատարակած «Անանուն ժամանակագրության» ընդգրկած ժամանակահատվածը սկսվում է առանց վերնագրի, բայց տեղեկությունների մեծ մասը կրկնվում է: Շատ սակավ են վերաշարադրված տվյալները, սակայն կան որոշ բացթողումներ⁵: Մյուս կողմից, ձեռագրերում կան մի քանի տեղեկություններ, որ չունի Անանունը: Եթե նկատի ունենանք այն, որ նշված ձեռագրերում ժամանակագրությունն ավելի շուտ է ավարտվում, կարող ենք ենթադրել, որ «Անանուն ժամանակագրությունը» եւ այս երկու մատյանները միմյանցից չեն արտագրված, այլ ունեցել են տարբեր գաղափար օրինակներ:

Երկու ձեռագրերում հավելումների մեծ մասը Սամվել Անեցու բուն ժամանակագրության եւ նրան հաջորդող մասում են (մինչև «Անանուն ժամանակագրության» սահմանը՝ Կ. Պոլսի գրավումը): Իսկ դրան հաջորդող մասում ձեռագրերն ունեն ավելի քիչ, բայց նույն ժամանակին՝ 17-րդ դարի վերջերին եւ 18-րդ դարի սկզբներին

վերաբերող, իրարից անկախ՝ չկրկնվող տեղեկություններ: Սա վկայում է այն մասին, որ մենք գործ ունենք տարբեր հեղինակների կատարած հավելումների հետ: Դրանցից մեկը «Անանուն ժամանակագրություն» (18-րդ դ.) վերնագրով հրատարակված բնագրի հեղինակն է, մյուսն այն գրիչը, որը թողել է հետեւյալ վկայությունը՝ «...նստաւ շահ Սուլեյմանն, որ այժմ տիրէ արեւելեան աշխարհիս, ի թվականիս Հայոց ՌՃԼԶ (1687)», վերջապես Մատենադարանի թիվ 7261 եւ 10202 ձեռագրերի գրիչները, որոնք, ինչպես երեւում է, ունեն ինքնուրույն հավելումներ: Այս է պատճառը, որ մենք սույն հատվածը վերնագրել ենք «Անանուն ժամանակագիրներ (17-18-րդ դդ.)»:

Ստորեւ Մատենադարանի թիվ 7261 ձեռագիրը (բնագիրը) կհամարենք **Ա օրինակ**, իսկ թիվ 10202 ձեռագիրը՝ **Բ օրինակ**: Երկու ձեռագրում ժամանակագրական միավորները հիմնականում կրկնվում են (յուրաքանչյուր միավորի վերջում մենք նշում ենք ձեռագրերի էջերը), սակայն կան նաեւ միավորներ, որոնք առկա են միայն մեկում կամ մյուսում: Ըստ անհրաժեշտության ներկայացնում ենք ժամանակագրության մեջ հավելումների գտնվելու տեղը:

Սամվել Անեցու երկի այն հատվածում, որտեղ հեղինակն անցնում է ժամանակագրական աղյուսակներին (եւ համապատասխան բացատրական խոսքով դիմում պատվիրատուին), սույն ձեռագրերն ունեն երկու հավելում:

Ըստ **Հատինացւոց յԱդամայ մինչեւ ի Քրիստոս ԴՌԾԱ (4051) ամ է, Դանիէլի եւ Թներրորդքէ եւ Թներրորդքն մինչեւ ի տաճարին շինութիւնն ՆՂ (490) ամ է եւ անտի մինչեւ ի յայտնութիւն Քրիստոսի, որ մկրտեցաւ ԿԲ (62), ՇԲ (502) թւին ՅՀԴ (374) ամ է, յորում մեռաւ օժեալ Տէրն**⁶ (Ա, 29բ, Բ, 33ա):

Հաջորդ էջում (Բ օրինակում՝ թերթում) ժամանակագրական աղյուսակների սկզբում մյուս հավելումն է:

Աննա Գ (3) այր էառ. առաջինն էր Յովակիմ, յորմէ ծնաւ զՄարիամ, մայրն Տէառն, եւ յետ մահուան Յովակիմայ էառ զԿղեոպա, յորմէ ծնաւ միւս այլ Մարիամ եւ ամուսնացոյց Ալֆիոս Յովսեփայ, ասէ եւ Կղեոպաս Յովսեփայ յեղբայրն է Ալֆիոսի, յորմէ ծնան Դ (4) որդիք՝ Յովսէ, Թադէոս, Սիմոն, Յակոբոս եւ յետ մահուն Կղեոպա,

նոյն Աննայս Էառ միւս այր, որ կոչէր Սօղովմէ, յորմէ ծնաւ դուստր մի այլ անուն Մարիամ, որ ետ զնա ի կնութիւն Զեբեդեա եւ ի նմանէ ծնաւ Բ (2) որդի՝ յշովհաննէս աւետարանիչ եւ Յակոբոս մեծն⁷ (Ա, 30ա, Բ, 34ա):

Փրկչական⁸ ՉժԸ (718), Հայոց ճԿԵ (716) թվականից առաջ, Հովհաննէս Օձնեցու աթոռակալության հատվածում հետեւյալ անկանոն տեղեկությունն է. Օձնեցին⁹ Յոհաննէս Հնգետասան աշխարհաց Հայաստանեայց երկոտասաներորդն ի սմանէ Գուգարացն չորրորդ եւ ի Ո (600) եւ ԻԶ (26) դաւառաց իշխցօղ եւ Զ (900) դաւազանաց կարգաւորիչ¹⁰ (Ա, 45բ, Բ, 49բ):

ՉԼԳ (733), Հայոց ճԶ (731) Ստեփանոս Սիւնեցին գրեաց պատասխանի թղթոյն Գերմանոսի պատրիարզին հրամանաւ տեառն Դաւթի Հայրապետի¹¹ (Ա, 46ա, Բ, 50ա):

ՊԿ (860), Հայոց ՅԷ (858) Աստ եղեւ ժողովն Շիրակուանայ յորում միաբանեցան Հայք ընդ Յունաց եւ ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի եւ գերկու բնութիւնս միաւորեալ ասել ի մի Քրիստոս¹² (Ա, 50ա, Բ, 54ա):

ՋԺԴ (914), Հայոց ՅԿԱ (912) թվականի դիմաց հրատարակության մեջ եղած հավելումը՝ «Ապուսէճն զՀայս Էառ եւ աւերեաց եւ զՍմբատ Էսպան»¹³ շարունակված է.

Ուսուֆ ամիրայն սպան զՍմբատ եւ թագաւորեցոյց զԳագիկ¹⁴ ի տանէն Արծրունեաց, որդի Դերենկան եւ քրքրորդի Սմբատայ Բագրատունոյ ի վերայ Վասպուրական աշխարհին. սա շինեաց զԱղթամարայ զՍուրբ Խաչի վանքն եւ գեկեղեցին գեղեցիկ յօրինուածօվ (Ա, 51բ, Բ, 55բ):

ՋԾԱ (951), Հայոց ՅՂԸ (949) Յայսոսիկ ժամանակի էր սուրբ Հայրն Վարդուկ, որ զգազանս հնազանդեցոյց եւ զկոյր կորիւնս առիւծոց լուսարեաց: Որ եւ էր բեմն բարձեալ, զՔրիստոս մրմնջ(եալ) ի կերպ աղքատի ունէր: Այլ եւ սուրբ Հայրն Կարմիր, որ աղօթիւք զվիշապն սատակեց: Սոքա ի Կաղզվանայ ձորն բնակէին, սքանչելագործք եւ առաքինութեամբ զարդարեալք¹⁵ (Ա, 52բ):

ՋԿԴ (964), Հայոց ՆԺԱ (962) Գագիկ թագաւոր օժաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ¹⁶ (Ա, 52բ, Բ, 56 բ):

ՌԴ (1004) Հայոց ՆԾԱ (1002) «Աստանօր առնու կատարումն Ստեփանոսի Տարոնացոյ պատմագրութիւն: Զկնի նորա սկսանի Ա-

ըրեստակէս Լաստիվբրցի զաղէտս, որ ի թուրքաց եւ ի թոնդրակացւոց, մինչեւ ի ՇԼ (1081)»¹⁷ (Ա, 54ա, Բ 58ա):

ՌԾԶ (1056), Հայոց ՇԳ (1054) Առաքեաց Մօնոմախն զՊեռոս, որ եկեալ ի Պաղին եւ յԱրկղնի եւ էառ զամրոցս նոցա եւ զիշխանսն Հայոց, որք անտ, զոմանս էսպան եւ զոմանս տարաւ ի Բիւզանդիա¹⁸ (Ա, 55բ, Բ, 59բ):

Կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերին վերաբերող հատվածից հետո¹⁹ շարունակված է. Որ թարգմանեաց զմեկնութիւն Գործոց Առաքելոցն²⁰: Սպանին Հոռոմք զՎասակ, եղբայր կաթողիկոսին Վահրամայ, զտէրն Անտիոքու²¹ (Ա, 57ա):

Մելիքչահի մահվան մասին Սամվել Անեցու՝ Հովհաննես Սարկավագի թղթից մեջբերված հատվածից հետո շարունակված է. Սորա որդին՝ Տափար²² սուլտան նստաւ եւ նորա որդիքն՝ աւագն Մահմուտ ի Պարս եւ կրսերն՝ Մելիք՝ ի Գանձակ Հայոց նստան սուլտանք (Ա, 57բ, Բ, 61բ):

Կիլիկիայի Թորոս Ա (1100-1129) իշխանի՝ Գագիկ Բ-ին սպանողներից վրեժ լուծելու, Դրագարկի վանքը հիմնելու եւ այլ գործերի մասին հատվածից հետո²³ ավելացված է Թորոս Բ-ի (1145-1168) տոհմագրութիւնը. Այս Թորոս իշխան եւ եղբայր իւր Ստեփանէ, որդիք էին Լեւոնի իշխանին, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռուք Գագկայ Արծրունեաց²⁴ (Ա, 58ա, Բ, 61բ):

ՌձՂԲ (1172), Հայոց ՈԺԹ (1170) Արար Սարգիս վարդապետն մեկնութիւն Կաթողիկեաց թղթոցն, որ կոչի Սարգիս գիրք²⁵ (Ա, 61ա, Բ, 65ա):

Իգնատիոս վարդապետն արար մեկնութիւն Ղուկասու աւետարանին (Հայոց) ՈԻԸ (1179)²⁶ (Ա, 61բ, Բ, 65բ):

ՌՄԺԱ (1211), Հայոց ՈԾԸ (1209) Զաքարէ եւ Իւանէ իշխանք յազգէ Հայոց սպասալարք Թամար դիդօփլին²⁷ Վրաց, առին ի թուրքաց զԿարս եւ զԱրարադեան աշխարհն եւ գերեցին զԱրտաւիլ քաղաք եւ բազում եկեղեցեաց շինութեան առիթք եղեն (Ա, 62ա, Բ, 66ա):

ՌՄԻԴ (1224), Հայոց ՈՂԱ (1222) Եւ զի Լեւոն որդի ոչ ուներ այլ դուստր մի Զապէլ անուն, զոր հտուն Փիլիպեայ ումեմն ֆռանկի, որ ոչ վարէր զիշխանութիւն ըստ կամաց իշխանացն, վասն որոյ ընկեցեալ զնա հտուն Զապէլ Հեթմոյ, որդւոյ Կոստանդեայ եւ թագաւորե-

ցուցին զնա (Ա, 62ա, Բ, 66ա):

Ներսես Լամբրոնացուն վերաբերող հատվածից հետո²⁸ շարունակված է. Այլ եւ զգիրս պատրիարզական աթոռոց եւ եպիսկոպոսաց թարգմանեաց սուրբն Ներսէս ի Յունաց, եւ մեռաւ ամաց ԽԶ (46) (Ա, 62ա, Բ, 66ա):

ՌՄԽԸ (1248), Հայոց ՈՂԵ (1246) Յայսմ ժամանակի առաքեաց Կոստանդին կաթողիկոս ընծայս եւ անօթս եկեղեցոյ Սուրբ Թադէոս Առաքելոյն եւ թուղթ շրջաբերական ի ձեռն նորա առաջնորդ Յովսէփ վարդապետին զի շին(ե)ացէ զեկեղեցին եւ զգաւիթ նորա հրամանաւ թաթարին որ(ոյ) անուն էր Անագուրակ նուին²⁹ (Ա, 62բ):

ՌՄԾԳ (1253), Հայոց Ձ (1251) Թվականի դիմաց, Վանական վարդապետի մահվան մասին տեղեկությունից հետո³⁰ շարունակված է. Եւ աշակերտ նորա յաւել Յայսմաւուր գիրսն ճառս ՃԺԲ (112)³¹ (Ա, 63ա, Բ, 67ա):

ՌՅԽԵ (1345), Հայոց ՉՂԲ (1343) Մեռաւ Եսայի վարդապետն, աշակերտ Ներսէսի, որ արար զՄեկնութիւն Եգեկիելի մարգարէին³² (Ա, 64բ, Բ, 68բ):

ՌՅԶԸ (1388), Հայոց ՊԼԵ (1386) Մեռաւ ՅՀովհաննես վարդապետ Որոտնեցին, նստաւ Գրիգոր վարդապետ Տաթեւացին³³ (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

ՌՅՂ (1390), Հայոց ՊԼԷ (1388) Արար Տաթեւացին զՀարցմանց գիրքն (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

ՌՅՂԳ (1393), Հայոց ՊԽ (1391) Գրիգոր վարդապետ Տաթեւացին՝ զպարապմանց լուծմունք³⁴ (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

ՌՆԲ (1402), Հայոց ՊԽԹ (1400) «Ծերենց Գրիգոր վարդապետն ի բազմաց զրոց ժողովեաց զայսմաւուրեաց պատմութիւնն»³⁵ (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

ՌՆԴ (1404), Հայոց ՊԾԱ (1402) Թվականի դիմաց զրված է մի տեղեկություն, որը Լենկ Թեմուրին հաջորդած մահմեդական գահակալներին թվարկում է եւ գալիս հասնում է մինչեւ ժամանակագրությունը հավաքող-կազմողի ժամանակը:

Ի սոյն ժամանակս Լանկ Թամուրն սատակեցաւ, յետ որոյ որդիք նորա Շահուհս եւ Եարանշահ տիրեցին Թարվիզու: Յետ սոցա Ահմատ խանն, որդի Օյիս խանին, որ փախուցեալ էր ի Թամուրէ: Ապա յարեաւ Ղարայ Ուսուֆն, ազգաւ թուրքման եւ հալածական արար

դամենայնսն եւ թագաւորեաց միայն: Զկնի նորա, որդի նորա Սկանդարն եւ ապա եղբայր նորա Զհանչահն եւ ապա Հասանն եւ ապա Նաղուպ շահն³⁶, որոյ քոյրն էր կին Շրխհայտարին, յորմէ ծնաւ Իսմայէլ, եւ նա՝ զԹահմազ, եւ նա՝ զՆուտապանդէն³⁷, եւ նա՝ զմեծ Շահապասն, եւ նա՝ զշահ Սէֆի, թոռն իւր: Յետ շահ(հ) Սեփունն նստաւ երկրորդ Շահապասն, զկնի նորա նստաւ շահ Սուլեյմանն, որ այժմ տիրէ արեւելեան աշխարհիս, ի թվականիս Հայոց ՌձԼԶ (1687) ամիս³⁸ (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

ՌնԶ (1406), Հայոց ՊԾԳ (1404) Տէր Յակոբ ամս Բ (2), ամա դեղ մահու արբուցին³⁹ (Ա, 65բ, Բ, 69բ):

Հայոց ՊԾԼ (1409) Վաղճանեցաւ սուրբ Գրիգոր աստուածաբան րարունապետն եւ եղաւ ի Տաթեւու վանքն⁴⁰ (Ա, 65բ):

ՌնԺԴ (1414), Հայոց ՊԿԱ (1412) Տէր Պօղոս ամս Բ (2) յԱրարատէ: Սմա դեղ մահուան արբուցին⁴¹ (Ա, 66ա, Բ, 70ա):

ՌնԻԷ (1427), Հայոց ՊԿԴ (1425) Տէր Գրիգոր ամս Գ. յաւուրս սորա Աջն դարձաւ ի գաւառ իւր⁴² (Ա, 66ա, Բ, 70ա):

Այս վկայությունից հետո գրված է՝ «Յայլ պատմութեանց գրեցաւ» եւ շարունակված է. Ապա թագաւորեաց Լեւոն որդի բրնձին⁴³ ՊԻԳ (1374) զոր Մարայ սուլտանն հանդերձ թագուհեան եւ բազում իշխանօք եւ ժողովրդեամբ գերի տարաւ եւ բարձաւ թագաւորութիւն Հայոց ի Սըսայ: Այս թագաւորս Լեւոն է (7) ամիս թագաւորեաց եւ ապա գերեցաւ եւ անուն գլխաւորին, որ գերեցն՝ Այշխուր կոչիւր⁴⁴:

Յետ բառնալոյ թագաւորութեան Հայոց ի Սըսայ ի ՊԿԲ (1413) ժողովեցան թագաւորազունքն եւ իշխանքն եւ բազումք ի ժողովրդեանէն, մտեալ ի նաւ գնացին ի Ֆռանկստան, ԼՌ (30 000) տուն քրիստոնեայք հայ ազգաւ⁴⁵:

Ի ՊՇԶ (1427) Սկանդար իմիրզէն, որդի Ղարայ Ուսուֆին, էառ զբերթն Մակուայ ի ձեռաց երկաբնակաց եւ զնըւան՝ ի քրթաց եւ եղեւ խաղաղութիւն⁴⁶ (Ա, 66ա, Բ, 70ա):

Վ. Հակոբյանի հրատարակած Անանունի ժամանակագրության մասում Ա եւ Բ օրինակներն ունեն միայն երկու հավելում: Ամերիկայի հայտնագործման մասին տեղեկությունը շարունակված է. «Սա է (Ամերիկան, Կ. Մ.) ի ներքոյ երկրիս հակոտնեայս մեզ եւ մեծ է քան գերիս մասունս, որ յայս աշխարհիս բաժանին, որոյ տիրէ ար-

քայն Սպանիացւոց եւ կոչի Ենկիդոյնայ⁴⁷, որ է Նոր աշխարհ» (Ա, 67ա, Բ, 71ա):

Միայն Բ ձեռագրում՝ ՌՈՆԳ (1643), Հայոց ՌՂ (1641) թվականի դիմաց. Թաթարն եկն եւ սակաւ ինչ գերեաց զգաւառն Նիգ եւ Կոտոյէից եւ Ծաղկոցաց⁴⁸ (Բ, 74ա):

ՌՈԶԷ (1687), Հայոց ՌՃԼԶ (1687) «Յայսմ ժամանակի օսմանցւոց թագաւորն Մահմէտ բանս Հայհոյութեան խօսեցաւ ի Քրիստոս: Գրեաց առ թագաւորսն քրիստոնէից առ կայսրն Ալամանայ⁴⁹, թե որպէս ունիմ զգերեզման Աստուծոյ քոյ, նոյնպէս կամիմ իշխել ի վերայ Հոսմայ եւ ամենայն արեւմտեայց եւ անհուն բազմութեամբ յարեաւ ի պատերազմ եւ պարտեցաւ ի զօրութիւնէն Աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ փափին եւ առեալ եղեւ Պոտոմ մեծ եւ յառաջեցին մինչեւ ի Բէլրդատ քաղաք Նամցա կայսրն եւ Լէհայ գուլն եւ Վենետիկացւոց թուճն, Ա(ստուծո)վ»⁵⁰ (Ա, 71ա, Բ, 75ա):

Ա եւ Բ օրինակներն օգնում են Վ. Հակոբյանի հրատարակած Անանունի ժամանակագրութեան մի եղծված հատվածի ճշգրտմանը. «Հայկական գատելի թիւն ի բաց ձգեցաք եւ զԼատինացւոց համեմատ գրեցաք զփրկիչն մերոյ ընդ մերոյս»⁵¹: Մեր ձեռագրերի շնորհիվ միանգամայն հստակ է դառնում գրվածի բովանդակությունը. Հայկականի զաւելեալ թիւն ի բաց ձգեցաք եւ ըստ Լատինացւոց համեմատութեամբ գրեցաք զՓրկչին մերոյ ընդ մերոյս հաւասար⁵² (Ա, 70բ, Բ, 74բ):

Ա ձեռագրի բուն գրչութեամբ վերջին վկայությունը վերաբերում է Եղիազար կաթողիկոսի մահվանն ու Նահապետի աթոռակալությունը.

ՌՈՂԱ (1691), Հայոց ՌՃԽ (1691) Վախճանեցաւ Եղիազար կաթողիկոսն եւ նստաւ նորա աշակերտն Նահապետ կաթողիկոս⁵³ (Ա, 71ա):

Բ ձեռագրի նախավերջին վկայությունը՝ Իսկ ի ՌՃԽԱ (1692) թուին յարեաւ գազան մի մարդակեր յաշխարհն Արարատեան եւ աղջիկ մի ի Սուրբ Էջմիածնայ գեղջեն յափշտակեաց եւ այլոց տեղեաց բազում վնաս հասոյց, մինչ զի ի գիշերի ոչ ոք կարէր հանգիստ կալ, կամ այլ ուրէք երթալ եւ ետոյ անյայտ եղեւ: Եւ յետ այնորիկ եկն մարախ բազում յամսեանն օգոստոսի, բայց ոչինչ վնասեաց, միայն եկեր սակաւ ինչ տերեւ բամբակոյ եւ էանց մինչեւ ի լեռն Արագած

եւ ոչնչացեալ փուչ եղեն⁵⁴ (Բ, 75ա):

Բ ձեռագրի վերջին տեղեկութիւններ:

ՌՌՂԱ. (1691), (Հայոց) ՌձԽԱ. (1692) Ի սոյն ամի Գ (3) քրիստոնեայք ի յԱնի նահատակեցին ջախջախելով կացնաւ յոտից մինչեւ զգլուխ, նոյնպէս եւ ոմն սարկաւազ ի Կարս քաղաքի քարկոծեցին, յորոց վերայ լոյս ճառագայթեցաւ ի տեսիլ ամենեցուն եւ եղեւ հաստատութիւն ի վերջին դարուս հաւատացս Քրիստոսի⁵⁵ (Բ, 75ա):

Ա ձեռագրի ժամանակագրութիւն վերջին միավորը՝ այլ գրով.

ՌՁԲ (1702), Հայոց ՌձԾԱ. (1702) Վաղճանեցաւ Իսահակ վարդապետն, առաջնորդ Սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի, յուլիս ամսոյ ԺԳ (13), ի ծագիլ արշալուսին, օրն երկուշաբթի եւ թաղեցաւ ի ձախակողման խորանին ի վանս Սրբոյն Գրիգորի, որ մականուամբ Ունչքիլիսայ կոչի որ եւ նորոգեաց կաթողիկէն եւ զսալարկան կտրին եւ զպարիսպն եւ զխցերն եւ զարդարեաց հոգեւոր կարգաւորութեամբ հոգեւորական⁵⁶ (Ա, 71ա):

Ծանոթագրութիւններ

1. Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 317-332: Ցավոք ժամանակագրութիւնը նախորդող փոքրիկ ներածականում կամ գրքի առաջաբանում չի նշված, թե որ ձեռագրից է քաղված բնագիրը:

2. Նույն տեղում, էջ 317:

3. Երկու ձեռագիրն էլ սկսվում են «Գաւազանագիրք Աստուածաշունչ գրոց» պատկերազարդ նյութով, երկրորդում էլ առ էջ կրկնվում է առաջինի ձեւավորումը, միայն մանրանկարներն անավարտ են (դեմքերը չեն պատկերված): Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը երկուսում էլ սկսվում է լուսանցազարդով ու «Յ» զարդագրով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7261, թերթ 17բ, ձեռ. թիվ 10202, թերթ 16բ): Ժամանակագրութիւնը առաջին ձեռագրում զբաղեցնում է 17բ-71ա, երկրորդում՝ 16բ-75ա թերթերը:

4. Մատենադարանի թիվ 7261 ձեռագիրը Սամվել Անեցու շարունակված ժամանակագրութիւնից հետո ունի նաեւ այլ նյութեր (Թովմա Մեծոփեցոյ Պատմութիւն, Կիրակոս Բանասիրի՝ Վարք Թովմայի Մեծոփեցոյ, փոքրիկ նյութ՝ «Անունք քաղաքացն», ուր թուղթ է ուղարկել Պողոս առաքյալը, իսկ վերջին էջում՝ հիշատակարան, որը ձեռագրացուցակում համարվում է հետագայի. «Հիշատակարան հետագայի՝ 107ա (Ժէ դ.)» (Յուլցակ ձեռագրաց Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 494): Նկա-

տեևք, որ ժամանակագրությունը շարունակված է մինչև 18-րդ դարի սկիզբը: Փոքրիկ գրությունը զետեղված է էջի ներքեւում, թվական չունի, բայց բովանդակությունը վերաբերում է գրչությանը. «Ես Մինաս ծառայ Աստուծոյ զայս գիրքս սուրբ գրեցի» ձեռամբ իմով»: Դրանից քիչ վերեւ ավելի մանր տառերով փոքրիկ չափածո է գրված. «Քծող բանիցս այսմ տառի, Անհաս բանից անծիր բառի, Որ եմս տրուփ, որ մեղս առի, Որ կամիմ մեղս ծիւղ»: Միանգամայն հնարավոր է, որ այս հիշատակարանները հետագայի չեն, այլ պատկանում են հենց ձեռագրի գրչին: Մատյանի պահվելու վայրին է վերաբերում ձեռագրի սկզբում եղած մակագրությունը՝ «Ի դրան Սուրբ Առաքելոյ Թագէտոսին 59» (թերթ 1ա):

5. Օրինակ՝ «ՌՆԿԹ (1469), Պարոն Լոյսն նահատակեցին ի Կաֆայ» եւ «ՌՈՒԳ (1643), Մակուայ բերդն քակեցին» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 319, 326) Ա եւ Բ բնագրերը չունեն:

6. Տե՛ս Դանիել, Թ, 21-27, հմմտ. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելէանի, էջ 21, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 35:

7. Տեղեկությունը հիմնականում պարականոն բնույթ ունի:

8. Հաջորդ միավորներից առաջ չենք կրկնում «Փրկչական» բառը:

9. Մականունը միայն Ա օրինակն ունի:

10. Վերջին բառերը հավանաբար վերաբերում են «Կանոնագիրք Հայոց»-ի կազմմանը:

11. Թղթի գրության ստույգ թվականն այլ աղբյուրներից հայտնի չէ, բայց հավանաբար ավելի վաղ է եղել, քանի որ Գերմանոսը մահացել է 728 թ. (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1003-1008):

12. Շիրակավանի ժողովի արդյունքների մասին կան հակադիր կարծիքներ (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1137-1139):

13. Անեցի, էջ 98:

14. Գագիկ Արծրունին արաբներից թագ է ստացել 908 թ., սակայն երկրորդ անգամ թագ է ստացել 914 թ. Սմբատ Ա Բագրատունու մահապատժից հետո (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 75-77):

15. Հայր Վարդիկի եւ Հայր Կարմիրի մասին տեղեկությունները քաղված են Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմությունից (Ստեփանոսի Տարոնեցու Պատմութիւն, էջ 176-177):

16. Աբասի որդի Աշոտ Գ Ողորմածին, որը թագավոր օձկեց Անիում 961 թ., Աշոտ-Գագիկ կամ Գագիկ է կոչում Մատթեոս Ուռհայեցի (Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ 8-9): Ն. Աղոնցն Ուռհայեցու հայտնածը համարել է «խառնակ» տեղեկություն (Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, Երեւան, 2006, էջ 521): Ներկայացված ժամանակագրական միավորը հաստատում է Ուռհայեցու հաղորդածն այն մասին, որ Աշոտ Ողորմածը «Աշոտ Գագիկ» երկանուն է ունեցել: Վերջինս միայն Գագիկ անունով է հիշվում մանր ժամանակագրություններից մեկում («Գագիկ օձաւ թագաւոր 411 (962) ի թուին Հայոց»), որը ծանոթագրելով Վ. Հա-

կորյանը կարծել է, թե ժամանակագիրը նշել է ավելի ուշ՝ 989-ից թագավորած Գագիկ Ա-ին (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 337, 347):

17. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի պատմությունը հասնում է մինչև 1004 թ., իսկ Արիստակես Լաստիվերցու պատմությունը սկսվում է 1001 թվականից: Պատմական վերջին տվյալը, որ արձանագրել է Արիստակես Լաստիվերցին, Ալփապլանի մահն է՝ 1072 թ.: Սա համարվում է Լաստիվերցու պատմության ավարտման ժամանակը, թեև ենթադրվել է նաև, որ պատմությունը նա գրել է 1072-79 թթ. ժամանակամիջոցում (Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, թարգմանությունը Վ. Գեևորգյանի, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Գ. Մանուկյանի, Երևան, 1971, էջ VIII): Գ. Մանուկյանը Արիստակես Լաստիվերցու մասին ավելացնում է. «...կարելի է նրա ծնունդը մոտավորապես դնել 1002 թ., իսկ մահը՝ 1080 թ.» (Նույն տեղում): Հայտնի է, որ Արիստակես Լաստիվերցու պատմությունը բաղկացած է 25 մասից եւ վերջաբան հիշատակարանից, որն ի դեպ, անավարտ է: Հոհան գրչին պատկանող հնագույն ընդօրինակությունից (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2865) երևում է, որ վերջից թերթ է ընկել եւ Լաստիվերցու երկի ավարտական հատվածը, փաստորեն, առայժմ հայտնի չէ: Լաստիվերցու հիշատակարանը սույն ձեռագրից հրատարակած Ա. Մաթեևոսյանն այն գետեղել է 1080 թվականի տակ եւ անավարտ մնալը ծանոթագրել. «Թերթ է պակաս: Գրվել է մինչև 1080 թվականը» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 115): Հավանաբար նկատի է առնվել պատմիչի մահվան մասին եղած ենթադրությունը (1080 թ.): Սակայն վերը հրատարակված հավելման մեջ առկա՝ Լաստիվերցու պատմության ավարտի համար նշված ՇԼ (1081) թվականը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն եղել է պատմիչի հիշատակարանի վերջնամասում:

18. Մատթեոս Ուռհայեցիի դեպքերի ժամանակ է նշում 1051 թվականը, ամբողջներից մեկը կոչում է Արկնի (Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ 119-121, 129-130):

19. Անեցի, էջ 117:

20. Մինչև այստեղ ունի նաև Բ օրինակը՝ էջ 61ա:

21. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու ավագ որդի եւ Գրիգոր (Վահրամ) Վկայասեր կաթողիկոսի եղբայր Անտիոքի դուքս Վասակին, որը դավադրաբար սպանվեց 1078 թ. (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. 1, էջ 418-419):

22. Մոհամմադ Տափար (1093-1105), Տե՛ս Ս. Բուռնագյան, Հայաստանը եւ սելջուկները XI-XII դդ., Երևան, 1980, էջ 270-271:

23. Անեցի, էջ 121:

24. Հավանաբար համառոտված է Կիրակոս Գանձակեցու հայտնած տեղեկությունը. «Այս Թորոս իշխան եւ եղբայր իւր Ստեփանէ, որդիք

էին իշխանին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռունք յառաջագոյն ասացեալ առնն, որ յազգականութենէ եւ ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 109): Այս վկայութիւնը նպաստում է Ռուբեն Ա-ի ծագման քննութիւնը (Է. Բաղդասարյան, Կիլիկիայում Ռուբինյան հարստութեան հիմնադիր Ռուբեն Ա իշխանը եւ իր գործը, «Էջմիածին», 2006, 2, էջ 92-93):

25. 12-րդ դարի նշանավոր վարդապետ Սարգիս Շնորհալին Կաթողիկէից թղթերի մեկնութիւնը կատարել է 1154 թ. (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 168):

26. Իգնատիոս վարդապետի մեկնութեան գրութեան թվականը հայտնի է: Նա իր աշխատութիւնը հանձնել է Գրիգոր Դ Տղա (1173-1193) կաթողիկոսին (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 270-271):

27. Վրացերեն՝ «Թագուհի»:

28. Անեցի, էջ 145:

29. Այս մասին մանրամասնորեն պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, որը ճանաչում էր Թաղեի վանքի առաջնորդ Հովսեփ վարդապետին (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 311-312, 328):

30. Անեցի, էջ 150:

31. Խոսքը Հայամավուրքը խմբագրող Կիրակոս Արեւելցու մասին է, որը գրում է. «Ես... Կիրակոս վարդապետ ի թուականիս Հայոց ՁԲ (1253) աշխատասիրեալ յաւելի... ճառս համառաւտս ՃԺԲ (112)...» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7433, էջ 428, Ա. Մաթեւոսյան, Ս. Մարաբյան, Գրիգոր Ծերենց իւլաթեցի, Երեւան, 2000, էջ 77):

32. Եսայի Նչեցին մահացել է 1338 թ., հմմտ. Անեցի, էջ 168:

33. Հովհան Որոտնեցին մահացել է 1386 թ.: «Նստաւ» ասելով հեղինակը նկատի ունի, որ Տաթեւացին գրավեց Հայոց բաբունապետութեան աթոռը:

34. Նկատի ունի «Լուծումն պարապմանց սրբոյն Կիւրղի» գործը:

35. Գրիգոր իւլաթեցու ձեռքով Հայամավուրքի խմբագրութեան թվականի վերաբերյալ մի հիշատակարանում ասվում է, որ դա տեղի է ունեցել «...մերումս ժամանակի, որ էր թվական... ՊԾ (1401)» (Ա. Մաթեւոսյան, Ս. Մարաբյան, Գրիգոր Ծերենց իւլաթեցի, Երեւան, 2000, էջ 74-78):

36. Լենկ Թեմուրի (1335-1405), նրա որդիներ Միրանշահի (Եարանշահ) եւ Շահուրի, Զելաիրյան սուլթան Ահմադի, ինչպես նաեւ կարակոյունլու թուրքմեն Կարա-Յուսուֆի (մահ. 1420), նրա որդի Իսքանդարի (մահ. 1437), սրա եղբայր Զհանշահի (մահ. 1467), աղ-կոյունլու Ռզուն Հասանի (մահ. 1478), նրա որդի Յաղուբի (1478-1490) մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. VI, էջ 24, 32-53, Գ. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջա-

նում, Երեւան, 1997, էջ 74-118:

37. Ա օրինակում տեքստը հասնում է մինչեւ այստեղ, էջի ստորին մասի վնասված լինելու պատճառով: Շահ Մուհամմադ Խուզարանդայի (1578-1587), նրա նախորդ եւ հաջորդ շահերի մասին տե՛ս Առաքել Դաւրիժեցի, Գրիք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խանլարյանի, Երեւան, 1990, էջ 440-441, 474-475, 521:

38. Այստեղ հիշատակված պարսից վերջին գահակալ Շահ Սուլեյման Ա-ի (1667-1694) ժամանակակիցն է այս տեղեկությունը գրող հեղինակը, որն այս տեղեկությունն արձանագրել է 1687 թվականին:

39. Հակոբ Գ Սսեցու ավթուակալության շրջան է համարվում 1404-1411 թթ., մահացել է թունավորմամբ (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2372):

40. Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) մահվան թվականն ու թաղման վայրը ճիշտ է ներկայացված:

41. Պողոս Բ Գառնեցին (1418-1430) թունավորվել է (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 2406):

42. Թվականի սխալ կա: Հավանաբար խոսքը երեք տարի ավթուակալած Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանցի (1439-1441) մասին է, որի ժամանակ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը Սսից բերվեց Վաղարշապատ՝ «ի գաւառ իւր»:

43. Լեւոն Զ Լուսինյան (1374-1375), որի հայրը Հովհաննես-Ջեհան Լուսինյանն էր, Կիլիկիո գունդստապլ (1329-1344): Տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 450-452:

44. «Այշեխուր» անվանվածը Հալեպի ամիրա Իշիկ (Աշըգ) Թեմուրն է: Նրան այդպես է կոչել նաեւ Մաղաքիա դպիրը (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 542, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 784):

45. Բ օրինակում՝ «Ֆռանկաստան»: Այս եւ նախորդ վկայությունները համապատասխանում են Մաղաքիա դպիրի ժամանակագրությանը, որից օգտվել է Ղ. Ալիշանը (Ալիշան, Սիսուան, էջ 542):

46. Այս դեպքերի մասին գրում է Թումա Մինասենցը (1428 թ.): Մակվի «երկաբնակներին» (կաթողիկ հայերին) պատկանելու մասին նա չի նշում, բայց գրում է, որ բոլոր քրիստոնյաները կսկիծ ապրեցին, «գի բոլոր աշխարհացս այս մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռս քրիստոնէից»: Նաեւ նշում է, որ Սքանդարը հասել է «մինչ ի Հէշատ եւ ի Նրւան»: Լ. Խաչիկյանն այս վերջինի «վայրն անորոշ» է համարել (ԺՅ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1955, էջ 374-376, 807), իսկ Ս. Երեմյանն այն նույնացրել է Ուրմիա լճի ափին գտնվող Նախ-ճավանի հետ (տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արժուրեյաց թագավորությունը, Երեւան, 1969, էջ 199): «Նրւանի» 15-րդ դ. սկզբներին քրդերին պատկանելը հայտնի է դառնում միայն վերը ներկայացված ժամանակագրության միջոցով:

47. Բ օրինակում՝ «Ենկիրունիա»:

48. Առայժմ որեւէ այլ աղբյուրից այս տեղեկութիւնը հայտնի չէ:

49. Բ օրինակում՝ «Ալամայ»:

50. Տեղեկութիւնը 1683-1687 թթ. ավստրո-թուրքական պատերազմի մասին է: «Պոտոմար» Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան է (Օֆենի), որը 1686 թ. գրավել է քրիստոնյա զորքը, ապա առաջացել ու հասել է Բելգրադ: Հեղինակը սկզբում «ալամանայ կայսր» անվանվածին հետո կոչում է «Նամցա կայսրն» (հմմտ. «Նէմցա», Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 2, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1956, էջ 404-405): Հետաքրքիր է նաեւ քրիստոնյա մյուս առաջնորդներին անվանելու կերպը. «Լէհայ գռայն» լեհական թագավորը՝ «կառոլն» է, իսկ վենետիկցիների «թուճն»՝ Վենետիկի դոժը: Երկհատոր «Մանր ժամանակագրութիւններին» առարկայական ցանկերում այս պաշտոնները չեն հիշատակվում:

51. Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 326: Վ. Հակոբյանը ծանոթագրել է. «Սուլյն հատվածի վերջին բառը չկարողացանք ընթեռնել, միայն պարզ երեւում է առաջին «հ» եւ վերջին «րս» տառերը. գուցե «հորս»: Սակայն հատվածից հետո, տեղեկութիւնները հիշատակվում են հայոց եւ այժմ մեր կողմից գործածվող տարեթիվերի ոչ թե 553 : 1 հարաբերութիւնը, ինչպես մինչեւ այդ, այլ 551 : 1 հարաբերութիւնը» (Նուլյն տեղում, էջ 331):

52. Փաստորեն, այս հատվածում ժամանակագրութիւնի կազմողը Փրկչական թվականին զուգահեռ դրվող Հայոց թվականի երկու տարին բաց է թողել, որպեսզի համապատասխանեցման համար ոչ թե 553 գումարվի, այլ՝ 551: Այսպես. Փրկչական ՌՈՂԿ (1664) թվականի դիմաց Հայոց ՌՃԺԱ (1111+553=1664) թվականն է, որից հետո Հայոց ՌՃԺԲ, ՌՃԺԳ թվականների դիմաց Փրկչական թվական չի նշված: Այնուհետեւ Փրկչական ՌՈՂԵ (1665) թվականի դիմաց դրված է Հայոց ՌՃԺԴ (1114+551=1665) թվականը: Վերը նշված վերջին՝ ՌՈՂԶ (1687) թ. տեղեկութիւնի դեպքում արդեն տեսնում ենք, որ երկու տարվա տարբերութիւնը վերացած է:

53. Եղիազար Ա Այնթապցի (1681-1691), Նահապետ Ա Եդեսացի (1691-1705):

54. Անմիջական տպավորութիւններ արտահայտող եւ ստույգ մանրամասներ պարունակող (մորեխի՝ օգոստոսին դալը, բամբակի տերեւներն ուտելը եւ այլն) այս վկայութիւնը ենթադրել է տալիս, որ այն արձանագրողը բնակվել է այս տարածքում՝ Արարատյան երկրամասում:

55. 17-րդ դարի վերջին Անիում երեք քրիստոնյաների նահատակութիւնի մասին վկայութիւնը շատ հետաքրքրական տեղեկութիւն է: Ընդունված է կարծել, որ 15-17-րդ դարերում Անին լքված ու անմարդաբնակ էր: Սակայն, ինչպես երեւում է, բնակավայրը, թեկուզ խղճուկ վիճակում, շարունակել է գոյատեւել: Ուշագրավ է, որ 1658 թ. Կարսում Ա-

Թանաս երեցն իր ընդօրինակած ավետարանի գրչության վայրը նշելիս գրում է. «...ի քաղաքս Ղարս կոչեցեալ, հուպ ի Շիրակայս յԱնու...» (Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 1658, տե՛ս նաեւ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 562): Պատահական չէ, որ 17-րդ դարի վերջերին վերականգնվել է Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանքը (Կ. Մաթեոսյան, Հոռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր (ԺԴ-ԺԹ դդ.), «Էջմիածին», 1993, Դ-Ե-Զ, էջ 77): Անիում երեք քրիստոնյաների եւ Կարսի սարկավազի նահատակությունը՝ «յորոց վերայ լոյս ճառագայթեցաւ ի տեսիլ ամենեցուն», հեղինակը համարում է «վերջին դարում» քրիստոնյաների հավատն ամրապնդող փաստ: Բարեբախտաբար կարսեցի սարկավազի անունը հայտնի է եւ ընդգրկված Հայոց նոր վկաների ցանկում՝ Սարգիս սարկավազ Կարսեցի, նահատակության վայրը՝ Կարս, 1691-92 (Հայոց նոր վկաներ, էջ 528-530):

56. Թաղեի վանքի առաջնորդ Իսահակ վարդապետի (Արդար Իսահակ, Իսահակ Մակվեցի) մահվան մասին վկայող տեղեկություններ են պահպանվել այլ ժամանակագրությունների մեջ (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 304, 311, 315, 328, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 414, 420), նաեւ նրա աշակերտ Իգնատիոս Համթեցու հիշատակարանում, որը նշում է, թե Արդար Իսահակը մահացել է ՌՃԾԱ (1702) թ. եւ թաղվել «յՈւււլքիլիսէն, ի յիւրում աթոռին, ի ձախակողմն խորան» (Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, ԺԵ-ԺԹ դար, հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 381, Իսահակի կենսագրությունը տե՛ս Կ. Ամատունի, Ժէ դարու երեւելի վարդապետներ, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1989, էջ 81-84 (Հայագիտական մատենաշար, «Բագմավէպ», 27): Սակայն վերը հրապարակված տեղեկությունն առավել հանգամանալից է եւ ճշգրիտ մանրամասներով է ներկայացնում Բագմավանում (Ուլքիլիսե) նրա կատարած աշխատանքները: Ինչպես նշել ենք, այս ձեռագիրը պահվել է Ս. Թաղեի վանքում: Հավանաբար այս վերջին տեղեկությունը գրվել է հենց այնտեղ:

է. ԵՓՐԵՄ ՂԱՓԱՆՅԻ (18-րդ դ.)
Մատենադարան ձեռ. թիվ 3965

Զեռագիրը գրվել է Կամենեցում 1624 թ., Ներսես Կամենեցու ձեռքով, որի մասին վկայում է հիշատակարանը. «Գրեցաւ Գաւազանագիրքս ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան Ներսէս դպրապետի, ի քաղաքն Կամէնից, որդոյ Հօլուպ վոյթի, թվին ՌՀԳ (1624) հոկտեմբեր ամսոյ Գ (3): Աստուած ողորմի վարպետաց հոգոյն» (Թերթ 63բ)¹:

18-րդ դարի սկզբին ձեռագիրը պատկանել է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Եփրեմ Ղափանցուն², որն իր ժամանակին վերաբերող տեղեկություններ է մուծել ժամանակագրության վերջին հատվածում: Լինելով գրասեր մարդ, նա հավաքել, նաեւ հեղինակել է տաղեր, կազմել մի Տաղարան եւ ընդօրինակել տվել 1695 թ. (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7717): Հետաքրքիր է, որ 1687 թ. Եփրեմ Ղափանցին ստացել է Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեկ այլ օրինակ³:

Մեկընդմեջ երկու անգամ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքի եւ Ադրիանուպոլսի (Էտրինե) առաջնորդի աթոռը զբաղեցրած Եփրեմ Ղափանցին 1699-ին Ադրիանուպոլսում էր⁴: 1701 թվականի օգոստոսին այս քաղաքում պատահած մեծ հրդեհի մասին Սամվել Անեցու ժամանակագրության վերջում ավելացրած հատվածում նա իրեն համարում է «ծերունի վարդապետ»: 1701 թ. սեպտեմբերի 1-ին նա կրկին պատրիարք է ընտրվում, սակայն շարունակում է մնալ Ադրիանուպոլսում⁵, ուր այդ տարվա վերջին ավարտում է իր հիմնած Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը:

1702 թ. մարտի 7-ին Եփրեմ Ղափանցին աթոռանկ է արվում եւ հեռացվում Կոստանդնուպոլսից՝ ուղարկվելով Էջմիածին⁶: Իր հետ ունենալով սուլյն ձեռագիրը, նա ժամանակագրության մեջ արձանագրում է Էջմիածին հասնելու օրը (օգոստոսի 1): Հետաքրքիր է, որ Եփրեմ Ղափանցին ժամանակագրության մեջ հիշատակություններ է ավելացրել նաեւ իր նախկին ուսուցիչներին՝ Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Եսայի վարդապետի եւ Գրիգոր Զեյթնուցու վերաբերյալ⁷: Եփրեմ Ղափանցու հավելումները կատարված են կամ իր, կամ նրա քարտուղարի ձեռքով⁸: Համենայն դեպս նույն ոճն ունեցող

Հավելումները հասնում են մինչև 1735 թվականը, երբ դժվար թե ստացողը ողջ լիներ:

«Թուին ՌձԻԳ (1674) Նախճուանայ Սուրբ Կարապետու վանաց առաջնորդ **Եսայի** աստուածաբան վարդապետն ի 9⁹ (80) ամեայ գոլով առ Աստուած փոխեցաւ եւ թաղեցաւ ի Սուրբ **Էջմիածինն**, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»¹⁰ (81բ):

«Թուին ՌձԺԲ (1663) **Զեյթունայ** առաջնորդ կատարեալ երաժիշտ **Գրիգոր** աստուածաբան վարդապետն հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս, յիւրում մենաստանի, որոյ յիշատակն ակրհնութեամբ եղիցի»¹¹ (81բ):

«Թուին ՌձԾ-ն (1701) եւ օգոստոսի ԻԳ-ն (23) յաւուր շաբաթու զկնի յերեկոյեան ժամուն ի մէջ այս **Էտէրնէու** հրկիզութիւն եղեւ նախ եւ առաջ բերդէն ի դուրսն այրվեցաւ եւ ապա թէ հուրն մտաւ ի մէջ բերդին եւ մինչեւ ի ԺԴ (14) ժամն վառեցաւ ըզ Ա (1) Լատինացոց եւ Ա (1) Հայոց եւ ԺԵ (15) սինովայ Հրէից եւ Է (7) ջամի Տաճկաց, թէ ի դուրսն եւ թէ ի մէջ բերդին եւ Ռ եւ ԵՃ (1500) տուն, ասացին թէ այրեցաւ, թէ էքմէքչու փուռն եւ թէ ջաղաց, թէ տներ եւ թէ մեյխանայք¹² եւ թէ ամենայն արհեստաւորաց խանութներ:

Իսկ յետ այսորիկ եւ ես **Էտրէնու** առաջնորդ ծերունի **Եփրէմ** վարդապետս այլուի ՌձԾ (1701) թուին յիշեցի զԱստուած եւ կանգնեալ կրկին անգամ շինել ետու մէր Հայոց եկեղեցին քան ըզառաջինն այլ պատուական եւ ի դեկտեմբերի ԻԳ-ի (23) ի տօնի Դաւթայ մարգարէին օծեցի զեկեղեցին եւ եզի յանունն **Սուրբ Աստուածածին»** (82ա):

«Ի ՌձԾԱ (1702) թուին Հայոց ես **Եփրէմ** վարդապետս ելի ի **յԷտրէնու** եւ եկեալ մտի ի **Սուրբ Էջմիածինս** յամսեանն օգոստոսի Ա (1), յաւուր շաբաթու» (82ա):

«Թվին ՌձԶ (1731) Շահն եկաւ **Երեւան**, ի դառնալն եկաւ չալտրան զօրք, եկան **Թաթէ Առաքելոյ** վանից ոչխարն, դաւարն, թէ արծաթէղեն, թէ ոսկէղեն, թէ խաչ, թէ ոգեստ ամէն կողոպտեցին, առին, կորան» (82բ):

«Թվին ՌձԶԱ-ին (1732) հաշտութիւն ար(արին) օսմանցին եւ կարմրագթակն, որ մականուամբ զգլպաչ կոչին» (82բ):

«Թուին ՌձԶԴ (1735) Պարսից զօրավարն ասպատակեաց երկիրն **Բագրեւանդայ** եկեալ հինառուքն հասին վանքն **Սրբոյն Գրիգորի**¹³,

խապառ բնաջինջ արարին միաբանք ուխտին, անդ էր առաջնորդ մեծի Առաքելոյն Թաղէոսի Յոհաննէս աստուածաբան վարդապետն, որ նահատակեցաւ ժ (10) միաբանով, որոց յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի եւ աղօթիւք նոցին Տէր մեզ ողորմեսցի» (82բ):

Ծանոթագրութիւններ

1. Ժէ դարի հիշատակարաններ, Կ. Բ, էջ 131: Զեռագիրը գրված է թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ 116, 19×16 սմ): Ժամանակագրութիւնը զբաղեցնում է 13ա-8ճբ թերթերը, սակայն վերջին վկայութիւնը 82բ թերթի վրա է եւ ավարտվում է 1735 թվականի դեպքի նկարագրութեամբ: Հաջորդ մի քանի թերթերին 18-րդ դարում գծված տարեթիւերի աղյուսակներն են, որոնք հասնում են մինչեւ Փրկչական Մի (2020) եւ Հայոց ՌՆԿԹ (2020) թվականը (թերթ 86բ): Ժամանակագրութեան բնագիրն ընդօրինակվել է Մխիթար Անեցու 1177-ին Հոռոմոսում կատարած ընդօրինակութիւնից (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3613): Կամենեցում նույն Ներսէսն ընդօրինակել է Ժամանակագրութեան մեկ այլ օրինակ, սակայն ուրիշ նախօրինակից:

2. Եփրեմ Ղափանցու գործունեութեան մասին տե՛ս Յ. Սիրունի, Պոլիս եւ իր դերը, Կ. Ա, Պէյրութ, 1965, էջ 599-603:

3. Մատենադարան, ձեռ. թիւ 2965: Հիշատակարանում կարդում ենք «Զայս ժողովածու գիրքս եւ գաւազանագիրքս է Աբրիանուպօլսոյ առաջնորդ Եփրէմ վարդապետի ի վայելումն իւրում անձին ՌձԼԶ (1687) թուականին (118ա):

4. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3080, 3089, 3109, 3122:

5. Նույն տեղում, էջ 3129:

6. Նույն տեղում, էջ 3135:

7. Ա. Այվազյան, Հայոց եկեղեցին 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երեւան, 2003, էջ 232:

8. Զեռագրում 17-18-րդ դարերին վերաբերող հավելումներից բացի Ժամանակագրութեան երկրորդ մասի սկզբում կան Ավետարանից քաղված ընդմիջարկութիւններ (թերթ 39բ, 41ա), նաեւ Ժամանակին հետաքրքրական համարված հետեւյալ հավելումը. «Յառաջին ամին ծննդեան Քրիստոսի էր կայսր Հռոմայ Հոգտաւիոս, որ կոչեցաւ Օգոստոս ///, սա արար զամենայն տիեզերս ընդ միոյ իշխանութեամբ, բայց այսպիսի մեծ կայսր ոչ էր առանց արատոյ, այլ ունէր յինքն բազում պոռնկական ախտ, մինչեւ ի մերձաւորն իւր եւ ննջէր ի մէջ ԺԲ (12) կանանց եւ ԺԲ (12) կուսից» (39բ):

9. Տառը եղծված է:

10. Դավիթ Բաղիշեցին Եսայուն հիշատակում է որպես Փիլիպոս Աղբակեցու (1633-1655) ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկը: 1653-55 թթ. նա հիմնովին նորոգել է Երնջակի Ս. Կարապետի վանքը, մասնակցել 1665 թ. եկեղեցական ժողովին (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 359, հ. 1, էջ 400-401, Ա. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 199, 205, 232):

11. Գրիգոր Զեյթունցին հիշվում է նաև 1633-ին, 1655 թ. Մաշտոց է ընդօրինակել (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 519, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1984, էջ 685-686):

12. Այս հատվածում մի քանի թուրքերեն բառեր են օգտագործվել՝ «Չամի»՝ մզկիթ, «էքմեքչի»՝ հացագործ կամ հացթուխ, «մեյխանա»՝ գինետուն:

13. Խոսքը Բագավանի եկեղեցու (Ուչքիլիսեի) մասին է (տե՛ս Պ. Մուրադեան, Կովկասեան մշակութային աշխարհը..., էջ 211-218):

ը. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ
Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, 6354, 5889,
2965, 5596, 481

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619

Ժամանակագրության հնագույն ընդօրինակության մեջ Սամվել Անեցու երկի ավարտից հետո այն շարունակել են երկու հոգի, տարբեր ժամանակ: Առաջին շարունակողը ներկայացրել է Կիլիկիայի 12-14-րդ դարի պատմությանը վերաբերող, այլ աղբյուրներից հայտնի տեղեկություններ պարունակող մի ժամանակագրություն¹ (108բ-113բ): Առաջին շարունակողի հայտնած տեղեկությունները, որ հավանաբար քաղվել են Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեկ այլ ձեռագրից, տեղ են գտել վաղարշապատյան հրատարակության տարբեր էջերում²:

Երկրորդ շարունակողի հավելումները (114ա-118բ) գրված են նոտրգրով եւ հավանորեն նույնպես քաղվել են ժամանակագրության մեկ այլ ձեռագրից: Այստեղ նախ երեք թերթ (114ա-116բ) դատարկ է, միայն գծված են աղյուսակները: Հաջորդ թերթերում (117ա-118ա) տեղ է գտել յոթ վկայություն, վերջինը Հայոց Ջեղ (1499) թվականի դիմաց, որը վերաբերում է Բայազիտ Բ-ի (1481-1512) մի արշավանքին: Դրանից հետո տարեթվերի շարքը շարունակված է (118բ) եւ հասցված մինչեւ Հայոց ՋՀԲ (1523) թվականը: Դրանից կարող ենք եզրակացնել, որ երկրորդ շարունակողն ապրել է 16-րդ դարի առաջին կեսին:

Այս հատվածն ունի այն գրչութունը, որով հավելումներ են կատարվել Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ: Այդ նույն ձեռագրով երկու փոքր հավելում կա նաեւ այս ձեռագրում ժամանակագրության առաջին շարունակողի գրած հատվածում: Վերջապես այդ ձեռագրով մի հիշատակարան է եղել Անեցու ժամանակագրության ավարտն ազդարարող ծանոթագրությունից հետո, որը ջնջված է, սակայն պահպանվել է առաջին տողը. «Սբբի գիրքս յիշատակ է Մարտիրոս վարդապետին»³ (107բ):

Սամվել Անեցու ժամանակագրության հատվածում կատարված հավելումների մի մասը որոշ տարբերություններով առկա է հրատարակության մեջ, սակայն դրանք այնտեղ են հայտնվել այլ ձեռագրերի միջոցով:

Փրկչական ՄԼԸ (238) «**գԱղէքսանդրոս Մամեա ոմանք ժԳ (13) ամ ասէն եւ այլք ժԶ (16)**»⁴ (62ա):

ՄԽԸ (248) «**Սկիզբն թուականին Հրոռոմայեցոց**»⁵ (62բ):

ՅԽԵ (345) թվականից հետո, աղյուսակի ներքեւում (ստորին լուսանցքում). «**Կոստանդինոս ի Գալլիայ, Կոստաս ի Հռոմ եւ Կոստանդէս ի Կոստանդնուպօլիս, որ համախոհ եղեւ Արիոսի եւ ասաց դարձուցանել զսայ եւ ընդունել եւ էհաս նմա դատաստան Աստուծոյ**»⁶ (66ա):

Հայոց ԶԸ (639) Թեոդորոս Ռշտունուն վերաբերող հատվածում. «**Սորա որդի էր Վարթ Պատրկ**» (76ա):

Սահակ Զորափորեցի (677-703) կաթողիկոսի առնչությամբ Հայոց ձԻԷ (678) թվականի դիմաց Սամվել Անեցու գրածը՝ «**Տէր Սահակ ամս ԻԶ (26)**», շարունակված է. «**Սա գնաց ընդդէմ Տաճկ(ա)ց Մահմէտի**»⁷, իսկ սյունակի հակառակ կողմում. «**Տէր Սահակ Զորափորոյ ի գեղջէ Արքուայ, սա գնաց ընդդէմ Մահմէտի, ի Խառան մեռանի**» (79ա):

Հայոց ՆԲ (953) թվականի դիմաց, Աշոտ Ողորմածի թագավորության հատվածում. «**Ի սորա աւուրս շինեցան Հաղբատ եւ Սանահին ՆԺ (961) թուիս Հայոց**» (91բ):

Հայոց ՆԶԳ (1034) թվականի մոտ, բյուզանդական կայսեր վերաբերյալ («**Միխայէլ ամս Զ (6)**») ավելացված է. «**Սա շինեաց զՍուրբ Յարութիւն յԵրուսաղէմ, գաւերեալն. զՄիխայէլս այս զօրս ասէն ի դիւէ եւ շինեաց զսրբարան անարծաթ ի թ(ա)գաւորութիւնն**» (94բ):

Հայոց ՇԺԴ (1065) թվականին դիմաց («**Տէր Գրիգորէս ամս Ի (20)**»), շարունակված է. «**Վկայսէր որդի Մագիստոսի**» (97բ):

Հայոց ՇԼԲ (1083) «**Սկիզբն շրջանի Շ (500)-եկին**» (99բ):

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6354

17-րդ դարի ժողովածու է⁸, գրիչներն են Հովհաննես եւ Դավիթ վարդապետները: Ժամանակագրությունն ունի բազմաթիվ հավելումներ, որոնք առկա են նաեւ Մատենադարանի թիվ 7261 եւ 10202 ձեռագրերում: Վերջին վկայությունը վերաբերում է Հայոց ՌձԼԶ (1687) թվականին (թերթ 325ա), թեեւ աղյուսակը գծված է նաեւ հաջորդ էջում (վերջին տողը՝ 1735 թ.):

Փրկչական ՇԾԳ (553) թվականի հաջորդող, Հայոց թվականի հաստատման մասին վկայութունից հետո ունի հետեւյալը. «Յայամ ժամանակի եղև կրկին բաժ(ան)ումն ի Յունաց եւ ի քաղկեդոնական ժողովոյն» (296բ):

990-ական թվականների հատվածում. «Ի սկսանել թագաւորութեան թուրքաց Մ (50) այր հայ ազգաւ, նեղեալք ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, եկին ի Մարաշ, գտին այր մի քաջ, Փիլարտոս, հայ ազգաւ եւ նովաւ առին ըզկիլիկիայ»⁹ (308բ):

Փրկչական ՌՃՂԳ (1193), Հայոց ՈՆ (1191) թ. «Զաքարէ եւ Իւանէ յառաջեցին եւ տիրեցին բազում աշխարհաց»¹⁰ (316ա):

Փրկչական ՌՃՂԹ (1199), Հայոց ՈՆԶ (1197) թ. «Թագաւորեաց Լեւոն, որդի Ստէֆանէի, որդւոյ Լեւոնի Ռուբենանց յազգէ Արշակունեաց»¹¹ (316ա):

Փրկչական ՌՄԼԴ (1234), Հայոց ՈԶԱ (1232) թվականի հատվածում. «Սկիզբն թագաւորութեանց օսմանացոց, Օսմանն շինական գոլով յարեցաւ յԱլատին սուլթանն Միջագետաց եւ առեալ զօրս ի նմանէ եւ հառ զԲուրսայ եւ թագաւորեաց ամս ՄԸ (58), որոյ անուամբն օսմանլու կոչեցան»¹² (317ա):

Փրկչական ՌՅԽԶ (1346), Հայոց ԶՂԳ (1344) թ. «Յոհան վարդապետն Քոնեցի»¹³ արար միաբանութիւն ընդ Յոանկաց միջնորդութեամբ Բարդուղիմոսի եպիսկոպոսին Մարաղոյ» (319ա):

Փրկչական ՌՅԿԹ (1369), Հայոց ՊԺԶ (1367) թ. «Մեռաւ Կոստանդին եւ թագաւորէ միւս Կոստանդին յայլմէ ազգէ, որ յայժմ ունի զթագաւորութիւնն»¹⁴ (319ա):

Փրկչական ՌՅՂԴ (1394), Հայոց ՊԽԱ (1392) թ. «Կատարեցաւ սուրբ վկայն Աւագ ի Բաղէշ»¹⁵ (319բ):

1386-1399 թթ. հատվածում. «Լանկ Թամուրն ելեալ ի Սմրղանտայ եւ գնաց աւ(եր)ելով զաշխարհս մինչեւ ի ծովն ովկիանոս ամս Ժէ (17), զոր արարեալ է Թովմայ Մեծոփեցի վարդապետն զպատմութիւն եւ զաւերումն աշխարհի, որոց ազգի անունն ջաղաթայ կոչի:

Որդի Թամուրին Եարանշահ, որ նստաւ ի Թաւրէզ եւ որդի նորա Օմար յաջորդեաց գտեղի նորա եւ բռնութեամբ դարձոյց զԲուրթէլ ի հաւատոց, որդի Իւանէի Օրբելեանց, տէրն Որոտանա, եւ զՏարսայիճ, տէրն Եղեզեաց եւ զՍողրամիշ, տէրն Մոկաց, եւ զՂիտան, տէրն Ան-

բերթի¹⁶ յԱրարատէ, որք բազումք յետոյ զղջացան եւ ի հաւատն Քրիստոսի հաստատեցան¹⁷:

Միւս որդի Թամուրին Շահուհ, որ Թագաւորեցաւ ի Հրէ քաղաք¹⁸ եւ որդի նորա Ուլուբէկ, որ նստաւ ի Սամրղանդ, որոյ աւուրս դաշայ ասորոյ բարձաւ քրիստոնեութիւն ի Սուլթանիոյ»¹⁹ (319բ):

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5889

Ձեռագրի գրչուծյան հիմնական տվյալներն անհայտ են, ենթադրաբար 17-րդ դարի մատյան է²⁰: Ձեռագրի բուն գրչի գրածն ավարտվում է 59բ թերթում, սակայն մինչ այդ եւ դրանից հետո (60ա-60բ)²¹ այլ ձեռագրով կատարված են մի քանի հավելումներ:

Թեոդորոս Ռշտունու մասին Սամվել Անեցու կարճ վկայութիւնը²² շարունակված է «Եւ այս Թէոդորոս Ըռշտունի շինեաց Աղթամար կղզի» (28բ):

Փրկչական ԶԺԸ (918), Հայոց ՅԿԵ (916) «Գագիկ նոր Թագաւոր, որ Արծրունեաց, շինեաց Աղթամար սուրբ յեկեղեցի Սուրբ Խաչին եւ իշխէր Գագիկ միայն Վասպուրականի»²³ (47ա):

«Ի թվին ՈՂԴ (1225) փայլէր իմաստութեամբ սուրբ վարդապետն Վանական ի վերին կողմանս Աղվանիցն. սայ աշակերտ մեծին Մխիթարայ, որ վաղճանեցաւ»²⁴ (57բ):

«Ի թուին ԶԺԲ (1263) ամին փոխի մահուամբ ի Քրիստոս Յօհանէս Գառնեցի»²⁵, յայսմ ամի փայլէր իմաստութեամբ սուրբ Ստեփանոս վարդապետն, որդի Յուսկայ քահանայի ի կողմունս Բերկրու եւ Վասպուրականի»²⁶ (58ա):

Հայոց ՉՀԲ (1323) թվականի հատվածում. «Յայսմ ժամանակի փայլէր իմաստութեամբ Մխիթար վարդապետն ի Մեծոփայ վանս, հանդերձ աշակերտօքն»²⁷ (59ա):

Փրկչական ՌՅԶԶ (1386) եւ Հայոց ՊԼԳ (1384) թվականի դիմաց՝ «Ելանել Լանկ Թամուրին եւ տիրել ամենայն յերկրիս Պարսից եւ գալն յերկիրն Հայոց եւ ըմբռնե(ա)լ զԻլդրում Պայազիտն եւ երկաթի կաֆասով տանելն եւ գալն ի վերայ Վանայ եւ անթիւ մարդիք բերդէն ի վայր ձգելն եւ այլ ամենայն չարիս, զոր գործեաց չարն եւ գնացեալ ի Սմրղանդ»²⁸ (60ա):

ՌՆԴ (1404), Հայոց ՊԾԱ (1402) «Վաղճանի Սարգիս վարդապետն

Սորբեցին»²⁹ (60ա):

ՌՆԹ (1409), Հայոց ՊԾԶ (1407) «Սատակումն Լանկ Թամուրին եւ իբր շուն գոչելն ի մաղադ եւ ապա ի խոր իջուցանել եւ ջուր անցուցանել զի գարշելի ձայն ոչ դադարէր»³⁰ (60ա):

ՌՆԺԲ (1412), Հայոց ՊԾԹ (1410) «Շինումն Մեծոփայ վանիցն եւ օծումն ձեռամբ Տաթեւացուն»³¹ (60ա):

ՌՆԺԸ (1418), Հայոց ՊԿԴ (1416) «Գրիգոր Խլաթեցին Մերենց կոչեցեալ կատարի մարտիրոսական մահուամբ ի Յիսկայ վանսն»³² (60ա):

ՌՆԼԳ (1433), Հայոց ՊԶ (1431) «Զօրք անողոք չաղաթային եկեալ յերկիրն Արճշու եւ Արծկու ի վերայ Սքանդարին եւ նայ փախուցեալ եւ զօրացն չաղաթին գերեալ զերկիրն Արճշու եւ Վանայ բազմում եւ անթիւ գերի տարեալ Խորասան»³³ (60ա):

ՌՆԽԹ (1449), Հայոց ՊՂԶ (1447) «Վաղճանի Թումայ վարդապետն Մեծոփեցին»³⁴ (60բ):

ՌՆԾԵ (1455), Հայոց ԶԲ (1453) «Սուլթան Մահմատն էառ Ըստամպոլ յոր է Կոստանդնուպոլիս, ի ձեռաց Յունաց»³⁵ (60բ):

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2965

Ձեռագիրը Սամվել Անեցու Ժամանակագրության հրատարակության համար Ա. Տեր-Միքելյանի օգտագործած ԺԳ մատյանն է (17-րդ դ.), ուր Ժամանակագրությունը շարունակված է³⁶, բացի այդ ունի ավելի բաց թանաքով արված հավելումներ, որոնք որպես տարընթերցումներ տեղ չեն գտել հրատարակության մեջ: Դրանց մի մասը ներկայացնում է Հռոմի պապերի աթոռակալության թվականները, մի մասը Հայոց կաթողիկոսների անուններին կից գրված նշում է, թե ով էր այդ ժամանակ Հայոց մարգպան կամ իշխան: Հավելումների մի մասը հրատարակված է «Մանր ժամանակագրություններ» ժողովածուի տարբեր նյութերում, ուստի այստեղ ներկայացնում ենք միայն որոշ տարընթերցումներ ունեցողները:

Մաշտոց Եղիվարդեցու (կաթողիկոս՝ 897-898 թթ.) վերաբերյալ նշված է. «Տէր Մաշտոց Ժ (10) ճգնաւորօք պայծառանայր»³⁷ (94բ):

Փրկչական ՊՀԷ (877), Հայոց ՅԻԴ (875) «Կաթողիկոս էկաց Տէր Գորգ (Գեւորգ – Կ. Մ.) ի քաղաքագեղջէն Գառնւոյ՝ ամս ԻԲ (22)³⁸

յաւուրս թագաւորին Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ, որ գերեցաւ եւ Համամ բարեպաշտ թագաւորն Աղուանից եհան»³⁹ (97ա):

Այն հատվածում, ուր խոսվում է Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի՝ երկիրը բյուզանդացիներին տալու եւ Սեբաստիա տեղափոխվելու մասին⁴⁰, հավելված է. «Եւ եկն անդ Ե (5) որդովքն, որք էին Դաւիթ, Ատոմ, Կոստանդին, Վէստ եւ Ապուսահլ»⁴¹ (101բ):

Սամվել Անեցու՝ Հովհաննես Սմբատի թագավորության սկիզբը նշող տեղեկությունից հետո ավելացված է. «Վաղճանի Տէր Սարգիսն, որ եկաց կաթողիկոս ամ Լ (30): Զկնի Բ (2) ամի կաթողիկոսութեան Տէր Պետրոսի վաղճանի»⁴² (101բ):

Փրկչական Ռշէ (1077), Հայոց ՇԻԴ (1075) «Մեռաւ Ապլղարիպ իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ եւ թաղեցաւ ի Պապէոսն»⁴³ (105ա):

Հայոց ՈԼԶ (1187) «Մխիթար քահանայ Կաթողիկեցի թարգմանեաց զպատճառ խաւարման արեգական եւ լուսնի ի պարսկէ»⁴⁴ (108բ):

Հայոց ՈՄԹ (1210) «գիւանէ աթապէկն կալան ի Խլաթ»⁴⁵ (109):

Հայոց ՈԿԲ (1213) «Մեռաւ Մխիթար Գոչ վարդապետն» (109ա):

Հայոց ՉԺ (1261) «Սպանաւ Զաքարիայ»⁴⁶ (110ա):

Հայոց ԶՄԵ (1306) «Ղորբանտայ դանն հրամայեաց քրիստոնէից կամ թուրքացէն եւ կամ տացէն Ը (8) դահեկանս եւ թքանիցէն յերեսս եւ ապտակեսցէն եւ ճողեսցէն զմորուսն եւ կարկատան մի սեւ ի վերայ աջոյ ուսոյն կարեսցէն. նախատինք վասն Քրիստոսի»⁴⁷ (111բ-112ա):

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5596

Ժողովածու է⁴⁸, գրչության վայրն անհայտ է, ժամանակը ենթադրաբար համարվել է 13-րդ դարը, իսկ գրչի մասին ձեռագրացուցակում նշվում է. «Գրի՞չ, ստացող՝ Աստուածատուր»⁴⁹: Սակայն այս անունը պահպանած միակ հիշատակարանից երեւում է, որ նա գրիչը չէ⁵⁰: Մատյանի գրիչը բաց գույնի թանաքով է գրել, սակայն շատ տեղերում ինչ-որ մեկը մոռ գ թանաքով անցել է տողերի վրայից, կան նաեւ գրություններ այլ ձեռագրերով⁵¹:

Նոյ նահապետին վերաբերող հատվածից հետո, ձախ լուսանց-

քում, վերից վար գրված է. «Եւ յետ ջրոյն եղեւ Նոյի որդի մի՝ Մանիտոն անուն եւ դուստր մի՝ Աստղիկ անուն»⁵² (241բ):

Փրկչական ՄՂԹ (299) թվականի դիմաց «Հռոմա ԻԶ (26) երորդ եպիսկոպոս եկաց»⁵³ տողից հետո գրիչը բացատրությունն է գրել. «Բ (2) աւրինակ ունէի եւ անունն չկայր եպիսկոպոսին, ոչ ի մինն, ի միւսն հանդէպ գրած էր, թէ՛ դու գիտ: Ոչ գիտեմ թէ՛ հեզնած, եւ թէ Գիւտն անուն էր»⁵⁴ (282ա):

Փրկչական ՇՀԵ (575), Հայոց ԻԲ (573) «Մարզպանք տաճիկք զկնի Մծեժա մարզպանութեանն զամս ԼԴ (34)»⁵⁵ (294ա):

Փրկչական ՈԶԲ (672), Հայոց ձԻԹ (670) «Գրիգոր Մամիկոնեան որ էր իշխան աշխարհիս Հա[յո]ց պատիւ ունելով պատրկութեան, սպանին խազիկք ի պատերազմի եւ Ներսես՝ Շիրակացի իշխան եկաց»⁵⁶ (300ա):

Փրկչական ՊԼԶ (836), Հայոց ՄԶԳ (834) «Շինէ Սմբատ զՍուրբ քաւարանն յերա[զ]գաւորս մե[ծ]ապայծառ զարդուք եւ կոչի այժմ Շի[ր]ակաւան տեղին այն եւ եկեղեցին ա/// ան եւ բնակարան անհաւատից եւ գայր...»⁵⁷ (306բ):

Մատենադարան, ձեռ. թիվ 481

Այս ձեռագրին Ա. Տեր-Միքելյանը ծանոթացել է ժամանակագրության բնագիրը կազմելուց հետո⁵⁸: Բուն գրչի շարադրանքը ավարտվում է Հայոց ՉԶԴ (1335) թվականով (62ա)⁵⁹, որից հետո միայն թվականների սյունակներով թերթեր են (62բ-66ա), իսկ շարունակության մեջ (66բ-68ա) կատարված է մի քանի հավելում:

«(Հայոց) ՌԻԶ (1577) թվին գեսաւոր աստղ ելաւ յարեւմուտս ծարն յարեւելք, մեծ եւ երկայն եւ բազում աւուրք երեւէր յարեւմտի ցժամանակն մինչեւ Բ (2) Գ (3) ժամ գիշերուն»⁶⁰ (66բ):

«(Հայոց) ՌՀԳ (1624) յաւգոստոս ամիսն ի Համթայ գիւղն, որ կոչի Քապիկ, եղեւ նշան մեծ, որ ծնաւ կին մի մեռած գաւակ Բ (2) գլխէն Ա (1) գլուխն մարդոյ եւ մէկն հորթոյ եւ մարմինն անարատ հորդու ոտքն, կճղակն, ագին, ամէնն հորդու նման, բայց մին գլուխն մարդու»⁶¹ (67բ):

«(Հայոց) ՌձԻԵ (1676) Ի սոյն ամի Շահնաւազ խանն Վրաց ելեալ Ռ (1000) արամբք մեծամեծօք եւ բազմաւ ընծայիւք ի տեսութիւն

չաճ Սուլէմանին եւ հասեալ ի Խուշկառու հիւանդացաւ եւ յետ տասանց աւուրց հիւանդութեան իւրում մեռաւ, սեպտեմբեր Իէ (27) սուրբ Գէորգայ պատ չորեքշաբթին ի մուտս արեւու, իսկ զօրք, որք ընդ նմայ, մինչ ի դեկտեմբեր քսան եւ հինգն դեռեւս ի յԱսպահան են»⁶² (68ա):

Ծանոթագրություններ

1. Ժամանակագրությունը սկսվում է չորս սյունակով. առաջինում Փրկչական թվականն է՝ ՌՃՁԱ (1181), երկրորդում հայոց իշխանությունը՝ «Հայոց պատրոն Ռուբէն որդի Ստեփան» Ա (առաջին տարին), երրորդում կաթողիկոսական թվականը՝ «Կաթողիկոս Տէր Գրիգոր Տղա» Զ (6-րդ տարին) եւ չորրորդում Հայոց թվականը՝ ՌԻԸ (1180): Ժամանակագրությունը շարունակվում է մինչեւ Հայոց ՁՂԶ (1347) թվականը, որի դիմաց նշված է. «Ի սոյն ամի եղեւ սով յարեւելք, որ բազումք ի սովոյ մեռան» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 113բ):

2. Անեցի, էջ 143-169: Այս ժամանակագրության 1305 թ. դիմաց (թերթ 112ա) նշված է աղանդավորության մասին ուշագրավ մի տեղեկություն, որը հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը (Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Գ, Երեւան, 2008, էջ 457):

3. Հավանաբար Սամվել Անեցու ժամանակագրության՝ Եւսեբիոս Կեսարացու գրքի հետ ունեցած նմանության պատճառով է ձեռագիրը «Սերի գիրք» կոչվել, ինչպես Խորենացուց կատարված ընդօրինակության մեջ է՝ «Սերի ժամանակագրի» (տե՛ս Ա. Մաթեոսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» չորրորդ գիրքը, էջ 150, 192):

4. Հմմտ. Անեցի, էջ 60:

5. Հմմտ. Անեցի, էջ 61:

6. Հրատարակության մեջ՝ «ՅԽԴ (344) Հոռոմայեցոց՝ Կոստանդին եւ Կոստաս եւ Կոստանդինոս՝ որդիք Կոստանդիանոսի, ամս ԻԴ» (Անեցի, էջ 65):

7. «Մահակն, զնաց ընդդէմ Տաճկաց» արտահայտությունը հավանաբար այս կաթողիկոսի մասին տարածված ձեւակերպում է եղել, որն օգտագործել է նաեւ Գր. Տաթեւացին (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 877): Հիշված «Մահամէտը» Մուհամմեդ իբն Օկբան է:

8. Գրված է թղթի վրա (թերթ՝ 327, 25×18 սմ): Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 267ա-325բ թերթերը, առաջին մասը՝ մինչեւ աղյուսակները՝ գրված է բոլորգրով, իսկ երկրորդ մասը (286ա թերթից)՝ նտորգրով: Աղյուսակներում Փրկչական եւ Հայոց թվականները գրված են կարմիրով:

9. Տեղեկությունը ժամանակագրական առումով իր տեղում չէ, քանի որ Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունը ստեղծվեց 1071 թ. Մանգղկերտի ճակատամարտից հետո: Վկայությունը քաղված է Միքայել Ասորուց (Տեառն Միխայէլի պատրիարզի Ասորուց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870, էջ 406), որից օգտվել է նաև Կիրակոս Գանձակեցիին (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 83):

10. 1191 թվականին Զաքարյանները կարճ ժամանակով գրավել են Արագածոտնը (Ա. Շահնազարյան, Զաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը, էջ 135):

11. Տարբեր աղբյուրներում Ռուբեն Ա-ի (Ռուբինյանների) ծագումն ավելի հաճախ կապվել է Բագրատունիների եւ Արծրունիների տոհմի, անգամ Հայկազունների հետ (է. Բաղդասարյան, Կրիլիկայում Ռուբինյան հարստության հիմնադիր Ռուբեն Ա իշխանը եւ իր գործը, «էջմիածին», 2006, Զ, էջ 87): Անեցու ժամանակագրության հրատարակության մեջ Ռուբենի մասին տեղեկությունները բավականին մեծ թիվ են կազմում, այն դեպքում, երբ հեղինակային բնագրում դրանք իսպառ բացակայում են (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 65-66, 70):

12. Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 348:

13. Հովհաննես Քոնեցիին (մահ. 1347) Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ լինելով գնացել է Մարաղա, կաթողիկոսություն ընդունել եւ 1330-ին նշանակվել Երնջակի դոմինիկյանների առաջնորդ:

14. Խոսքը Կրիլիկայի Հայոց Կոստանդին Դ (1344-1362) եւ Կոստանդին Ե (1365-1373) թագաւորների մասին է (այս ժամանակաշրջանի մասին տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, էջ 409-437): Այս տեղեկությունը հետաքրքիր է նրանով, որ պարզում է հավելումների մի մասի հեղինակի ապրած ժամանակը: Դժվար է ասել, թե հավելումների որ մասն է պատկանում այդ անանուն հեղինակին, որը լրացումներն արել է Կոստանդին Ե-ի ժամանակ («...որ յայժմ ունի զթագաւորութիւնն»), մինչեւ նրա մահը՝ 1373 թ.:

15. Ավագ Սալմաստեցու վկայաբանությունը շարադրած Գրիգոր Խլաթեցիին նշում է, որ նա նահատակվել է Բաղեշում 1390 թվականին (Ա. Մաթեւոսյան, Ս. Մարաբյան, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Երեւան, 2000, էջ 101, 155-159):

16. Ամբերդի տեր Աղիզանի անունն ընդամիջարկողը գրում է Ղիտան, ինչպես որ Մեծոփեցու ձեռագրերի մեծ մասում է (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 120): Ընդունված կարծիքի համաձայն, Ամբերդը գոյատևել է «մինչև Լենկթեմուրի աշխարհավեր արշավանքները», որից հետո կործանվել է եւ դադարել «որպես ամրոց գոյություն ունենալուց» (Ս. Հարությունյան, Ամբերդ, Երեւան, 1978, էջ 30): Աղիզանի մասին Մեծոփեցու տեղեկությունը «...եւ ազատորդի մի Աղիզան ա-

նուն՝ ի յԱրարատեան գաւառէ, ի գեղջէն Աղցոց» (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 109), մեր ձեռագրի գրիչը լրացրել է «տէրն Անբերթի յԱրարատէ» ուշագրով ձեւակերպմամբ: Այստեղ տեղանվան շփոթութեան մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ Մեծոփեցին գրում է, որ ազատորդին ծագումով Աղցք գյուղից էր, իսկ հավելում կատարողը նշում է, որ նա Ամբերդի տերն էր: Այն, որ Ամբերդն այս շրջանում կործանված չի եղել, երեւում է նաեւ այլ փաստերից: 1460 թ. հիշատակվում է «վարդապետն Ստեփաննոս յԱրարադեան գաւառէ, ի յականաւոր եւ յանմատոյց դրդեկէն Անբերդոյ...» (Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 436), իսկ 1469 թ. Բյուրականում գրված ձեռագրում հիշվում է. «գԱնբերդոյ ժողովուրդն առհասարակ» (Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 290):

17. Հայ իշխանների նկատմամբ գործադրված բռնությունը տեղի է ունեցել 1405-1406 թթ., քանի որ դրանից հետո Լենկ թեմուրի որդիները Կարա Յուսուֆի ճնշմամբ կորցրեցին իրենց իշխանությունը: Մեծոփեցու եւ այս ձեռագրի վկայությունների մեջ հետաքրքրական է հատկապես իշխանների մասին ասվածը: Մեծոփեցին նախ պատմում է թեմուրի որդի Միրանշահի եւ սրա որդի Օմարի (Միրզա-Օմար) մասին, որի իշխանությունն առաջին տարում կրոնափոխ են արվել երեք հայ իշխաններ («Գ (3) իշխան յազգէս մեր») (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 108): Դրանք են Իվանեի որդի Բուրթեյը (Բուրթեյ մեծի թոռը, որ հիշվում է 1403-1407 թթ), «յազգէ Օրբէլեանց, գտէրն Որոտան», սրա եղբայր Սմբատը, որոնք տարվել են Սամարղանդ, եւ Գորգունի որդի Տարսայիճը՝ «գտէրն Եղեգեաց» (հիշվում է 1403-1419 թթ) (Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթեյյան ճյուղը, Բանբեր Մատենադարանի, 9, Երեւան, 1969, էջ 180, 182, 188): Ապա առանց անունը տալու նշում է Մակվի երկաթնակ հայ իշխանին՝ «գտէրն Մակուայ» եւ «ազատորդի» Աղիդանին: Քիչ անց նույն դեպքը համառոտելով նշում է Մակվի իշխանին՝ «Սորդաթմիշն»: (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 109, 120): Մեր ձեռագրի գրիչն օգտվել է երկու վկայություններից, սակայն գանց է առել Սմբատ Օրբելյանի անունը եւ մի քանի այլ մանրամասներ: Նա «տէրն Մակուայ»-ը սխալմամբ գրել է «տէրն Մոկայ»:

18. Հրե քաղաքն այժմյան Հերաթն է:

19. Տեղեկությունների աղբյուրը Թովմա Մեծոփեցու պատմությունն է, որի մասին նշում է հենց ընդմիջարկություն կատարողը (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 34-36, 108-109, 119-120):

20. Գրված է թղթի վրա, նոտրգրով (թերթ՝ 84, 19×12,5 սմ), ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 17բ-61բ թերթերը:

21. Դրան հաջորդող թերթերին (61ա-61բ) տեքստ չկա եւ միայն թվականներով սյունակներն են գծված. վերջին թվականը՝ Փրկչական ՌՈՀ (1670), Հայոց ՌՃՓէ (1668):

22. Անեցի, էջ 80:
23. Գագիկ Արծրունին թագավոր է դարձել 908 թ.:
24. Վանական վարդապետը (1181-1251) Մխիթար Գոշի աշակերտն էր:
25. Հովհաննես Գառնեցին մահացել է Հոռոմկայում, բայց մահվան թվականն այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Նրա մասին տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 582-583, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 260, Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրություն, աշխատասիրությունք Գ. Խաչատրյանի եւ Հ. Քյոսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003, էջ 554:
26. Ստեփանոս Հուսկանորդին (Տերհուսկանորդի) մահացել է 1251 թ.: Նրա գործունեություն մասին տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Երեք երեւելի վարդապետ, «Գարուն», 1991, էջ 82:
27. Խոսրը Մխիթար Սասնեցի (մահ. 1337 թ.) ըաբունապետի մասին է (տե՛ս Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրություն, էջ 649):
28. Այս տեղեկությունը որոշ տարրնթերցումներով տեղ է գտել նաեւ այլ մանր ժամանակագրություններում, սակայն Հայոց ՊԼԶ (1387) թվականի դիմաց (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 167, հ. 2, էջ 265, 351, 392):
29. Սարգիս Սորբեցու կամ Ապրակունեցու մահվան վերաբերյալ գրականության մեջ նշվում են 1401 կամ 1404 թվականները (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 74, Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 440-441, Ա. Մաթեոսյան, Մեծոփականքի գրչության կենտրոնը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 58):
30. Լենկ Թեմուրը մահացել է 1405 թ.: Հավելման հեղինակն օգտվել է Թովմա Մեծոփեցուց (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 112-113):
31. Գրիգոր Տաթևացին Մեծոփականքում է եղել 1408-1409 թվականներին, մահացել է 1410-ին:
32. Գրիգոր Խլաթեցին նահատակվել է 1425 թ. (Ա. Մաթեոսյան, Ս. Մարաբյան, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, էջ 34-36):
33. Ժամանակի հիշատակարանների համաձայն դեպքերը տեղի են ունեցել 1429-1430 թթ. (Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ XXV, 419):
34. Թովմա Մեծոփեցին մահացել է 1446 թ.:
35. Թուրքերը Կոստանդնուպոլիսը գրավել են 1453 թ. մայիսի 29-ին:
36. Ա. Տեր-Միքելյանը շարունակված մասը հրատարակել է «Շարունակություն ԺԳ օրինակէն» վերնագրի տակ, ընդգրկելով Հայոց ՊԽԱ (1392) ՌձԺԴ (1665) թվականները (Անեցի, էջ 175-180):
37. Տեղեկությունը նշված է Հայոց ՄԽԱ (792) թվականի դիմաց, որը սխալ է: Պետք է լիներ ՅԽԱ (892) թվականի դիմաց, ինչպես հնագույն ժամանակագրություններից մեկում. «ՅԽԱ (892) Մաշդոց ճգնաւորական

Հանդեսիւ պայծառանայր» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 24):

38. Հմմտ. Անեցի, էջ 95: Շարունակված է այլ գրով:

39. Խոսքը Սմբատ Ա Բագրատունու եւ արաբ Ափշին ոստիկանի համարտության ժամանակ Գեւորգ Գառնեցի կաթողիկոսի գերության եւ երկամսյա բանտարկության մասին է, որն ավարտվեց փրկագնի վճարմամբ եւ Համամ Արեւելցու միջնորդությամբ, հավանաբար 894 թ. (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1173):

40. Անեցի, էջ 104:

41. Նույն ղեպքին անդրադառնալով՝ Վարդան Արեւելցին նշում է, որ Սենեքերիմը գնաց «չորս որդւովք, որոց անունքն՝ Դաւիթ եւ Աբուսահլ, Ատոմ եւ Կոստանդին» (Վարդան Արեւելցի, էջ 97): Անունների այլ հերթականությամբ նրանց նշել է նաեւ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ «...զ Դաւիթ եւ զԱտոմ եւ զԱպուսահլ եւ զԿոստանդին» (Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 62): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ չկա Վեստ անունը: Այն առաջին անգամ հանդես է գալիս Անանուն Սեբաստացու (13-րդ դ.) տարեգրության մեջ (Մանր Ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 131), այնուհետեւ ուշ շրջանի աղբյուրներում, Գրիգոր Կամախեցու խմբագրած եւ Առաքել Դավրիժեցու օգտագործած ժամանակագրություններում (Մանր Ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 262, Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, էջ 467): Բյուզանդական տիտղոս վեստը կարող էր վաղ շրջանում նաեւ անձնանուն դառնալ, սակայն Սենեքերիմի կարծեցյալ որդին միակն է, որ հայտնի է այդ անունով: Հնարավոր է, որ նախնական բնագրում (որից ծագում են հետագա ընդօրինակությունները) նշված է եղել Կոստանդինի տիտղոսը՝ վեստ: Ցավոք հայտնի չէ, թե արդյոք նա ունեցել է այդ տիտղոսը, սակայն նկատենք, որ ի տարբերություն իր մյուս եղբայրների, Կոստանդինը չի մնացել Սեբաստիայում, այլ գտնվել է բյուզանդական ծառայության մեջ, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում (Վ. Վարդանյան, Արժուրենիները Հայոց պատմության մեջ, Երեւան, 2002, էջ 171):

42. Սարգիս Ա Սեւանցին կաթողիկոսական աթոռից հրաժարվել է 1019 թ., մահացել երկու տարի անց եւ հողին է հանձնվել Հոռոմոսում: Այս տեղեկությունն ուշագրավ է նրանով, որ Սարգսի հրաժարականը դրված է Հովհաննես Սմբատի գահակալության շրջանում: Մինչեւ այժմ այն կարծիքն է իշխել, թե Սարգիս կաթողիկոսն աթոռից հրաժարվել է Գագիկ Ա-ի ժամանակ, սակայն մի շարք փաստեր վկայում են, որ Գագիկը մահացել է 1017 թ., որին հաջորդել է Հովհաննես Սմբատի գահակալությունը, նրա եւ եղբոր՝ Աշոտ Դ-ի ընդհարումը եւ ստեղծված խառնակ իրավիճակում՝ Սարգիս կաթողիկոսի հրաժարականն ու Պետրոս Ա-ի ընտրությունը (այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Անին մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ, «Պատմա-բանասիրական հանդես»,

2008, թիվ 3, էջ 12-16):

43. Ապղղարիբ Արծրունի իշխան: Իր ծառայությունների ղեկման Միքայել է Դուկաս (1071-1078) կայսրը նրան նշանակել է Կիլիկիայի ստրատեգոս: Ենթադրվում է, որ մահացել է 1080 կամ 1078 թվականին (Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հ. Ա, էջ 22, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ հայերը, Հ. Ա, էջ 415-416): Պատմիչները նրա թաղման տեղը չեն նշում, բայց այդ մասին գրում է Սամվել Սկեւոսցին 1190 թ., ավելացնելով, որ իշխանը նախապես Պապեռոնում «չինեալ եկեղեցի մե՛ծ՝ դամբարան հանգստեան սահմանեաց իւր եւ իւրոցն» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 255):

44. Թարգմանության այս թվականն են նշում նաեւ այլ աղբյուրներ: Տե՛ս Մխիթար Անեցի, էջ 7-8:

45. Հրատարակության մեջ այս տեղեկությունը ՈԿ (1211) թվականի ղեկման է (Անեցի, էջ 147): Իրականում Իվանեն գերվել է 1209 թ.:

46. Շահնշահ Ա-ի որդու սպանության թվագրությունը ճիշտ է: Հմմտ. Մանր ժամանակագրություններ, Հ. 1, էջ 43, 149, Ն. Պողարյան, Ժամանակագրություն..., էջ 261:

47. Հմմտ. Գրիգոր Վարազեցու Ժամանակագրությունը (Մանր ժամանակագրություններ, Հ. 2, էջ 381):

48. Գրված է թղթի վրա, բոլորգրով (թերթ՝ 346, 17×13սմ): Ժամանակագրությունն զբաղեցնում է 238ա-323բ էջերը: Բնագիրը վերջից թերի է, ավարտվում է 1124-26 թթ. Անիի իրադարձություններին վերաբերող հատվածով («...կալեալ գԱպլսուլար որդով ընդ իւր խաղացոյց յերկիրն Վրաց ի մահարար տեղի բնակեցուցեալ զնոսա որ եր...» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5596, 323բ, Հմմտ. Անեցի, էջ 126): Գ. Աբգարյանն անդրադարձել է այս ձեռագրին Հայոց Խոսրով արքայի Կոռնակ (Կորնակ, Կոռնակ) սպարապետի մասին գրույցի առիթով, ենթադրելով, որ այն սկզբնապես չի եղել Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ (Գ. Աբգարյան, Մատենագրական նորույթներ, էջ 83-84): Բանն այն է, որ Մատենադարանում պահվող Ժամանակագրության ձեռագրերում միայն այստեղ է բացակայում այդ հատվածը: Սակայն մյուս բոլոր, այդ թվում Հնագույն ձեռագրերում, այն առկա է (Անեցի, էջ 62, Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, 63բ): Մեր կարծիքով Կոռնակի հատվածն այս ձեռագրի գրիչը պարզապես վրիպել է:

49. Յուզակ ձեռագրաց Մատենադարանի, Հ. Բ, էջ 141:

50. «Քրիստոս Աստուած ողորմեայ Աստուածատուրին Հոգոյն եւ ինձ՝ գրչիս եւ իմոցն ամենայն եւ այնոցիկ որք բարի կամաւք մեղաց թողուլիւն հայցեն յիշեցելոցն...» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5596, էջ 116բ):

51. Ժամանակագրական աղյուսակների ազատ մասերում տեղ են գտել հետագայի ամենատարբեր բովանդակություններ ու գրչություններ հավելումներ, հմայագրեր (273բ, 274բ, 281բ, 285բ, 291բ, 309բ), ծածկագ-

րեր (283ա, 293բ, 294ա), տոմարական գրառում (288ա), հետագայի հիշատակարան, որը հետեւյալն է. «Աստուած ողորմի Սարգիս միակեցին... շատ աշխատանք արար ի վերայ գրոցս» (315ա): Հնարավոր է, որ Սարգիսը ձեռագրի հետագայի կազմողը կամ նորոգողն է եղել:

52. Աստղիկ աստվածուհու անունը Նոյ նահապետի հետ է կապվել Վարդավառի տոնի քրիստոնեացման ընթացքում: «Բուն հեթանոսական Վարդավառի տոնը քրիստոնեական եկեղեցին փոխարինել է Քրիստոսի պայծառակերպության տոնով, պահպանելով, սակայն, ոչ միայն նրա հին անունը, այլև այն ծեսերն ու արարողությունները, որ կատարվել են նրա ժամանակ, հարմարեցնելով դրանք (Նուր սրսկելը, աղավնի բաց թողնելը) բիբլիական ջրհեղեղի եւ Նոյան աղավնու հետ, իսկ Աստղիկ դիցուհուն էլ դարձնելով Նոյի դուստր...» (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 2Թ):

53. Հմմտ. Անեցի, էջ 63:

54. Հռոմի 26-րդ եպիսկոպոսի մասին տեղեկությունը այլ ձեռագրերում ՄՁԲ (282) թվականի դիմաց է, իսկ ՄՂԹ (299) թ. դիմաց 28-րդ եպիսկոպոսն է: Այս ձեռագրում խախտված է նրանց հերթականությունը: Բայց գրչի նշումը թույլ է տալիս որոշ կարծիք կազմելու նախօրինակներում եղած նույն հատվածի մասին: Մասնավորապես Կամրջածորի օրինակում նշված է. «Ի Հռոմ եպիսկոպ ԻԶ (26) եւ ապա ԻԷ (27) Գայիրոս» (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, 63բ): Փաստորեն 26-րդ եպիսկոպոսի անունը չկա, ինչպես մեր քննած ձեռագրի նախօրինակներից մեկում: Միջանկյալ նշենք, որ Գրիգոր Գ Պահլավունու աթոռակալության տարիների թիվն էլ այս մատյանում նշված է Մ (50) (323ա), ինչպես Կամրջածորի օրինակում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, թերթ 103ա): Երկրորդ նախօրինակում կամ իրոք գրված է եղել «գու գիտ», կամ եղել է Ուտիկիոս եպիսկոպոսի անունը, ինչպես որ Ժամանակագրության այլ օրինակներում է («Ի Հռոմ եպիսկոպոս ԻԶ (26) Ուտիկիոս եւ ապա ԻԷ (27) Գայիրոս») (Անեցի, էջ 62), սակայն, գուցե եղծված է եղել, եւ գրիչը չի կարողացել վերծանել:

55. Հմմտ. Անեցի, էջ 75:

56. Հմմտ. Անեցի, էջ 84: Խաղարների դեմ պատերազմում զոհված Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին (661-685) պատրիկ է կոչում Կիրակոս Գանձակեցին (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 62):

57. Հմմտ. Անեցի, էջ 92: Սամվել Անեցին Երազգավոր-Շիրակավանի եկեղեցու կառուցող է համարել Սմբատ Բագրատունի (Աբլաբաս) Խոստովանողին (մահ. 859), եւ ոչ թե Սմբատ Ա Բագրատունի (890-914) թագավորին, ինչպես գրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, եւ ինչն ընդունված է պատմագրության մեջ: Այս հատվածում «գարդուք» բառից սկսած հետագայի գրիչը սեւ թանաքով անցել է բուն գրչի աղոտ երեւացող բառերի վրայով: Հնարավոր է, որ տառերի մաշվածություն պատճառ

ռով նա ճիշտ չի ընկալել տեքստը, որի հետեւանքով անորոշ նախադասութիւն է ստացվել: Ստորին լուսանցքում եղած այս գրութիւնն ներքեւի մասում երեւում են բուն գրչի գրած վերջին բառի վերջին երկու տառերը՝ «ոց»: Հնարավոր է, որ վերջին բառը եղել է «Հայոց»:

58. Անեցի, էջ ԻԳ:

59. Բուն գրչի վերջին տեղեկութիւնը, որը վերաբերում է Բուսայիդ խանի սպանութեանն ու հաջորդող դեպքերին, այլ ձեռագրերից վերցված, տեղ է գտել Ժամանակագրութեան հրատարակութեան մեջ (Անեցի, էջ 158-159): Սակայն այնտեղ հիշատակութիւնը սկսվում է Հայոց ՉԾԳ (1304) եւ ավարտվում ՉԾԵ (1306) թվականներով: Տասնավորը սխալ է տպագրվել: Մեր ձեռագրում թվականները ճիշտ են՝ հատվածը սկսվում է ՉԶԳ (1334) եւ ավարտվում ՉԶԴ (1335) թվականով (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 481, թերթ 62ա):

60. Այս երեւույթի մասին որոշ տարընթեքումներով (առանց գիշերային ժամերի հիշատակութեան) վկայութիւն է պահպանվել նաեւ այլ ժամանակագրութիւններում (Մանր ժամանակագրութիւններ, հ 1, էջ 172, հ. 2, էջ 355):

61. Հմմտ. Անեցի, էջ 177:

62. Մահմեդականութիւն եւ Շահնավազ (Շահ Նավազ) անունն ընդունած Վրաց Վախտանգ 5-րդ թագավորի մահվան մասին հայտնում է նաեւ Զաքարիա Ագուլեցին, այլ մանրամասներով (Մանր ժամանակագրութիւններ, հ 1, էջ 290): Ամսաթիւի եւ մահվան հանգամանքների առումով ներկա տեղեկութիւնն ավելի հանգամանալից է, իսկ վերջին բառերից կարելի է ենթադրել, որ այն հենց այդ ժամանակ, այսինքն 1676 թ. դեկտեմբերի վերջին է գրվել (Գ. Մաթեոսյան, Ժամանակագրական նոր միավորներ Սամվել Անեցու ձեռագրերից, «էջմիածին», 2007, Ե, էջ 50-59):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ա. ՀՈՀԱՆ ՇԻՐԱԿԱՅԻ (13-րդ դ.) Մատենադարան, ձեռ. քիվ 2865

Սամվել Անեցու ժամանակագրության Մատենադարանի ձեռագրերում եղած հավելումներն ու լրացումները հրատարակելով, որպես հավելված ներկայացնում ենք նաեւ Անիի շրջանում բնակված Հոհան գրչի կատարած ընդմիջարկությունները, որոնք արվել են Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի եւ Արիստակես Լաստիվերցու երկերը պարունակող ձեռագրում:

Մատենադարանի թիվ 2865 մատյանը, որը ձեռագրացուցակում անվանված է «Պատմագիրք Հայոց», պարունակում է Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության հնագույն ընդօրինակություններից մեկը (2բ-135ա), Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի Պատմության (137ա-242ա) եւ Արիստակես Լաստիվերցու Պատմության (242ա-311բ) առաջմ հայտնի ամենավաղ ընդօրինակությունները: Ձեռագրի գրիչը հիշատակարաններում իրեն անվանում է Յոհան: Մովսես Խորենացու Պատմության քննական բնագիրը հրատարակելիս ձեռագրին անդրադարձել են Մ. Աբեղյանն ու Ս. Հարությունյանը¹, իսկ Արիստակես Լաստիվերցու Պատմության համեմատական բնագիրը հրատարակելիս՝ Կ. Յուզբաշյանը²: Ասողիկի Պատմության Սանկտպետերբուրգյան հրատարակության ժամանակ Հոհանի ընդօրինակած մատյանը ծանոթ չի եղել Ստ. Մալխասյանցին: Բայց այս ձեռագիրը որպես նախօրինակ է ծառայել հրատարակության համար օգտագործված մի շարք մատյանների համար:

Հոհան գրիչը հիմնականում Ստեփանոս Ասողիկի եւ մասամբ Արիստակես Լաստիվերցու երկերի մեջ լուսանցքներում մի շարք հավելումներ է կատարել: Դրանց մեծ մասը հետագայի գրիչները մոռծել են անմիջապես բնագրերի մեջ: Հոհան գրչի մանրատառ հավելումները հիմնականում գրված են լուսանցքներում, հազվադեպ գրասյուների միջեւ, վերաբերում են անիջապես կից տեքստին, կամ ունեն

տարբերանշան (փոքրիկ օղակի կամ լատինական շրջված v տառի նմանութամբ), որը կրկնվում է տեքստի համապատասխան մասում՝ ցույց տալով ընդմիջարկութան գետեղման տեղը: Ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս Յոհանի կատարած ընդմիջարկությունները տարանջատել բնագրերից, միաժամանակ դրանց միջոցով մոտավոր պատկերացում կազմել Հոհանի ընդօրինակած մատյանի գրչության տեղի ու ժամանակի մասին:

Այն հարցը, թե որն է եղել Հոհանի բնակութան տարածքը, կարող է պատասխան գտնել նրա արած հավելումների պարունակած տեղագրական տվյալների միջոցով: Դրանցում մատնանշվում է, որ նահատակ Տեառնթագի նշխարները գտնվում են **Ծիրակ գավառի Բեռնոն գյուղի** եկեղեցում (որը հենց **Տեառնթագ** է կոչվում), որ Դավիթ Սահառունին կառուցել է **Մրենի** եկեղեցին, իսկ Աբաս Բագրատունին կառուցել է **Անիի Փոքր Կաթողիկեն** եւ **Քաղաքադաշտի Ս. Գրիգորը**, Վահրամ Պահլավունին կառուցել է **Մարմաշենը**, Սմբատ Մագիստրոսը՝ **Բագնայրը**, որ Տրդատը **Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու** ճարտարագետն է, Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսը թաղվել է **Հոռոմոսում** եւ վերջապես, որ Ալփասլանից հետո **Անին** երկրորդ անգամ գրավել է Դավիթ թագավորը՝ 1124 թ., երրորդ անգամ՝ Գեորգին՝ 1161 թ., իսկ 1236-ին թաթարները գրավել են **Անին** եւ ողջ աշխարհը: Դժվար է հավատալ, որ այս տեղեկությունները կարող էր փոխանցել վերը թվարկված բնակավայրերից հեռու գտնվող մեկ այլ տեղում ապրող մի գրիչ: Սա գուտ Ծիրակի, իսկ ավելի ստույգ՝ Անիի շրջանի բնակչին հասու տեղեկությունների պաշար է, եւ կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի Հոհանին Անիի շրջանում ապրած գրիչ համարելով: Հավանաբար նա գործել է Անիի մերձակա վանքերից մեկում:

Հոհան գրիչը հավելումները կատարել է հիմնականում հայրենի գավառի վանքերի ու եկեղեցիների մասին իրեն հայտնի մի քանի տվյալները պատմությանը փոխանցելու նպատակով (տեսնելով, որ դրանք չկան իր ընդօրինակած պատմագրքերում): Տեղեկությունների մի մասը նա կարող էր քաղել այլ հեղինակներից, ինչպես օրինակ՝ Մրենի եկեղեցու կառուցողի հարցում՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, Մարմաշենի ու Բագնայրի դեպքում՝ Սամվել Անեցուց: Սակայն հավանաբար եղել են տվյալներ, որ նա ինքն է իմացել կամ քաղել է առայժմ մեզ անհայտ աղբյուրից, ինչպես օրինակ Անիի Փոքր Կաթո-

ղիկեի կառուցման, Տրդատ ճարտարապետի կամ Սարգիս Սեւանցու մասին տեղեկությունները:

Նախորդ հետազոտողները Մատենադարանի թիվ 2865 ձեռագիրը համարում են 13-րդ կամ 14-րդ դարի մատյան: Քանի որ Հոհանը հիշատակություն ունի 1236 թ. Անիի գրավման մասին, այն համարում ենք գրչության ժամանակի ստորին սահմանը: Դատելով գրչի հիշատակարանի ենթատեքստից, հնարավոր է, որ ձեռագիրը գրված լինի մոնղոլների տիրապետության առաջին տասնամյակներին՝ 1240-1250-ական թվականներին³:

Մյուս մանրամասները զանց առնելով ներկայացնում ենք նախ Հոհանի հիշատակարանները, որոնք դուրս են մնացել հիշատակարանների ժողովածուներից, ապա ձեռագրում առկա ընդմիջարկությունները (պահպանում ենք գրչի կետագրությունը)⁴:

Հայր մի մոռանար զաշխատութիւնս իմ որ գրեցի, շա՛տս ի լի՛ սրտէ առ Աստուած: Ի Քրիստոս ողորմե՛ա Յոհանայ քարոզի սորա յանկաշառդ դատաւորութեան, եւ յանակնունելի՛⁵ ատենին: Յորժամ (դ)ատես զտիեզերս⁶ (189ա):

Արդարութեան եւ իմանալի արեգակն, ի գարնանաբեր ծոցածաւալ⁷ ծագողութեանն, ի յադին աստուածակերտ ծառաստանս, Տանս Ասքանազեան Թորգոմայէ՛տ գրոհի: Ի ձեռն երկաքանչիւրոց դասուց սրբազանից եւթանասնի՛ց եւ երկոտասա՛նց, գԲարթուղիմէ՛ոս եւ զԹադէ՛ոս հոգիակի՛ր տածողութեամբ սերմանեցին գԲանն Կենաց: Ակնարկելով քաջ հովուապետին Քրիստոսի, զարթուցանել զՏէր արեգակին ի խորափի՛տ գբին: Որոյ արե՛ան վտակաւք ձայնէ՛ր առ նահատակն, արի որ ննջեսդ, զի մի՛ թշնամին որոմնացան յանդգնեսցի՛ զիւրն: Վասն որոյ ելանէր բազմատանջ Հայրն, Հաստահեղուս հիմամբ արեամբ վկայիցն, որոյ շաղեալ էր երկիրն այնու շինել զՍուրբ Կաթուղիկէ՛⁸:

Անդո՛ւստ եւ ա՛յսր որ եարք աստուածայինք հովուապետեալք: Եւ ի կատարել ընթացից արեգականն ընդ ի՛ւր տարաւ զնշոյլս լուսոյ իւրոյ: Նաեւ չքացա՛ւ Գիշերավարն, եւ Արուսեակն⁹ ո՛չ երեւի: Բայց ես միգապատեալս որ զնոցայցն յիշատակ երկրորդեցի¹⁰ ձեզ ո՛վ ծնունդք սրբութեան, ողորմութիւնն ի ձեռս ձե՛ր է, զի ես հատա՛յ տա-

պարատանջ: Այդ ձե՛ր է ա՛լը փրկու // (242ա) թեան եւ ժամանակ ընդունելի: Ողորմեցարո՛ւք շանս սովամահի: Տո՛ւք ողորմութիւն, ի՛նձ եւ եղբա՛րց իմոց, եւ ծնողա՛ց¹¹: Եւ Քրիստոս Աստուած ի մեծի սոսկալի աւուրն զնա որ զմեզ յիշելոյ արժանի արասցէ, Սրբոց Առաքելոցն եւ Մարգարէիցն, եւ Մարտիրոսացն մասին արժանի արասցէ: Ամէն:

Աղաչեմ մի՛ անփոյթ առնէր եւ Տէ՛ր հատուցէ քեզ զվա՛րձս քո:

Ընդ նմին եւ ե՛ս յետինս յամենեսեան եւ քան զքնաւս յանցաւորս, եւ անթի՛ւ մեղաւք ծանրաբեռնեալս, եւ արժանիս բազո՛ւմ մահուց եւ ո՛չ մի կենաց, իսաւարամա՛ծս ոգւով Յոհանն գրիչ: Աղաչեմ¹² յիշե՛լ յաղաւթս առաջի Քրիստոսի զի՛ս եւ զծնա՛ւդսն իմ, եւ զեղբայրն իմ: Եւ զԲամբկոցն¹³, որ յուսո՛վ սատարեաց ինձ ի գործառնութիւնս: Որպէս զի աղաւթիւք ձեր գտցո՛ւք ողորմութիւն ի Քրիստոսէ: Եւ Տէ՛ր տացէ գտրիտունն ձեզ բազո՛ւմս, ամէն (242բ):

Քրիստոս Աստուած, որ հատուցանես ամենեցուն զվարձս: Հետո՛ Բամբկոցին հարիւրապատիկ եւ հազարապատիկ: Զի ի Քէ՛ն եմք եղեալ եւ Քո՛ ողորմութեանդ սպասեալ մնամք, մի՛ ճշմարտութեամբ Քո քննեսցուք այդ զթուլթեամբ Քո քաւեսցուք: Եւ Քեզ փառս վերառաքեսցուք յաւիտեանս յ(աւիտենից) (309ա):

Կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու (478-490) աթոռակալության մասին գրելուց հետո Ասողիկը նշում է արշարունեցի Տեառնթագի նահատակության մասին¹⁴, որի վերաբերյալ Հոհան գրիչը ձեռագրի ստորին լուսանցքում ավելացրել է. «Նշխարք սորա հանգուցան ի Ծիրակ՛կ գաւառի ի գեղն որ Բեռնա՛ւնս կոչի, յեկեղեցւոջն որ Տեառնթա՛գ ասեն» (162բ):

Վահան Մամիկոնյանին (Հայոց սպարապետ եւ մարզպան, մոտ 487-505 թթ.) եւ նրա ձեռամբ էջմիածնի տաճարի նորոգմանը նվիրված հատվածում, դարձյալ ստորին լուսանցքում, գրիչն ավելացրել է. «Յաւուրս Վահանայ յայտնեցան նշխարք Սուրբ Առաքելոյն Թագէտի եւ Սանդխտոյ եւ Սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին մերոյ» (163ա)¹⁵:

Ասողիկի պատմության այն հատվածում, ուր ասվում է, որ Պարսից թագավորը «իշխան հաստատէ Հայոց գԴաւիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս Լ (30)»¹⁶, Հոհանը գրասյու-

ների միջեւ ավելացրել է. «**Ի Մրեն գեկեղեցին սա շինեաց**»¹⁷ (165ա):

Պատմության այն հատվածում, ուր Ասողիկը պատմում է, որ Աբաս Բագրատունի (929-953) թագավորը կառուցել է Կարսի եկեղեցին, Հոհանը ձախ լուսանցքում ավելացրել է հետեւյալը. «**Սա շինե եւ զՓոքր Կաթողիկէն Անւոյ: Եւ զՍուրբ Գրիգոր, ի Քաղաքոյ դաշտին**»¹⁸ (196բ):

Ասողիկը գրում է, որ 998 թ. Մամլան ամիրայի դեմ մղված ճակատամարտի ժամանակ Անիի թագավորության վեց հազարանոց զորաբանակի հրամանատարությունը հանձնվել էր «...ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ որդւոյ Գրիգորոյ, եւ Սմբատայ մաթիսուոսի որդւոյ Վահրամայ, եւ մարզպանին Աշոտոյ»: Այս հատվածից աջ, լուսանցքում, Հոհանն ավելացրել է. «**Պալհաւուոնոյ որ զՄարմաշէն շինեց: Որ զԲգնէրն շինեց**»¹⁹ (236ա):

Ասողիկի Պատմության համապատասխան հատվածի վերնագիրը՝ «Յաղագս շինելոյն Գագկայ արքային ի քաղաքն Անւոյ գեկեղեցին մեծ անուամբ սրբոյն Գրիգորի» (էջ 240բ-241ա) Հոհանը լրացրել է նույն կարմիր թանաքով, զարդագիծ շրջանակի մեջ գրված հետեւյալ բառերով. «**Տրդատ վարդպետ եկեղեցոյն**»²⁰ (241ա):

Հաջորդ երկու հավելումը վերաբերում է Արիստակես Լաստիվերցու Պատմությանը:

Սարգիս Սեւանցու (կաթողիկոս՝ 992-1019 թթ., մահ՝ 1022 թ.) մահվան մասին վկայող Արիստակես Լաստիվերցու գրած հատվածի մոտ Հոհանն ավելացրել է. «**Գերեզման նորա ի Հոռոմոսի վանքն**»²¹ (248բ):

«Վասն տիեզերահուսակ քաղաքին Անւոյ խողխողմանն սրով» գլխի վերջում, ուր Արիստակես Լաստիվերցին, գրելով «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց», շարունակում է եւ հարցնում՝ «եւ արդ զին՞չ լինի նոցա ի հասանել բարկութեանն Տէառն»²², աջ լուսանցքում ավելացված է հետեւյալը. «**Երկորդ Դաւիթ թուականն ՇՀԳ (1124): Երրորդ Գէորգի թւ ՈԺ (1161): Ի ՈԶԵ (1236) թաթարն էառ զԱնի եւ զամենայն տիեզերս**»²³ (306ա):

Ծանոթագրություններ

1. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 1913 (նմանահանութիւն, Երեւան, 1991), էջ ԺԹ:

2. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ, աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երեւան, 1963, էջ 9:

3. Այս հարցի եւ Հոհան գրչի հավելումների մասին մանրամասն ուսումնասիրութիւնը տե՛ս Կ. Մաթեւոսյան, Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն եւ կատարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Զ-է, էջ 102-112:

4. Գրիչն օգտագործել է մեկ կետ, որպէս ստորակետ (մենք դնում ենք ստորակետ), շեշտ, բավական շատ, եւ վերջակետ, որը նախադասութիւնների իմաստից ելնելով, հաճախ կարելի է փոխարինել ստորակետով, սակայն հեղինակի ոճն ու իմաստային շեշտադրումներն ամբողջությամբ արտահայտելու համար կետադրութիւնն անփոփոխ ենք թողնում:

5. Բնագրում՝ «յանակնանելի»:

6. Այս հիշատակարանը Ասողիկի բնագրի հետ արտագրել են մի շարք գրիչներ (Ստեփանոսի Տարօնեցույ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1885, էջ 145): Հիշատակարաններից երեւում է, որ Հոհան գրիչն ապրել է վանական միջավայրում եւ դիմում է վանահորը:

7. Հիշատակարանի «ծոցածաւալ», «տապարատանջ» բառերը չկան Հայկազյան բառարանում:

8. Մեծ հիշատակարանի սկիզբը, որը խորհրդաբանորեն ներկայացնում է քրիստոնեութիւնի հաստատումը Հայաստանում, շատ ինքնատիպ է, եւ թվում է, որ պատրաստի ձեւակերպումների կրկնութիւնն (շաբլոն) չէ: Հատկապէս պատկերավոր է Գրիգոր Լուսավորչին վերաբերող մասը, ուր առանց անունը տալու «բազմատանջ հայրն» եւ այլ հատկանշական արտահայտութիւններով հեղինակն ակնարկում է նրա գործունեութիւնը եւ անգամ Էջմիածնի Կաթողիկէի կառուցումը:

9. Վեներա մոլորակի երկու անուններն են Գիշերավարն ու Արուսյակը: Երբ այն երկնքում երեւում է լուսաբացին, կոչվում է Արուսյակ, իսկ մայրամուտին՝ Գիշերավար: Այստեղ հիշատակվում են հոգեւոր լուսավորութիւնի խորհրդաբանական իմաստով (օրինակ. «Իբրեւ զգիշերավարն պայծառասցո՛ւք հոգևով խաւարային կողմ աշխարհիս» (Գր. Նաբեկացի), տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836,

նմանահանություն, Երեւան, 1979, էջ 374, 555):

10. Գրիչը նշում է, որ պատմագրքերն ընդօրինակելով պահպանում է Հին ու նոր «աստվածային հովվապետներին» հիշատակը («զնոցայցն յիշատակ երկրորդեցի»): Այս հատվածից երեւում է, որ Հոհանի հիշատակարանը հեղինակային գործ է եւ նրա խոհերի արտահայտութիւնը:

11. Հոհանը երբ գրում է «Տո՛ւբ ողորմութիւն, ի՛նձ եւ եղբա՛րց իմոց, եւ ծնողա՛ց», ամենայն հավանականութեամբ նկատի ունի իր վանական հոգեւոր եղբայրներին (ազգականներին հիշատակելիս սովորաբար նախ նշում են ծնողներին, ապա մյուսներին), քանի որ շարունակութեան մեջ, երբ ավելի անձնական բնույթի տեղեկութիւններ է հայտնում, խնդրում է հիշել իրեն, ծնողներին եւ եղբորը («զի՛ս եւ զծնա՛լդսն, իմ եւ զեղբայրն իմ»), այսինքն՝ մեկ եղբայր ուներ:

12. Բնագրում՝ «աղաչել»:

13. Հիշատակարաններում Հոհանից բացի հիշվող երկրորդ անձը Բամբկոցն է, որը սատարել է նրան: Այդ անունը չկա Աճառչանի անձնանունների բառարանում, բայց կա հետեւյալը. «**Բամկոց**, թվի իգական անուն, անշուշտ Բամբկոց (բամբակ) ձեւից» (Հ. Աճառչան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 379): Հետաքրքիր է, որ մեծ հիշատակարանում Հոհանն այդ անունը գրել է Բամկոց եւ մոռացված «բ» տառն ավելացրել է բառի ներքեւի մասում: Կ. Յուզբաշյանը կարծում է, որ Բամբկոցը Հոհանի եղբայրն է: Մեծ հիշատակարանի համապատասխան հատվածը նա հրատարակել է հետեւյալ կերպ. «զծնալդսն իմ եւ զեղբայրն իմ **գԲամբկոցն...**» (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտոցոյ..., էջ 9): Սակայն ձեռագրում այլ կերպ է: Երկրորդ անգամ Բամբկոցի անունը նշվում է առանձին հիշատակարանում եւ այնպիսի ձեւակերպմամբ, որով կարելի էր հիշատակել ձեռագրի ստացողին: Եթե Բամբկոց անունն իսկապես բամբակ բառից է ծագում, այդ դեպքում իրոք պատշաճելով կնոջ, ուրեմն Հոհանին ձեռագիրը գրելու համար սատարած (հավանաբար նյութական ծախսը հոգացած) Բամբկոցը կին է: Համենայն դեպս, Բամբկոցի՝ Հոհանի եղբայրը լինելով արկածը շատ ավելի խոցելի է, որովհետեւ նման ազգակցութեան դեպքում վերոհիշյալ փոքր հիշատակարանում գրիչը պետք է որ նշեր այդ մասին կամ առնվազն կրկին հիշեր իր ծնողներին: Իսկ մեծ հիշատակարանում անուններ տալու մեջ ժլատ գրիչը հստակ տարանջատում է մի կողմից՝ իր ծնողներին ու եղբորը, եւ մյուս կողմից՝ «յուսով» (հոգու փրկութեան հույսով) իրեն սատարած Բամբկոցին: Մոռանալու չէ նաեւ Հոհանի՝ Անիին մոտ լինելու հանգամանքը, քանի որ այս քաղաքում, առավել քան հայկական մեկ այլ բնակավայրում, կանայք սոցիալական ուրուշակի դիրք էին զբաղեցնում, եւ անեցի ունեւոր մի կին անարգել կարող էր նյութապես սատարել վանական գրչին:

14. «Յայսմ ժամանակի երանելին Տեառնթագ, որ էր ի գաւառէն Ար-

չարունեաց ի Կալոց գեղջէ՛ վկայեալ վասն Քրիստոսի քաջութեամբ՝ կատարեցաւ ի Զառմիհրն Հազարաւուխտոյ, ի զօրավարէն Պարսից» (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 80):

15. Հմմտ. Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 81:

16. Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 86: Դավիթ Սահառունին Հայաստանի բյուզանդական մասի կառավարիչ է եղել 635-638 թթ.:

17. Դավիթ Սահառունու կողմից Մրենի եկեղեցու կառուցման մասին տե՛ս Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, էջ 82-85: Հոհանի ձեռագրից ընդօրինակութիւն կատարած գրիչներն այս հատվածը մուծել են սխալ տեղում, ուր խոսվում է Կոմիտաս Աղցեցի (615-628) կաթողիկոսի, ապա Հովհան Մայրազոմեցու գործունեութեան մասին, այդպես էլ նշված է հրատարակութեան տողատակում (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 87, ծան. 5):

18. Անիի պատմութեան համար այս վկայութիւնը չափազանց կարեւոր է, քանի որ այդ եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկեն, փաստորեն, կառուցվել է մինչեւ Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը: 953 թվականից հորը՝ Աբասի փոխարինած Աշոտ Ողորմածը 961-ին ոչ միայն Անին մայրաքաղաք հռչակեց, այլեւ այդտեղ թագադրվեց, մի արարողութիւն, որը կատարվում էր կաթողիկոսի ձեռքով՝ եկեղեցում: Դրանից հետո Աշոտը ձեռնարկեց քաղաքի առաջին պարսպի կառուցումը, բայց իր նստավայրում եկեղեցի չկառուցեց (ի տարբերութիւն Բագրատունի նախորդ եւ հաջորդ թագավորների), քանի որ իր հոր հիմնած եկեղեցին՝ Փոքր Կաթողիկեն, արդեն կանգուն էր, եւ ինքն էլ այդտեղ էր թագադրվել (Կ. Մաթեւոսյան, Անի, էջ 155-158): Հատկանշական է, որ Աշոտ Ողորմածի որդու՝ Սմբատ Բ-ի Անիում կառուցած Մայր տաճարը աղբյուրներում սովորաբար կոչվում է Մեծ Կաթողիկէ:

Ինչ վերաբերում է Աբասի կողմից Քաղաքադաշտի Ս. Գրիգորը (Զվարթնոցը) «չինելուն», այն պետք է հասկանալ որպես նորոգում, որի մասին նշվում է նաեւ այլ աղբյուրում (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 87, Կ. Մաթեւոսյան, Անի, էջ 156, 338):

19. Գրիչը ցանկացել է նշել իրեն հայտնի փաստն այն մասին, որ Վահրամ Պահլավունին Մարմաշենն է կառուցել, իսկ Սմբատ Մաքիստրոսը՝ Բագնայրը, այդ պատճառով երկու տվյալն առանձնացրել է վերջակետով: Բայց հետագայի ընդօրինակողներն այդ տողերը, որպես միասնական միտք, ներմուծել են բնագրի մեջ, մի դեպքում Վահրամի հոր անունից հետո (ինչպես Ասողիկի հրատարակութեան մեջ է), մյուս դեպքում՝ Աշոտ մարզպանի, ինչպես հրատարակութեան տողատակում նշված օրինակում (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 270), որը տարբեր կարգի շփոթութիւնների առիթ է տվել: Պահլավունյաց տոհմաբանութեան տեսակետից հետաքրքրական փաստ է, որ Ասողիկը 1004

Թվականին ավարտած իր Պատմության մեջ փաստորեն չի նշել «Պահլավունի» տոհմանունը: Մինչդեռ այն համարվել է այդ տոհմի՝ հիշյալ անունով կոչելու ամենավաղ հիշատակությունը (Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անճելըս, 1987, էջ 30): Հոհանի այս ընդմիջարկության բացահայտումը նպաստել է նաև Սամբատ Մագիստրոսի ծագման խնդիրը պարզելուն (տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Սմբատ Մագիստրոս, «Հանդէս ամսօրեայ», 2008):

20. Անիում Զվարթնոցի նմանությամբ կառուցված Գագկաչեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետի վերաբերյալ չեն պահպանվել վիճազիր եւ մատենագրական այլ տեղեկություններ: Մասնագետները միայն ենթադրել են, որ ճարտարապետը կարող էր Տրդատը լինել, աչքի առաջ ունենալով Ասողիկի Պատմության հրատարակությունը, ուր Հոհանի ընդմիջարկությունն արտագրող գրիչները որոշ բառեր էլ իրենք ավելացնելով ստացել են Ստ. Մալխասյանցի՝ տողատակում բերած հետեւյալ գրառումը. «2.՝ որ անուամբ սրբոյն գէորգեա. միդատ (ընթերցիր՝ տրդատ) վարպետ եկեղեցւոյն» (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն, էջ 282): Հոհանը ոչ միայն ստույգ նշել է Տրդատի անունը, այլև նրա ճարտարապետ՝ «վարդպետ» լինելը:

21. Մինչևե այժմ այս տեղեկություն հեղինակ է համարվել Լաստիվերցին: Բայց այն չկա պատմիչի մեկ այլ ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6457), որը թեև 19-րդ դարից է, բայց ընդօրինակվել է «Ի հին ձեռագրէ գրելոյն ի թվին Հայոց ՈԿԳ (1214)» (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ..., էջ 14), այսինքն ավելի վաղ, քան Հոհանի ձեռագիրն է: Հետաքրքիր է, որ Հոհանի մատյանից ընդօրինակված մի քանի ձեռագրում այս վկայությունը պահպանվել է հենց լուսանցքում (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ..., էջ 32):

22. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ..., էջ 136:

23. Հոհան գրիչն Ալփասլանի՝ Անիի գրավումը համարելով քաղաքի առաջին առումը, համարակալելով հաջորդները միանգամայն ճիշտ թվագրմամբ նշում է, որ երկրորդ անգամ Անին գրավել է Վրաց Դավիթ թագավորը՝ 1124 թ., երրորդ անգամ՝ Գեորգին՝ 1161 թ., իսկ 1236-ին քաղաքը գրավել են թաթարները: Հոհանի այս հավելումը նշված է հրատարակություն տողատակում, որոշ տարբերակներով եւ առաջին թվականի սխալով՝ «ՋՀԳ» (Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ..., էջ 136):

բ. ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՌԻՃԵՅՈՒ ԹՈՒՂԹԸ
Մատենադարան, ձեռ. քիվ 2680

Հառիճի 12-րդ դարի նշանավոր վանահայր, Մխիթար Անեցու պատմության պատվիրատու Գրիգոր վարդապետի նորահայտ թուղթը բացահայտում է նրա ունեցած կապը Անիի դպրոցի ուսուցչապետ Հովհաննես Սարկավագի հետ: Մինչ թուղթը ներկայացնելը ծանոթանանք Գրիգոր վանահոր մասին պահպանված տեղեկություններին:

Հառիճը մեծ հռչակ ձեռք բերեց 12-րդ դարի վերջերին, երբ շուրջ 1197 թվականին Իվանե եւ Զաքարե Զաքարյաններն այն գնեցին նախկին Հայրենատերերից, այստեղ հիմնեցին ամրոց եւ կառուցեցին Կաթողիկե Ս. Աստվածածին մեծադիր եկեղեցին (1201)¹: Սակայն մինչ այդ Հառիճի վանքը վերականգնել էր Գրիգոր վանահայրը Անի-Շիրական ավիրած 1064 թ. սելջուկյան արշավանքներից շուրջ 100 տարի անց, այսինքն՝ 1160-ական թվականների երկրորդ կեսին: Այդ մասին է վկայում վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատին նրա թողած արձանագրությունը. «Ես Գրիգոր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հառիճայի շինեցի գտեղի սննդեան իմոյ ի ճ (100)ամեայ կործանմանէ եւ կարգեցի ի սա արս ընտրեալս եւ խրատեալս աւրինաւքն Աստուծոյ եւ Հաստատեցի կամակցութեամբ եղբարց...»²:

Հառիճեցիները Գրիգոր վանահոր մահից հետո գնահատել են նրա վաստակը եւ հոգացել հիշատակը պահպանելու մասին³: Ինքնին խոստեն է նաեւ Գրիգորի՝ Հառիճում պահպանված տապանաքարի արձանագրությունը. «Այս հանգիստ է երջանիկ ձերունի սուրբ հաւր Գրիգորի՝ առաջին առաջնորդի երկրորդ շինութեան սուրբ ուխտիս, որ էր ուսուցիչ եւ աւրինակ բարեաց ամենեցուն: Աղաչեմք, որք երկրպագէք սրբոյ խաչիս ասացէք. Աստուած յիշեսցէ զհայր Գրիգոր յողորմութեան իւրում եւ զգրիչս եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ. ամէն: Ի թուին Հայոց ՈԼԷ (1188)»⁴:

Գրիգորի մասին հաջորդ հիշատակությունը պահպանվել է պատմիչ Մխիթար Անեցու մոտ: Ցավոք այդ արժեքավոր պատմությունը, որը բարձր են գնահատել դրանից օգտված հաջորդ դարի հեղինակները (Վարդան Արեւելցի, Ստեփանոս Օրբելյան), այժմ կորած է եւ պահպանվել է միայն սկզբի մասը: Մխիթար Անեցու պատմության առաջին հատվածը պարունակող մեզ հասած միակ ընդօրինակություն մեջ (15-րդ դ.) երկի անվանումը այսպիսին է. «Հանդէսք բանից

աշխարհագրումար գրուցաց, տրեզերապատում անցից՝ վիպասանեալ ի քաջ գիտնականէ Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ Կաթուղիկէին Անուոյ հոյակապ քաղաքի, ի խնդրոյ հաւր Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի»⁵: Իսկ պատմութեան առաջին ճառում ներկայացնելով իր աշխատութեան նպատակը՝ Մխիթար Անեցին հետեւյալ խոսքերով է դիմում Գրիգորին. «Արդ՝ ո՛ր պատուական հայր Գրիգորիէ, գրեթէ զհարիւր եւ իս (40) ամաց մեծամեծ գործս խնդրէ քո պատուականութիւնդ՝ ի ժամանակաց անտի Յովհաննիսի, յետին եւ վերջնոյն Բագրատունեաց, մինչեւ ի ներկայս յայս, յորում եմս դեռ եւս»⁶: Այսինքն՝ Գրիգորը խնդրել է գրել վերջին 140 տարվա պատմութիւնը՝ սկսած Հովհաննես Սմբատ թագավորի գահակալութեան ավարտից (1041 թ.): Ըստ այդմ, նա Մխիթար Անեցուն պատմութիւնը պատվիրել է մոտավորապես (1041+140) 1181 թվականին: Վերոնշյալ հատվածի շարունակութեան մեջ Մխիթար Անեցին պատվիրատուին բացատրում է, որ կարեւոր է նաեւ նախընթաց շրջանի պատմութիւնը, որն ինքը ներկայացնելու է շատ կարճ՝ «յոյժ համառատութիւն», իսկ ամբողջ գործը՝ երեք պրակով⁷:

Ինչպես երեւում է, Մխիթար Անեցու գործը բավական երկար է տեւել եւ ավարտվել է պատվիրատուի մահից հետո, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում, նրա պատմութիւնը «լայն եւ տարած բանիւք յընդարձակեալ» հասել է «մինչ ի ՈխԲ (1193) թուականս»⁸:

Հառիճի Գրիգոր վանահոր մասին մինչեւ այժմ հայտնի այս տեղեկութիւններին ավելանում է Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում պահպանված նրա գրած մի թուղթը, որը հասցեագրված է Հովսեփ վարդապետին⁹: Այդ նամակով Գրիգորը Հովսեփ վարդապետին (որը թերեւս ժամանակին իր սանն է եղել եւ որին «սիրելի որդի» է կոչում) խնդրում է գրել մի աղոթք այն քահանաների համար, որոնք պատարագին ներկա գտնվելով, չեն մասնակցում ծեսին եւ հաղորդութիւն պետք է ստանան ծիսակատար քահանայից:

Գրիգորի թուղթը փոքրածավալ է, զբաղեցնում է ձեռագրի ընդամենը կես էջ, որին անմիջապես հաջորդում է Հովսեփ վարդապետի գրած աղոթքը՝ շուրջ 6 էջ¹⁰: Աղոթքի վերնագիրն է. «Յովսեփա վարդապետի աղաթք քահանայից հանդերձելոց միջնորդաւ մերձենալ ի սուրբ Գոհութիւնն, ի խնդրոյ հաւր Գրիգորոյ Հառիճայի» (Հովսեփ վարդապետի՝ Հառիճի վանահայր Գրիգորի խնդրանքով գրած քահանաների աղոթքը, որոնք պատրաստվում են միջնորդով մոտենալ սուրբ Հաղորդութեանը):

Դժվար է ստույգ ասել, թե ով է նշված Հովսեփ վարդապետը, սակայն մեր կարծիքով, նա կարող է Հովսեփ Հաղբատեցին լինել¹¹:

Փոքր լինելով հանդերձ՝ Գրիգոր Հառիճեցու թուղթը որոշ պատկերացում է տալիս նրա գրավոր խոսքի կոռո ռճի եւ պատկերավորութւյան մասին:

Գրիգորի թղթին հատկապէս կարեւորութւոյն է հաղորդում այն հատվածը, ուր նա խոսում է Հովհաննէս Սարկավագի մասին: Նշելով, որ իր համար հուշ ցանկալի է եղել նման աղոթք ունենալը, Գրիգորն ավելացնում է, թե կցանկանար, որ այդ աղոթքը Հովհաննէս Սարկավագը գրեր, սակայն Սուրբ Հոգին տնօրինել է, որ այդ գործը Հովսեփը կատարի: Իսկ նամակի վերջում կրկին շեշտում է իր կապը Հովհաննէս Սարկավագի հետ՝ գրելով, որ «մանուկ» ժամանակ կորցրեց նրան՝ «ծեր իմաստունին», բայց երկրորդ «մանուկ եւ իմաստուն» (այսինքն՝ Հովսեփին) գտավ իր ծերութւյան ժամանակ: Ակներեւ է, որ այստեղ նա «մանուկ» բառն օգտագործում է «երիտասարդ» իմաստով:

Գրիգորի տապանաքարի արձանագրութւոյնից երեւում է, որ նա մահացել է ծեր հասակում, որպէս «երջանիկ ծերունի»: Եթե ենթադրենք, որ Գրիգորն իր մահկանացուն կնքելիս՝ 1188-ին, մոտավորապէս 80 տարեկան էր (եթե ոչ ավելի մեծ), ապա Հովհաննէս Սարկավագի մահվան ժամանակ (1129 թ.) առնվազն 20-21 տարեկան պիտի լիներ: Իսկ այն, որ թղթում նա Հովհաննէս Սարկավագին մտերմիկ ձեւով կոչում է «մեր Սարկավագը», թույլ է տալիս ենթադրել, որ ժամանակին հառիճեցի երիտասարդը մեծ ուսուցչապետի կրտսեր աշակերտներից մեկն է եղել: Գրիգորի արդյունավոր գործունեութւոյնը Հառիճում, նաեւ գրասեր եւ ուսումնասեր նկարագիրը, նույնպէս դրա հավաստումն են:

Ստորեւ Գրիգոր Հառիճեցու թուղթը ներկայացնում ենք կից աշխարհաբար փոխադրութւյամբ:

Թուղթ Գրիգորոյ հարն Հառիճայի առ Յովսէփ վարդապետ, սիրելի որդի իւր

Ի հեռուստ ժամանակաց հետէ՝ գեղձմամբ սրտի, այս են փափազանք սրտի իմոյ, պատշաճաւոր եւ դիպող աղաւթք կարգել ի քաջէ եւ յաստուածունակ առնէ, զի որ արտաքոյ աղաւթելն կամիցի հա-

դորդ սուրբ խորհրդոյն՝ ձայնակից լեալ աղաւթեսցէ ի միասին վճարմամբ, զի գեղեցկապէս եւ կարգաւոր լիցի դրութիւնն:

Եւ արդ՝ զի գըտի գոր սիրէի եւ հարկ առնեմ բռնութեամբ փափազանաց, զի լըցցես անյապաղապէս: Յանկայի զայս լինել ի մերմէն Սարկաւազէ, այլ Հոգին քեզ պատշաճեալ պահեաց: Զի որպէս նայն // (513բ) այլովք յոլովիւքն սաապէս եւ դու սակաւուքս հաղորդեսցիս գտկարութիւն տկարաց բառնալ: Եւ դիցէս աղերս բանի սրտաբէկ ի բերան աղօթողին, զի փրկութեանն եւ արտասուացն մասնաւոր լինիցիս:

Հաւատա ինձ որդեակ իմ, զի թէ զիմն ծեր զվերասացեալն իմաստուն՝ լըքի ի մանկութենէ իմում, զմանուկ եւ զիմաստուն երկրորդ գըտի ի ծերութեան իմում, առաւել բերկրութիւն սրտի:

Ո՛ղջ լեր Աստուծով (514ա):

Հառիճի վանահայր Գրիգորի թուրք Հովսեփ վարդապետին, իւ սիրելի որդուն

Վաղ ժամանակից ի վեր, սրտի տենչանքով, այս է իմ սրտի փափազը, որ մի գիտակ եւ աստվածահաճո մարդ պատշաճ եւ հարմար աղոթք գրի, որպեսզի դրսում աղոթողը, կամենալով մասնակցել սուրբ խորհրդին, ձայնակից լինելով՝ աղոթի՝ միասին ավարտելով, որպեսզի գեղեցիկ եւ կանոնավոր լինի խոսքը:

Եւ ուրեմն՝ քանի որ գտա, ինչ ուզում էի, եւ փափագիս ճնշումից հարկադրված եմ, պիտի լիացնես՝ առանց հապաղելու: Կցանկանայի, որ դա մեր Սարկավազը (Հովհաննես Սարկավազ – Կ. Մ.) աներ, բայց Սուրբ Հոգին քե՛զ հարմար համարեց: Որպեսզի ինչպես որ նա այլ բազում բաներով, այդպես եւ դու փոքր ինչ մասնակցես տկարների տկարությունը վերացնելուն: Եւ սրտառուչ աղերսական խոսք դնես աղոթողի բերանում, որպեսզի նրա փրկությանն ու արտասուքներին մասնակից լինես:

Հավատա ինձ, որդյակ իմ, որ իմ՝ վերելում հիշած ծեր իմաստունին հրաժեշտ տվեցի մանկությանս ժամանակ, բայց երկրորդ մանուկ եւ իմաստուն գտա իմ ծերության ժամանակ, սրտի մեծ բերկրանքով:

Ո՛ղջ եղիր Աստծով

Ծանոթագրություններ

1. Հառիճը Զաքարյանների առաջին տիրույթն ու հենակետը դարձավ Շաղաղյանների տիրապետության տակ գտնվող Շիրակում, որի ոստանին՝ Անիին նրանք տիրեցին 1198 թ վերջերին: Տե՛ս Կ. Մաթեւոսյան, Հառիճի վանքը ԺԳ դարի սկզբին (գրչույթյան կենտրոնը եւ հարակից հարցեր), «Էջմիածին», 1998, Ա, էջ 115-124:
2. Յ. Քիւրտեան, Հոռիճոյ վանքի արձանագրութիւնները, «Բագմավէպ», 1957, - 11-12, էջ 267-268:
3. «Կամաւն Աստուծոյ մեք Հառիճեցիքս՝ Հայր Պետրոս եւ այլ եղբարքս, սահմանեցաք ի տաւնի Տապանակին ի մի մատուռն պատարագել զՔրիստոս յանուն Գրիգորոյ, փոխանակ արդեանց իւրոց... ՈՒՍԱ (1192)» (Յ. Քիւրտեան, Հոռիճոյ վանքի արձանագրութիւնները, էջ 268):
4. Յ. Քիւրտեան, Հոռիճոյ վանքի արձանագրութիւնները, էջ 268:
5. Մխիթար Անեցի, էջ 56:
6. Նույն տեղում, էջ 61:
7. Նույն տեղում: Մխիթար Անեցու եւ նրա պատմության մասին հանգամանորեն տե՛ս Հ. Մարգարյանի հետազոտությունը նշված հրատարակության սկզբում (էջ 5-56):
8. Նույն տեղում, էջ 59:
9. Թուղթը պահպանվել է 1371-1378 թթ. Անգեղակոթում գրված մի մեծարժեք ժողովածուի մեջ, որը թեեւ վերնագրված է «Հարանց վարք», բայց շատ ավելի բազմազան նյութեր է պարունակում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2680, թերթ 513բ-514ա):
10. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2680, թերթ 514ա-516բ: Առայժմ անտիպ այս աղոթքի վերջին հատվածը վերնագրված է՝ «Յեռ ճաշակմանն» (516ա), այսինքն այս հատվածը, որը եռամաս է՝ ուղղված «ի Հայր», «յՈրդիս», «ի Հոգին», պետք է ասվեր հաղորդությունն ստանալուց հետո:
11. Հաղբատում 1173 թ. Բարսեղ Կեսարացու ճառերն ընդօրինակած Սարգիս գրիչը հիշատակարանի վերջում նշում է. «Կազմեցաւ ձեռամբ Յովսեփա վարդապետի եւ եղաւ յարկեղ Սրբոյ Նշանիս» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 208): Հովսեփ վարդապետը հավանաբար ոչ միայն կազմող էր, այլեւ եկեղեցու ձեռագրական պահոցով զբաղվող մարդ: Այդ երեւում է նաեւ Հովսեփ վարդապետի անվան մյուս հիշատակությունից: 1305 թ. Եսայու մարգարեությունն ընդօրինակած մի գրիչ իր ունեցած նախօրինակի մասին հայտնում է. «...կատարեցաւ տառս... ի ստոյգ եւ ընտիր աւրինակէ, որ կոչի Բագնայրեցի, զոր սուրբ վարդապետին Յովսէփայ գտեալ թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան-

ներ, էջ 34): Հիմնադրման ժամանակից Հաղբատի վանքը կապված էր Անիի հետ, իսկ Հովհաննես Սարկավազի գործունեության շրջանում ուղրանից հետո այդ կապն առավել սերտ էր (Հաղբատի վարդապետ լինելով Հովհաննես Սարկավազը շուրջ չորս տասնամյակ ուսուցչություն արեց Անիում, իսկ մահից հետո թաղվեց Հաղբատում): Սարկավազի սան Գրիգորի թղթում վարդապետի հիշատակման եղանակը՝ «մեր Սակավազ» («Ցանկայի զայս լինել ի մերմէն Սարկաւազէ») հավասարապես հոգեհարազատ պիտի լինեն Հաղբատի միաբանի համար:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

*Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը
Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան*

	ձեռ. թիվ	Թվական (դար)	գրիչ	դրչուլթյան վայր	ծանոթագրություն
1	481	17-րդ դ.			Հասնում է 1676 թ.
2	1483	1688	Մկրտում Ջուղայեցի	Եւզոկիա (Թոխաթ)	Հասնում է 1424 թ.
3	1484	1661-1671	Հովհաննես		Հասնում է 1424 թ.
4	1486	1597	Սահակ Երզնկացի	Բաբե՞րդ	Հասնում է 1335 թ.
5	1717	1664	Թորոս եպս.		Աղյուսակն ավարտվում է 1165 թ.
6	1718	17-րդ դ.	Ներսես Կամենեցի	Կամենեց	Հասնում է 1202 թ.
7	1719	1615-1616	Զատիք		Հասնում է 1173 թ.
8	1770	1589	Աստվածա- տուր		Հատված
9	1865	1656	Թորոս եպս.	Երուսաղեմ	Հասնում է 1356 թ., աղյուսակներ չունի
10	1869	1589	Անդրէաս	Եւզոկիա	Հասնում է 1424 թ.
11	1897	13-րդ դ.	Հայրապետ Վրդ.		Հասնում է 1173 թ.
12	1898	13-րդ դ.			Հասնում է 1294 թ.
13	1899	1676-1677	Պողոս Գաւառցի	Ամրդոլու վ.	Հասնում է 1335 թ.
14	2965	17-րդ դ.			Հասնում է 1666 թ.
15	3072	17-րդ դ.	Կարապետ		Հասնում է 1425 թ.

16	3613	1177	Մխիթար Անեցի	Հոռոմոս	Հասնում է 1173 թ., առանձին մատյան է
17	3681	1315	Հայրապետ	Ուռընկար	Հասնում է 1173 թ.
18	3965	17-րդ դ.	Ներսես	Կամենեց	Հասնում է 1735 թ.
19	5120	17-րդ դ.			Սկզբից թերի է հասնում է 1335 թ.
20	5596	13-րդ դ.			Հասնում է 1124 թ. (վերջից թերի է)
21	5613	1608	Հակոբ Արթուր	Կ. Պոլիս	Հասնում է 1161 թ., վերջից թերի է
22	5619	1176	Ավետիս	Կամրջածոր	Հասնում է 1499 թ.
22	5889	17-րդ դ.			Հասնում է 1455 թ.
24	6331	19-րդ դ.			Հասնում է 1187 թ.
25	6354	6-17-րդ դ.	Հովհաննես Դաւիթ		Հասնում է 1687 թ.
26	6483	1757	Բաղդասար երեց	Կարին	Ժամանակագրութ. Ա մասը չունի
27	6644	1532	Եղիշե Արցախեցի	Եւդոկիա	Հասնում է 1173 թ.
28	7261	17-րդ դ.			Հասնում է 1702 թ.
29	8481	14-15-րդ դ.			Հասնում է 1290 թ.
30	9795	1872	Մեսրոպ արք.	Ամիթ	Փոքր հատված
31	9796	17-րդ դ.			Հասնում է 1187 թ.
32	10200	17-րդ դ.	Սարգիս, Ամիրաս	Տրապիզոն	Հասնում է 1335 թ.
33	10202	17-րդ դ.			Հասնում է 1692 թ.
34	10485	19-րդ դ.			Փոքր հատված
35	10983	1849 թ.	Եղիազար քչ.		Հասնում է 1335 թ.

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանք

	ձեռ. թիվ	Թվական (դար)	գրիչ	գրչության վայր	ծանոթագրություն
1	69	1728-1730	Արուսյուն Ատանացի	Կեսարիա	Աղյուսակի վերջին թիվը՝ ՈԻԶ (1177)
2	169	1756	Բաղդասար		
3	343	1480	Ներսէս Ամասիացի	Կ. Պոլիս	
4	743	1618	Ասար Սեբաստացի	Իլով	Հասնում է ՈԺԴ (1165) թ.
5	783	1721	Նիկողայոս վրդ.	Արմաշ	Առանձին մատյան է, հասնում է ՈԻԲ (1173) թ.
6	1051				Հասնում է 1344 թ.
7	1221	16-րդ դ.	Դավիթ		Հասնում է 1292 թ.
8	1288	1273	Մխիթար	Գետկա վանք	Աղյուսակներ չունի
9	1553	1649	Դավիթ աբ. Բաղիշեցի	Բաղեշ	Թերի է
10	1801	12-րդ դ.		Անի կամ Հոռոմոս	Հասնում է 1173 թ.
11	2170	1840	Նղիազար քհն.		
12	3397		Բարսեղ, Հոհաննես		
13	3701	18-րդ դ.			Հասնում է 1778 թ.

Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարան

	ձեռ. թիվ	թվական (դար)	դրիչ	դրչուծյան վայր	ծանոթագրություն
1	288	1696	Միքայել	Եւգոկիա	Հասնում է 1320 թ.
2	511	1206	Յովհաննէս կր.	Սանահին	Հասնում է 1174 թ.
3	721	ժէ դ.		Կ. Պոլիս	Հասնում է 1173 թ.
4	869	1683	Դավիթ Ճնճղուկ	Բաղեշ	Հասնում է 1683 թ.
5	911	1626			Հասնում է 1305 թ.
6	959	1324	Սարգիս, Մարտիրոս		Հասնում է 1304 թ. (համառոտված է)
7	1023	1656	Սարգիս Եղեսացի	Ուռհա	Հասնում է 1348 թ.
8	1227	1650	Զաքարիա վրդ. Սյունեցի	Հռոմ կամ Լեհաստան	Հասնում է 1222 թ.
9	1246	1616			Թերի է, աղյուսակներ չունի
10	1253	ժԴ դ.	Հակոբ		
11	1734	1595	Բարսեղ Սասնցի	Ուռհա	Հասնում է 1335 թ.
12	1769	ժէ դ.			Հասնում է 1222 թ.
13	2261	1833			Հասնում է 1696 թ.

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան

	ձեռ. թիվ	Թվական (դար)	Գրիչ	Գրչության վայր	Ծանոթագրություն
1	65	18-19-րդ դդ.			Հասնում է 1338 թ.
2	89	1585	Յովաննէս արեղա Այնթափցի	Սեբաստիա ^ո	Հասնում է 1346 թ., առանձին մատյան է
3	167	16-րդ դ.			Հասնում է 1338 թ.
4	465	18-րդ դ.	Եփրեմ արեղա		Թերի է

Այլ հավաքածուներ

	Հավաքածու, ձեռ. թիվ	Թվական (դար)	Գրիչ	Գրչության վայր	Ծանոթագրություն
1	Ֆրանսիայի Ազգային գրադարան, 192	1636	Մինաս, Ստեփանոս	Ամիթ	Հասնում է 1335 թ.
2	Լիբրանան, Զմմառ, 207	1648	Կարապետ երեց	Եւզոկիա	Ավարտվում է 1077 թվականով (թերի է)
3	Գերմանիա, Տյուբենգեն, 93		Հակոբ		Հասնում է 1423 թ.
4	Իտալիա, Հռոմ, Վատիկան, 3	1287 թ.			Հասնում է 1271 թ.
5	Ռուսաստան, Սանկտ Պետերբուրգ, Արեւելագիտ. ինստ. B 280	17-րդ դ.			Հասնում է 1346 թ.

Տպագիր աղբյուրներ

- Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարյանի, Երեւան, 1990:
- Արիստակես Լաստիվեցի, Պատմութիւն, թարգմանութիւնը Վ. Գեւորգյանի, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները Գ. Մանուկյանի, Երեւան, 1971:
- Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994:
- Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (աշխատասիրութեամբ Կ. Կոստանեանցի), Ալեքսանդրապոլ, 1910:
- Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ ժամանականք, Վենետիկ, 1818:
- Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, ԺԵ-ԺԹ դար, Հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912:
- Դիվան Հայ վիմագրութեան, պր. Ա. կազմեց Հ. Օրբելի, Երեւան, 1966:
- Ընտրանի Հայ եկեղեցական մատենագրութեան, աշխատասիրութեամբ Պ. Խաչատրյանի եւ Հ. Քոյսեյանի, Ս. Էջմիածին, 2003:
- Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչիկյանի, Երեւան, 1999:
- Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, Հրատարակութեան Համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երեւան, 1942:
- ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1950:
- ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Ա, Երեւան, 1955:
- ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Բ, Երեւան, 1958:
- ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Գ, Երեւան, 1967:
- Իբն Ալ-Ասիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին 11, «աւրաբական աղբյուրներ» Բ), թարգմանութիւնը բնագրից, առաջաբան եւ ծան. Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան, 1981:
- Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Երեւան, 1961:
- Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները Գ. Թոսունյանի, Երեւան, 1996:
- Հովհաննես Սկիւիցես (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին 10, «Բյուզանդական աղբյուրներ» Գ), թարգմանութիւնը բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրութիւնները Հ. Բարթիկյանի, Երեւան, 1979:

- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեոսյանի, Երեւան, 1988:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984:
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1974:
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1978:
- Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1984:
- Հայոց նոր վկաները, գիտական հրատարակութիւն, աշխատասիրութեամբ Հ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903:
- Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վեներտիկ, հ. 2, յօրինեաց Ս. Ճեմճեմեան, Վեներտիկ, 1996:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ.1, Երուսաղէմ, 1966, հ. 3, Երուսաղէմ, 1968, հ. 4, Երուսաղէմ, 1969, հ. 6, Երուսաղէմ, 1972, հ. 10, Երուսաղէմ, 1990, հ. 11, Երուսաղէմ, 1991:
- Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Երեւան, 2008:
- Մանր ժամանակագրություններ, 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1951, հ. 2, Երեւան, 1956:
- Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991:
- Մեխիքսեթ Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. Ա, Երեւան, 1934:
- Մեխիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. Գ, Երեւան, 1955:
- Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:
- Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երեւան, 1983:
- Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի (նմանահանութիւն), Երեւան, 1991:
- Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քէօթուկը), աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի, Ա. Էջմիածին, 2007:
- Յովսէփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:
- Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, աշխատասիրությամբ Կ. Յուրբաշյանի, Երեւան, 1963:

- Պողարյան Ն., Ժամանակագրություն (11-18-րդ դդ.), Բանբեր Մատենադարանի, հ. 9, Երեւան, 1969, էջ 257-282:
- Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893:
- Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:
- Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:
- Սոփերք հայկականք, ԺԴ, Վենետիկ, 1854:
- Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Սո. Մալխասեանցի, ՍՊբ., 1885:
- Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
- Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը Գ. Բ. Թոսունյանի, Երեւան, 2001:
- Տեառն Ներսէսի Շնորհալուոյ Հայոց կաթողիկոսի Բանք չափու, Վենետիկ, 1828:
- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանի, կազմեց Մ. Քէշիշեան, Վիեննա, 1964:
- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895:
- Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երեւան, 1965, հ. Բ, Երեւան, 1970, հ. Գ, կազմեց Ա. Մալխասեան, Երեւան, 2007:
- Յուցակ ձեռագրաց որ ի Հանդէս ամսօրեայ, խմբագրութեամբ Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1976:

Գրականութիւն

- Արզարյան Գ., Մատենագրական նորույթներ, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Հաս. գիտ., 1964, N 1, էջ 82-85:
- Արեղյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Երեւան, 1970:
- Աբրահամյան Ա., Սամվել Անեցու տոմարական եւ տիեզերագիտական աշխատութիւնները, «Էջմիածին», 1952, Ա, էջ 30-36:
- Աբրահամյան Ա., Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956:
- Աբրահամյան Ա., Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երեւան, 1959:
- Աբրահամյան Ա., Հայ գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973:
- Աբրահամյան Ա., Հայկական ծածկագրութիւն, Երեւան, 1978:
- Աղոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, Երեւան, 2006:

- Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայք իւր, Վենետիկ, 1873:
- Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881:
- Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885:
- Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, հ. Բ:
- Ակիւնյան Ն., Գրիգոր-Ապիրատ, որդի Հասանա, Մագիստրոս, «Ակոս», 1945, թիվ 9, էջ 117-119:
- Ակիւնյան Ն., Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956:
- Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, հ. Գ, Երեւան, 1946, հ. Դ, Երեւան, 1948:
- Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին 18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երեւան, 2003:
- Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա, Երեւան, 1959:
- Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրութեան, Երեւան, 1981:
- Բաղդասարյան Է., 13-րդ դարի մի ժամանակագրութեան հեղինակի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, N 2, էջ 210-216:
- Բաղդասարյան Է., Կրիկիրայում Ռուբինյան հարստութեան հիմնադիր Ռուբեն Ա իշխանը եւ իր գործը, «Էջմիածին», 2006, Զ, էջ 91-95:
- Բոգոյան Ա., Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցութիւնների վավերագրերը (1165-1178 թթ), Երեւան, 1995:
- Բրուտյան Գ., Օրացույց հայոց, Ս. Էջմիածին, 1997:
- Բուռնազյան Ս., Հայաստանը եւ սելջուկները XI-XII դդ., Երեւան, 1980:
- Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծութիւններ եւ պոեմներ, աշխատասիրութեամբ Ա. Շ. Մնացականյանի, Երեւան, 1972:
- Զարպհանայեան Գ., Պատմութիւն Հայերէն դպրութեանց, Վենետիկ, 1865:
- Զարբհանայեան Գ., Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան, Վենետիկ, 1886:
- Զարպհանայեան Գ., Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897:
- Զամինյան Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր Նախիջեւան, 1914:
- Թումանյան Բ., Տոմարի պատմութիւն, Երեւան, 1972:
- Լորան Ժ., Խաչատուր իշխան Անտիոքի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 303-310:
- Լուսարարեան Կ., Գաւազանագիրք յաջորդութիւնք վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, Երուսաղեմ, 1912:
- Խաչատրյան Ա., Կարնո Սալգուրայանների ժամանակագրութիւնը եւ տոհմաբանութիւնը ըստ արաբական վիմագիր աղբյուրների, «Արեւելյան աղբյուրագիտութիւն» ժողովածու 1, Երեւան, 1988:
- Խաչիկյան Լ., Հակոբյան Վ., Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները, ՀՍՍՌ ԳԱ Հասարակական բաժանմունքի Տեղեկագիր, 1949, N 2, էջ 77-87:

- Խաչիկյան Լ., Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, Բանբեր Մատենադարանի, 9, Երեւան, 1969, էջ 173-199:
- Խաչիկյան Լ., Աշխատություններ, 4. Գ, Երեւան, 2008:
- Կիրակոսյան Գ., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ Թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երեւան, 1997:
- Կրկէսէրեան Բ., Մովք (Մովք-Տլուք եւ Հոռոմ-Կլայ), Վրիննա, 1904:
- Հակոբյան Թ., Անիի պատմութիւն, գիրք Բ, Երեւան, 1982, 438 էջ:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 4. 3, Երեւան, 1991, 4. 4, Երեւան, 1998:
- Հայ ժողովրդի պատմութիւն, ՀՍՍՀ ԳԱ, 4. III, Երեւան, 1976, 4. VI, Երեւան, 1972:
- Հայոց եկեղեցու սրբերը եւ սրբակենցաղ անձինք, կազմեց Ռ. Մաթեւոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999:
- Հայոց նոր վկաները (գիրտական հրատ.), աշխատասիրութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903:
- Հասրաթյան Մ., Մաթեւոսյան Կ., Դեւրիկյան Վ., Կեչառիս -1000, Ս. Էջմիածին, 2004:
- Հարութիւնյան Ս., Անբերդ, Երեւան, 1978:
- Հովսեփյան Գ., Հովուց Թառի ամենափրկիչը եւ նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Նյութեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արվեստի պատմութիւն, 4. Բ, Երեւան, 1987:
- Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երեւան, 1969:
- Ղաֆաղարյան Կ., Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1948:
- Ղաֆաղարյան Կ., Հաղբատ, Երեւան, 1963:
- Ղուլյան Ա., Անիի Մայր տաճարի հազարամյա խորհուրդը, «Հուշարձան» տարեգիրք Գ, Երեւան, 2005:
- Մաթեւոսյան Ա., Հեթում Ախտուց տիրոջ եւ Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրութիւնները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, N 4, էջ 183-201:
- Ա. Մաթեւոսյան Ա., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն» չորրորդ գիրքը, Երեւան, 1995:
- Մաթեւոսյան Ա., Մեծփառականքի գրչութիւն կենտրոնը, Ս. Էջմիածին, 1997:
- Մաթեւոսյան Ա., Մարաբջան Ս., Գրիգոր Ծերենց իւլաթեցի, Երեւան, 2000:
- Մաթեւոսյան Կ., Արուճ, Երեւան, 1987:
- Մաթեւոսյան Կ., Անի. Եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը, Ս. Էջմիածին, 1997:
- Մաթեւոսյան Կ., Հոռոմոսի գրչութիւն կենտրոնի պատմութիւնից, «Էջմիածին», 1984, Ե, էջ 45-49:

- Մաթեոսյան Կ., Սամուել Անեցու «Ժամանակագրություն» ավարտման թվականը եւ պատվիրատուն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, N 1, էջ 156-162:
- Մաթեոսյան Կ., Հոռոմոսի վանքի պատմությունն ուր էջեր (ԺԴ-ԺԹ դդ.), «Էջմիածին», 1993, Դ-Ե-Զ, էջ էջ 72-79:
- Մաթեոսյան Կ., Անիում Զաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, N 1, էջ 280-283:
- Մաթեոսյան Կ., Հառիճի վանքը ԺԳ դարի սկզբին (գրչություն կենտրոնը եւ հարակից հարցեր), «Էջմիածին», 1998, Ա, էջ 115-124:
- Մաթեոսեան Կ., Դրուագներ Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի պատմությունից (Արատես եւ Վերին Նորավանք), «Նորավանք» հայագիտական տարեգրք, Մոնրէպլ-Երեւան, 2001, էջ 62-76:
- Մաթեոսյան Կ., Սամուել Անեցի (կենսագրական լրացումներ), «Էջմիածին», 2003, Զ, էջ 47-57:
- Մաթեոսյան Կ., Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, «Էջմիածին», 2004, Ա, էջ 77-91:
- Մաթեոսյան Կ., Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը, ակադեմիկոս Ն. Մառի ծննդյան 140 եւ մահվան 70-ամյակներին նվիրված ժողովածու, Երեւան, 2005, էջ 37-48:
- Մաթեոսյան Կ., Հովհաննես Սարկավագի գործունեությունն Անիում, «Էջմիածին», 2005, Է-Ը, էջ 59-72:
- Մաթեոսյան Կ., Հովհաննես Սարկավագի պատմական թղթերն ըստ Սամվել Անեցու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 122-131:
- Մաթեոսյան Կ., Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին, «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 72-85:
- Մաթեոսյան Կ., Հավուց թառի վանքի եւ Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, «Բանբեր Մատենադարանի», 17, Երեւան, 2006, էջ 147-167:
- Մաթեոսյան Կ., Սամվել Անեցու ժամանակագրության Մխիթար Անեցու ընդօրինակությունը, «Էջմիածին», 2006, Ժ-ԺԱ, էջ 88-100:
- Մաթեոսյան Կ., Սամուել Անեցու ժամանակագրության Հայրապետ վարդապետի ընդօրինակությունը, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», 2007, էջ 77-88:
- Մաթեոսյան Կ., Մշո Ս. Կարապետ վանքի պատմության մի դրվագ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, N1, էջ 188-197:
- Մաթեոսյան Կ., Ժամանակագրական նոր միավորներ Մատենադարանի երկու ձեռագրից, «Հանդես ամսօրեայ», 2007, էջ 257-276:

- Մաթեևոսյան Կ., Ժամանակագրական նոր միավորներ Սամվել Անեցու ձեռագրերից, «Էջմիածին», 2007, Ե, էջ 50-59:
- Մաթեևոսյան Կ., Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը 11-րդ դարում, «Բանբեր Մատենադարանի», 18, Երեւան, 2008, էջ 67-93:
- Մաթեևոսյան Կ., Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն եւ կատարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Զ-է, էջ 102-112:
- Մաթեևոսյան Կ., Անին մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, N 3, էջ 3-30:
- Մաթեևոսյան Ռ., Տաշիր-Ձորագետ, Երեւան, 1982:
- Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երեւան, 2007:
- Մանանդյան Հ., Երկեր, Բ, Երեւան, 1978:
- Մանանդյան Հ., Երկեր, Գ, Երեւան, 1977:
- Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեւան, 1980:
- Մարգարյան Հ., Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արեւելքում եւ Հայաստանի ազատագրման հեռանկարները (12-13-րդ դդ.), Պատմաբանասիրական հանդես, 1989, N 1, էջ 36-40:
- Մարգարյան Հ., Բազրատունի թագավորների «տիեզերակալ» տիտղոսը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 99-106:
- Մելիք-Բախչյան Ս. Տ., Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երեւան, 1979:
- Միրումյան Կ., Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Երեւան, 1984:
- Մխիթարեանց Ա., Պատմութիւն Հոռոմոսին վանից ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870:
- Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժության պատմության, Երեւան, 1958:
- Մուրադյան Կ., Բարսեղ Կեսարացին եւ նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրության մեջ, Երեւան, 1976:
- Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երեւան, 1977:
- Մուրադեան Պ., Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պր. Ա, Երեւան, 2008:
- Յովսեփեան Գ., Խաղաղկեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969:
- Շահնազարյան Ա., Ջաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 140-142:
- Շեվալիե Մարի-Աննա, Կիլիկյան Հայաստանի եւ հոգեւորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երեւան, 2007:

- Շնորհք արք. Գալուստեան, Հայագրի սուրբեր, Երեւան, 1997:
- Չամչյանց Մ., Հայոց Պատմութիւն, Կ. Բ, Երեւան, 1984:
- Պետրոսյան Հ., Գառնին 9-14-րդ դարերում, Երեւան, 1988:
- Պողարեան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971:
- Սահինյան Ա., Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետութիւնը, Երեւան, 1983:
- Սարգսյան Գ., Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայութիւն), «Հին Հայաստանի մշակութիւն» ժողովածու 12, Երեւան, 2002, էջ 110-111:
- Սարգսյան Գ., Հավուց Թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ, ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1988, N 4, էջ 65-71:
- Սարգսեան Գ., Վիմագրագիտական նորոյթներ (Հաւուց Թառ), Հանդէս ամսօրեայ, 2001, էջ 230-256:
- Սարգսյան Գ., Միջնադարյան կրօնաիրավական նորմերի վիմագրական արտացոլումները, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2006, N 2, էջ 128-129:
- Սարգսյան Գ., Վկայաբանութիւնները որպէս պատմաաշխարհագրական սկզբնաղբյուր, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Հայոց պատմութեան հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երեւան, 2005, էջ 169-182:
- Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբու, Երեւան, 2003:
- Սիմոնյան Գ., Վարդանյան Ռ., Հովհաննէս Սարկավագի «Մեկնութիւն տոմարի Հայկազնեայ» տոմարական ժողովածուն, ԵՊՀ Աստվածաբանութեան ֆակուլտետի Տարեգիրք, Ա, Երեւան, 2006, էջ 58-97:
- Սիրունի Յ., Պոլիս եւ իր դերը, Կ. Ա, Պէյրութ, 1965:
- Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը, Երեւան, 1999:
- Վարդանյան Վ., Արժրուհիները Հայոց պատմութեան մեջ, Երեւան, 2002:
- Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները եւ հայերը, Կ. Ա, Երեւան, 2005, Կ. Բ, Երեւան 2007:
- Տէր-Վարդանեան Գ., Շիրակի մտաւոր-գրական մշակոյթի կենտրոնները եւ Բագրատունեաց-անիական շրջանի հայ մատենագրութիւնը, Հանդէս ամսօրեայ, 2000, էջ 216-247:
- Ուլուբաբյան Բ., Խաչնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975:
- Քասունի Ե., ԺԱ դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ Պէխտ-Խաչատուր եւ Վասակ Պահլավունի, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», 1971, Կ. Բ, էջ 123-133:
- Քիւրտեան Յ., Հոռիճոյ վանքի արձանագրութիւնները, «Բագմավէպ», 1957, N 11-12, էջ 267-268:
- Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Կ. Ա, Կ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:

- A Bibliography of Classical Armenian Literature To 1500 AD*, by R. W. Thomson, Brepols-Turnhout, 1995.
- Codices Armeni bybliotheae Vaticanae Borgiani Vaticani Barberiniani Chisiani*, Rome, 1928.
- M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, S.-Petersburg, 1876.
- Raymond H. Kévorkian, *Armen Ter-Stepanian, Manuscrits arméniens de la Bibliotheques nationale de France, Catalogue*, Paris, 1998.
- Systematisch-alphabetischer Hauptkatalog der kÖniglichen universitätsbibliothek zu Tübingen*, von Franz Nikolaus Fink und Levon Gjandschezian, Tübingen, 1907.
- К. Юзбашян, *Армянские рукописи в Петербургских собраниях (каталог)*, Православный Палестинский сборник, выпуск 104, С. Петербург, 2005.

ԱճճԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԽՈՒՄԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբաս Բագրատունի թագ. -89,
109, 145, 151, 177, 180, 183
- Աբաս Բ Կյուրիկյան թագ. -96
- Աբգարյան Գեւորգ -173
- Աբեղյան Մանուկ -34, 176
- Աբրահամ Ա Կրետացի կթղ. -143
- Աբրահամ, թոռ Ս. Անեցու -26,
27
- Աբրահամ կազմարար -57
- Աբրահամ նահապետ -47
- Աբրահամյան Աշոտ -26, 49, 51,
86, 89, 99
- Աբուլասովար, Անիի ամիրա -11,
13-15, 173
- Ագաթանգեղոս -37, 46,
- Ադամ -5, 25, 30, 36, 46, 47, 56,
60, 144
- Ադոնց Նիկողայոս -151
- Աթանազիներ -100, 102
- Աթանաս գրիչ -156
- Աթանաս կազմող -131
- Ալատին -163
- Ալեքսանդրոս Մամես -162
- Ալիշան Ղեւոնդ - 34, 62, 70, 72
- Ալիասլան (Ալի Արսլան) -114,
115, 152, 177, 184
- Ալֆիոս - 144
- Ալ-Ֆարիկի -17
- Ալինյան Ներսես -87, 107, 140
- Ահմատ խան -147
- Աճառյան Հրաչյա -35, 182
- Ամիրաս գրիչ -192
- Ամիրզա -129-131, 135
- Ամր -124
- Այծյամ (Այծեմնիկ) -14
- Այնի -17
- Այշեխուր (Իշիկ Թեմուր) -148,
154
- Անագուրակ -147
- Անանիա Ա Մոկացի կթղ. -90,
96
- Անանիա Շիրակացի -25
- Անանուն Եղեսացի -117
- Անանուն Կիլիկիեցի -98, 114
- Անանուն Սեբաստացի -172
- Անանուն Տարոնեցի -98, 99
- Անդրեաս սրկ. գրիչ -77, 191
- Աննա (կին Հովակիմի) -144, 145
- Աշոտ Ա Բագրատունի թագ. -82,
109, 166
- Աշոտ Գ Ողորմած (Աշոտ-
Գագիկ) -133, 139, 145, 151,
162, 183
- Աշոտ Դ Բագրատունի թագ. -
172
- Աշոտ մարզպան -180, 183
- Ապիրատ (Հայր Գրիգոր Գ-ի) -15
- Ապիրատյաններ -տե՛ս Հասան-
յաններ
- Ապլղարիբ Պաշլավունի մարզ-
պան -110
- Ապլղարիպ Արծրունի - 166, 173
- Ապլղահապ -15
- Ապուբաքար -124
- Ապուղամր Պաշլավունի -109
- Ապուսահլ Արծրունի -166, 172

- Ապուսիճ -109
 Առաքել Դավրիժեցի -172
 Ասիլ -134
 Ասողիկ -տե՛ս Ստեփանոս
     Տարոնեցի
 Աստղիկ աստվածուհի -174
 Աստղիկ (Նոյի դուստր) -167,
     174
 Աստվածատուր գրիչ -191
 Աստվածատուր ստացող -166,
     173
 Ավագ Սալմաստեցի -163, 169
 Ավետիս գրիչ -40, 41, 54, 56,
     63, 192
 Ատոմ Արծրունի -166, 172
 Արագ խաթուն -131, 135
 Արիոս -162
 Արիստակես գրիչ -106, 107
 Արիստակես Լաստիվերցի - 32,
     146, 152, 176, 180, 184
 Արիստակես (Ռատագես) կթղ. -
     122, 126
 Արիստակես վրդ. ստացող -74
 Արծրունիներ -145, 164, 169
 Արշակունիներ -163
 Արտաշիր թագ. -123
 Արուժյուն Ատանացի գրիչ -193
 Արփաքսաթ -56
 Ափշին -109, 172
- Բաբայան Լեւոն -31, 35
 Բաբկեն Ա Ոթմսեցի կթղ. -138
 Բագրատունիներ -48, 57, 82, 90,
     92, 96, 109, 169, 186
 Բալդուին -տե՛ս Պաղտին
 Բաղդասար երեց, գրիչ -192, 193
- Բաղդասար (մոզ-թագ.) -117
 Բաղդասարյան Էդվարդ -87
 Բամբուց -179, 182
 Բայազիտ Ա (Իլդրուս Պայազիտ)
     -164
 Բայազիտ Բ -161
 Բարգուլիմոս եպս. -163
 Բարթիկյան Հրաչ -118
 Բարթուղիմեոս առաքյալ -178
 Բարսեղ Ա Անեցի կթղ. -11, 15,
     17, 22, 36,
 Բարսեղ Բ Անեցի եպս. -17-19
 Բարսեղ գրիչ -193
 Բարսեղ Կեսարացի -40, 95, 96,
     189
 Բարսեղ Սասնցի գրիչ -194
 Բեկթամուր -101, 103, 106
 Բլաթանս թագուհի -116
 Բրոսսե Մարի -49, 84, 85
 Բուզան ամիրա -115, 119
 Բուսայիդ խան -175
 Բուրթել մեծ Օրբելյան -170
 Բուրթել Օրբելյան (Բուրթել
     մեծի թոռը) -163, 170
- Գաբրիել վրաց կթղ. -133, 138
 Գագիկ Ա Բագրատունի թագ. -
     109, 133, 134, 141, 152, 172,
     180
 Գագիկ Արծրունի թագ. -145,
     146, 151, 164, 171
 Գագիկ Բ Բագրատունի թագ. -
     31, 32, 64, 134, 146
 Գայիոս պապ -174
 Գասպար (մոզ-թագ.) -117
 Գեորգի Բ թագ. -70, 110

- Գեորգի Գ թագ. -17-19, 43, 72,
80, 103, 177, 180, 184
- Գեւորգ Բ Գառնեցի կթղ. -132,
133, 136, 137, 139, 165, 172
- Գեւորգ (Գէորգ) իշխան -133,
134, 139-141
- Գեւորգ Մեղրեցի -21,
- Գեւորգ վրդ. -21, 23, 72, 82
- Գեւորգ Ուռճացի -54
- Գերմանոս պատրիարք -145, 151
- Գիմիշտեգին (Կուժիշտիկին) -
115, 119
- Գող Վասիլ -118
- Գորգ քհ. -140
- Գորգուն Օրբելյան -170
- Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս -
16, 96, 133, 139, 140
- Գրիգոր Ա Լուսավորիչ կթղ. -
36, 37, 48, 100, 102, 105,
122, 123, 126, 132, 137, 138,
154, 179, 181
- Գրիգոր Բ Վկայասեր կթղ.
(Վահրամ) -15, 115, 124,
127, 146, 152, 162
- Գրիգոր Գ Պաշլավունի կթղ. -5,
12, 14-17, 25, 29, 34-39, 42,
43, 81, 92-94, 174
- Գրիգոր Դ Տղա կթղ. - 34, 35,
42, 62, 74, 75, 80, 81, 85, 93,
125, 153, 168
- Գրիգոր Ե Քարավեժ կթղ. -93,
125, 127
- Գրիգոր Զ Ապիրատ կթղ. -93,
125, 127
- Գրիգոր Զեյթունցի -157, 158,
160
- Գրիգոր Է Անավարզեցի կթղ. -
125, 127, 128
- Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանց կթղ.
-148, 154
- Գրիգոր Խուցես -134
- Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի -147,
153, 165, 169, 171
- Գրիգոր Կամախեցի -172
- Գրիգոր Հառիճեցի -24, 58, 185-
190
- Գրիգոր Մագիստրոս
Պաշլավունի -15, 25, 32,
124, 127, 152, 162
- Գրիգոր Մամիկոնյան -167, 174
- Գրիգոր (Մայր տաճարի
ավագերեց) -24
- Գրիգոր Նարեկացի -89, 181
- Գրիգոր Պաշլավունի -180
- Գրիգոր Պիխա (Հպիխտես) -115,
118
- Գրիգոր (Սամվել Անեցու
դասընկեր) -20
- Գրիգոր Վարագեցի -173
- Գրիգոր վրդ., որդի Աբասի -38
- Գրիգոր վրդ., որդի Թոքակերի -
110, 113
- Գրիգոր վրդ. ստացող -69
- Գրիգոր Տաթեւացի -147, 148,
153, 154, 165, 168, 171
- Գրիգոր Տուտեորդի վրդ. - 35
- Գրիգորիս (Աղվանքի) -122
- Գունդոֆրե (Գողֆրուս
Բուլոյնացի) -115, 119
- Գուրգեն (որդի Աշոտ
Ողորմածի) -109, 110

- Դանիել -144
- Դավիթ Ա Արամոնեցի կթղ. -145
- Դավիթ Արծրունի -166, 172
- Դավիթ (առաջնորդ Ս. Կարապետի) -105
- Դավիթ Բաղիշեցի գրիչ -82, 160, 193
- Դավիթ գրիչ -81, 82, 95, 193
- Դավիթ Դ Շինող թագ. -11, 13, 91, 110, 111, 113, 177, 180, 184
- Դավիթ Դվնեցի -133, 138
- Դավիթ ձնճղուկ գրիչ -194
- Դավիթ ՍաՀառունի -177, 179, 183
- Դավիթ վրդ. գրիչ -162, 192
- Դավիթ Քոբայրեցի -38
- Դերենիկ Արծրունի -145
- Դեմետրե թագ. -13,
- Դիոգենես Դ (Դեոժեն) կայսր - 115, 117
- Դյուլորյե էգուլարդ -85
- Եգեկիել մարգարե -147
- Եզր Ա Փռաժնակերտցի կթղ. 121
- Ելտկուզ աթաբեկ -107
- Եղիազար Ա Այնթապցի կթղ. - 149, 155
- Եղիազար քհ. գրիչ -192, 193
- Եղիշե Արցախեցի գրիչ -192
- Եսայի մարգարե -189
- Եսայի Նչեցի -147, 153
- Եսայի վրդ. -157, 158, 160
- Եսսեբիոս Կեսարացի -25, 30, 37, 38, 46-49, 83, 85, 168
- Երանշահ -տե՛ս Միրանշահ
- Երեմիա -102, 105
- Երեմիա Անճրեւիկ -20, 21
- Եփրեմ աբեղա գրիչ -195
- Եփրեմ Ղափանցի -98, 157-159
- Զամինյան Աբրահամ -34
- Զապել թագուհի -146
- Զառմիհր Հազարավուխտ -183
- Զատիք գրիչ -73
- Զարբհանալյան Գարեգին -21, 34, 72, 83, 84
- Զաքարե ամիրսպասալար -19, 76, 146, 163, 185
- Զաքարե (որդի Շահնշահ Ա-ի) - 77, 166
- Զաքարիա Ագուլեցի -175
- Զաքարիա Սյունեցի գրիչ -194
- Զաքարյաններ -130, 135, 169
- Զեբեղեոս -145
- Զոհրաբ Հովհաննես -83
- Էլիսան -115, 119
- Էլիսազի (Նաջմ ադ-դին իլ-Ղազի) -110, 113
- Թադեոս -144
- Թադեոս առաքյալ -178, 179
- Թադեոս քհ. (Կիլիկիա) -26
- Թահմազ շահ -148
- Թամար թագուհի -146
- Թամար (սպորոն) -131
- Թանգուլ -131, 135
- Թեոդորոս Ռշտունի -162, 164
- Թովմա Մեծոփեցի -150, 163, 165, 169-171

- Թորոս եպս., գրիչ -72, 73, 191
 Թորոս Ա իշխան -146
 Թորոս Բ իշխան -42, 43, 141,
 146, 152
 Թուճա Մինասենց -154
- Իբն ալ-Ասիր -17, 104
 Իգնատիոս Համթեցի -156
 Իգնատիոս Հոռոմոսցի -57
 Իգնատիոս վրդ. -146, 153
 Ինճիճյան Ղուկաս -105
 Իսահակ (Սահակ) -125
 Իսահակ վրդ. (Արդար) -150, 156
 Իսլամպակ -116
 Իսմայել -148
 Իվանե (որդի Աբուլեթի) -13, 110
 Իվանե Զաքարյան -19, 76, 146,
 163, 166, 173, 185
 Իվանե Օրբելյան (Բուրթել մեծի
 որդին) -163, 170
- Լալաֆարյան Սամսոն -31
 Լենկ Թեմուր -147, 153, 163-165,
 169-171
 Լեւոն Ա իշխան -146, 153, 163
 Լեւոն Բ Թագ. -76, 94, 97, 163
 Լեւոն Զ Թագ. -148, 154
 Լիպարիտ իշխան -110
 Լիպարիտ Օրբելյան -88
 Լոիզ Ըռե տը Ֆրանց
 (Լյուդովիկոս Թ) -116, 120
 Լոյս (պարոն) -151
 Լորան Ժան -118
- Խաչատուր (առաջնորդ Ա.
 Կարապետի) -105
- Խաչատուր, Անտիոքի դուքս -
 118
 Խաչատուր (եղբայր Հայրապետ
 վրդ.-ի) -76
 Խաչատուր (Սամվել Անեցու
 դասընկեր) -20, 24
 Խաչիկ Ա Արշարունեցի կթղ. -89
 Խաչիկյան Լեւոն -33, 51, 86, 87,
 89, 154, 168
 Խարա Սանդուռ (Կարա
 Սանկուր) -110, 113
 Խեղենեկ Արծրունի -106
 Խոսրով Արշակունի Թագ. -173
 Խոսրովանուշ -109
 Խոսրովիդուխտ -132, 136
 Խոցադեղ -28
 Խուդաբանդա Մուհամմադ -148,
 154, 166
 Խուլթուզ -116
- Կավատ Թագ. -123
 Կատրամիդե (Կատրանիդե) -109,
 110, 112
 Կարապետ (եղբայր Հայրապետի)
 -76
 Կարապետ երեց -74, 192, 195
 Կարապետ վրդ. Լուսարարյան -
 105
 Կարմիր (սուրբ Հայր) -145, 151
 Կիրակոս Արեւելցի -153
 Կիրակոս Գանձակեցի -113, 136,
 137, 152, 153, 169, 174
 Կիրակոս Բանասեր -150
 Կղեոպա -144
 Կյուրեղ Երսուսաղեմցի -75, 153
 Կյուրիկե Ա Թագ. -70, 96, 110

- Կյուրիկե Բ թագ. -96
 Կոմիտաս Աղցեցի կթղ. -183
 Կոռնակ (Կոնակ) -173
 Կոստանդես -162
 Կոստանդին Ա Մեծ կայսր -122, 125, 168
 Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի կթղ. -125, 127, 147
 Կոստանդին Ա իշխան -146, 153
 Կոստանդին Արծրունի -166, 172
 Կոստանդին Բ Կատուկեցի կթղ. - 87, 125, 127
 Կոստանդին Գ Կեսարացի կթղ. - 128
 Կոստանդին Գոռնդստապլ -146
 Կոստանդին Դ թագ. -163, 169
 Կոստանդին Ե թագ. -163, 169
 Կոստանդինոս -162, 168
 Կոստաս -162, 168
- Հակոբ Ա Կլայեցի կթղ. -125, 127
 Հակոբ Արթուն գրիչ -192
 Հակոբ Բ Անավարդեցի կթղ. -82
 Հակոբ Գ Սսեցի կթղ. -148, 154
 Հակոբ գրիչ (14-րդ դ.) -194
 Հակոբ գրիչ -195
 Հակոբ Շամխեցի եպս. -69
 Հակոբ ստացող -81, 82
 Հակոբյան Վազգեն -8, 51, 64, 75, 86, 87, 89, 143, 149, 151
 Հակոբոս -144
 Հակոբոս Մեծ -145
 Համամ Արեւելցի -166, 172
 Հայկազուններ -169
 Հայրապետ գրիչ -129, 130, 135, 192
- Հայրապետ վրդ. -75, 76, 98, 108, 111, 112, 191
 Հասան Արծրունի -166
 Հասան (Հայր Գեորգ եւ Ապիրատ իշխանների) -133, 139, 140
 Հասան Մագիստրոս -18
 Հասանյաններ -11, 17, 129, 140
 Հարությունյան Սեթ -176
 Հեթում Ա թագ. -116, 146
 Հեթում Բ թագ. -114
 Հեթում Նղիրցի -114, 120
 Հեռի (Հենրի) թագ. -116, 120
 Հերակլ կայսր -121
 Հոլուպ վոյթ Կամենեցի -75
 Հոհան Շիրակացի -176-180
 Հոհան (Ոհան) Տեկորեցի -124, 126
 Հովակիմ -144
 Հովհան Մամիկոնյան -105
 Հովհան Մայրավանեցի (Մայրազոմեցի) -121, 134, 183
 Հովհաննես (առաջնորդ Ս. Կարապետի) -105
 Հովհաննես Այնթապցի գրիչ - 195
 Հովհաննես ավետարանիչ -145
 Հովհաննես Գառնեցի -164, 171
 Հովհաննես գրիչ -76, 191
 Հովհաննես երեց -28
 Հովհաննես Ա Մանդակունի կթղ. -179
 Հովհաննես Գ Օձնեցի կթղ. -124, 133, 139, 145
 Հովհաննես Դ Ովայեցի կթղ. - 141

- Հովհաննես Ե Դրասխանակերտ-
 ցի կթղ. -132, 136, 137, 139,
 174, 177
 Հովհաննես Զ Սսեցի կթղ. -125,
 127
 Հովհաննես կրոնավոր գրիչ -194
 Հովհաննես Հոռոմոսցի -40, 41,
 57
 Հովհաննես (Սամվել Անեցու
 դասընկեր) -20, 24
 Հովհաննես Ոսկերբերան -123
 Հովհաննես Որոտնեցի -147, 153
 Հովհաննես-Ջեհան Լուսինյան -
 154
 Հովհաննես Սարկավազ -10, 16,
 21, 24, 27, 29, 30, 51, 90, 91,
 146, 185, 187, 188, 190
 Հովհաննես Սկիրիցես -118
 Հովհաննես Սմբատ Թադ. -124,
 133, 141, 166, 172, 186
 Հովհաննես վրդ. գրիչ -162, 192
 Հովհաննես վրդ. նահատակ -159
 Հովհաննես վրդ. ստացող (14-րդ
 դ.) -130
 Հովհաննես վրդ. ստացող (16-րդ
 դ.) -132
 Հովհաննես Քոնեցի -163, 169
 Հովսե -144
 Հովսեփ (նահատակ) -124
 Հովսեփ (նոր վկա) -134, 142
 Հովսեփ վրդ (12-րդ դ.) -186-190
 Հովսեփ վրդ (13-րդ դ.) -147, 153
 Հովսեփյան Գարեգին -129, 139,
 140
 Հուլյայուն (Հուլավուն) իլխան -
 116
 Հուսիկ կթղ. -122, 123
 Հուսիկ քհ. -164
 Հուստիանոս (Հուստինիանոս Ա)
 կայսր -123, 126
 Ղարա Ուսուֆ (Կարա Յուսուֆ)
 147, 148, 153, 170
 Ղարաչա ամիրա -106
 Ղաֆաղարյան Կարո -111
 Ղիտան (Աղիդան) -163, 169, 170
 Ղուլյան Արտակ -112
 Ճեմճեմյան Ս. -82
 Ճերոնիմոս (Հերոնիմոս) -122,
 126
 Ճուլիան -116
 Մադիամ -125
 Մաթեոսյան Արտաշես -76, 117,
 152
 Մալխասյանց Ստեփան -176, 184
 Մահմետ (Մուհամմեդ իբն
 Օկբա) -162, 168
 Մահմատ (Մուհամմեդ Բ) -165
 Մահմետ (Մուհամմեդ Գ) -149
 Մահմուտ (որդի Տափարի) -146
 Մաղազ խաթուն -131, 135
 Մաղաքիա գրիչ -75
 Մաղաքիա դպիր -154
 Մանիտոն -167
 Մայ Անջելո -83
 Մամլան ամիրա -180
 Մանուել Բջնեցի -139
 Մանուկյան Գուրգեն -152
 Մանուչե -11, 13, 91

- Մաշտոց Ա եղիվարդեցի կթղ. -
132, 136, 137, 165, 171
- Մատթեոս Ուռհայեցի -11, 14,
31-33, 119, 139, 151, 152,
172
- Մարգարյան Հայրապետ -50, 60,
62, 71, 104, 189
- Մարիամ Աստվածածին -144
- Մարիամ (կին Ալֆիոսի) -144
- Մարիամ (կին Զեբեդեոսի) -145
- Մարտիրոս գրիչ -194
- Մարտիրոս վրդ. -161
- Մելիք (որդի Տափարի) -146
- Մելիք-Բախչյան Ստեփան -35
- Մելիքշահ -11, 90, 91, 115, 119,
146
- Մելքոն (մոգ-թագ.) -117
- Մեսրոպ արքեպս. գրիչ -192
- Մեսրոպ Մաշտոց -132, 137, 138
- Մժեժ Գնունի -167
- Մլըք Տուղրիլ (Տուղրիլ իբն
Մահմուդ) -110, 113
- Մխիթայել (Միքայել Դ
Պափլագոն) -162
- Մինաս գրիչ -151
- Մինաս գրիչ (1636 թ.) -195
- Մինաս Համթեցի ստացող -77
- Մինաս Որոտնեցի -72
- Միրանշահ (Երանշահ) -147, 153,
163, 170
- Միքայել Ասորի -80, 88, 93, 169
- Միքայել արքեպս. -94
- Միքայել գրիչ -194
- Միքայել է Դուկաս կայսր -173
- Մլեհ իշխան -93
- Մխիթար Այրիվանեցի -70, 140
- Մխիթար Անեցի -10, 38, 40, 41,
45, 50, 57-63, 75, 121, 140,
159, 166, 185, 186, 192
- Մխիթար Գոշ -17, 164, 166, 171
- Մխիթար գրիչ -193
- Մխիթար Սասնեցի -164, 171
- Մկրտում Զուղայեցի -77, 191
- Մնացականյան Ասատուր -35
- Մոմիկ -86
- Մոնոմախ (Կոստանդին Թ)
կայսր -146
- Մովսես Խորենացի -37, 38, 46-
48, 111, 136, 168, 176
- Մորբոս Հյուսթացի -56
- Մուհամմեդ -123, 124
- Յակոբ -տե՛ս Հակոբ
- Յաղուբ (Եաղուպ) -148, 153
- Յովսէփ -տե՛ս Հովսեփ
- Յոհան -տե՛ս Հոհան
- Յովհաննէս (Յոհաննէս) -տե՛ս
Հովհաննէս
- Յուզբաշյան Կարեն -176, 182
- Յուսիկ -տե՛ս Հուսիկ
- Յուսուֆ (Ուսուֆ) -109, 145
- Նաթանայել Հավուցթառեցի
եպս. -98, 129-132, 135-139,
141
- Նահապետ Ա եդեսացի կթղ. -
149, 155
- Նասիր աղ-գին Մուհամմադ -
106
- Ներսէճ Շիրակացի (Կամսարա-
կան) -167
- Ներսես Ամասիացի գրիչ -193

- Ներսես Ա Պարթևե կթղ. -122,
123
- Ներսես Բ Բագրեւանդցի կթղ. -
123, 126
- Ներսես Գ Շինող կթղ. -132, 138
- Ներսես Լամբրոնացի -20, 80,
147
- Ներսես Կամենցի -75, 157, 159,
191, 192
- Ներսես Մշեցի -147
- Ներսես Շնորհալի կթղ. -15, 16,
26, 42, 43, 62, 75, 81, 94
- Նիկող Լովցի -73
- Նիկողայոս վրդ. -81, 193
- Նոյ նահապետ -166, 167, 174
- Շաղգաղ, Անիի ամիրա -17
- Շաղգաղյաններ -10, 16, 19, 24,
27, 41, 189
- Շահ Աբաս Ա -148
- Շահ Աբաս Բ -148
- Շահ Արմեններ -95, 99
- Շահ Արմեն (Սուքման Բ) -18,
100, 101, 103, 104, 106
- Շահմամ -28
- Շահնավազ (Վախտանգ Ե) թագ.
-167, 175
- Շահնշահ Ա Զաքարյան -77, 173
- Շահնշահ Գ Զաքարյան -130,
131, 134, 135, 136
- Շահռուխ -147, 153
- Շապուհ թագ. -123, 126
- Շրխհայտար -148
- Շրվանշահ (եղբայր Շահնշահ
Գ-ի) -130, 131, 135, 136
- Ոյկ (Հուզո) Լուսինյան -116,
120
- Պալեոլոգոս Միքայել կայսր -
116, 120
- Պահլավ (Պահլավունի) -123, 183
- Պաղտին (Բալդուին), Երուս.
թագ. -115, 120
- Պաղտին (Բալդուին Ա), լատին
կայսր -115, 120
- Պապ թագ. -122
- Պատկանյան Քերովբե -57
- Պելիան -116
- Պեկիարուխ (Բարկիյարուք) -
115, 119
- Պեմունդ (Բոհեմունդ) -116
- Պեռոս -146
- Պետրոս առաքյալ -122
- Պետրոս Ա Գետադարձ կթղ. -25,
31, 166, 172
- Պետրոս վանահայր -189
- Պնդուխտար (Բայբարոս ալ-
Բունդուկդար) -116, 120
- Պողարյան Նորայր -8, 35, 41,
79, 80, 95, 99
- Պողոս առաքյալ -150
- Պողոս Բ Գառնեցի -148, 154
- Պողոս Գափառցի -69, 191
- Պաղոմեոս Փիլադելփոս -125
- Ջհանշահ -148, 153
- Ռստակես քհ. -26
- Ռուբեն Ա իշխան -146, 153, 169
- Ռուբեն Բ իշխան -85
- Ռուբեն Գ իշխան -168

- Թուրքինյաններ -33, 162, 169
 Սայազեղդին -95
 ՍաՀակ Ա Պարթևե կթղ. -122,
 123, 126, 132, 137, 138, 141
 ՍաՀակ Գ Ջորափորեցի կթղ. -
 162, 168
 ՍաՀակ Երզնկացի -22, 71, 72,
 191
 ՍաՀակ (նահատակ) -124
 ՍաՀակ քհ. -59
 Սամվել Անեցի -5-10 եւ ալլուր
 Սամվել Կամրջաձորցի -54
 Սամվել Սկեւոացի -20, 28, 173
 Սամվել քհ. (Կիլիկիա) -26
 Սանդուխտ -179
 Սառա -125
 Սարգիս Ա Սեւանցի կթղ. -38,
 39, 54, 166, 172, 177, 180
 Սարգիս գրիչ (12-րդ դ.) -189
 Սարգիս գրիչ (14-րդ դ.) -194
 Սարգիս գրիչ (17-րդ դ.) -192
 Սարգիս Եդեսացի գրիչ -194
 Սարգիս Կարսեցի -156
 Սարգիս միակյաց -174
 Սարգիս Շնորհալի -146, 153
 Սարգիս Սորբեցի -164, 171
 Սարգիս Սուրբ -28
 Սարգիս Վեստ -32
 Սարգիս վրդ. Կորխեցի -110, 113
 Սարգիս քհ. -134
 Սարգսյան Գագիկ -140, 142
 Սարկավազ քհ. -27, 28
 Սեղբեստրոս պապ -122, 125
 Սենեքերիմ Արժրուների թագ. 166,
 172
 Սերուբ -56
 Սեփուն շահ -148
 Սեֆի շահ -148
 Սիմեոն Ջուղայեցի -141
 Սիմեոն քհ. -26
 Սիմոն -144
 Սկանդար (Իսքանդար) -148,
 153, 154, 165
 Սմբատ Ա Բագրատունի թագ. -
 109, 111, 112, 145, 166, 172,
 174
 Սմբատ Բ Բագրատունի թագ. -
 108-110, 183
 Սմբատ Բագրատունի (Խոստո-
 վանող) -109, 167, 174
 Սմբատ Մագիստրոս -177, 180,
 183, 184
 Սմբատ Սպարապետ -16, 140
 Սմբատ Օրբելյան (13-րդ դ.) -88
 Սմբատ Օրբելյան (15-րդ դ.) -170
 Սոկրատես -37, 38
 Սողովմե -145
 Սողրոմիչ (Սորղաթմիչ) -163,
 170
 Ստեփանե (եղբայր Թորոս Բ-ի) -
 146, 152, 163, 168
 Ստեփանոս Անբերդցի -170
 Ստեփանոս Գ Սյունյաց եպ. -59
 Ստեփանոս Գոյներերիցանց -
 128
 Ստեփանոս գրիչ -195
 Ստեփանոս Դ Հոռմկլայեցի կթղ.
 -125, 127
 Ստեփանոս եպ. (առաջնորդ Ս.
 Կարապետի) -102, 105
 Ստեփանոս Իմաստասեր -25

- Ստեփանոս Սյունեցի -145
- Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ)
-37-39, 47, 126, 145, 151,
176, 179-181, 184
- Ստեփանոս Հուսկանորդի -164,
171
- Ստեփանոս Օրբելյան -6, 8, 50,
51, 59, 81, 86-96, 103, 128,
139, 185
- Սուլթան, Անիի ամիրա -19
- Սուլեյման Ա, Իրանի շահ -144,
148, 154, 168
- Սուլեյման Ա, Ռուսի սուլթան -
114, 115, 117
- Սուրմակ -123, 126
- Վահան Ա Սյունեցի կթղ. -90,
96
- Վահան Մամիկոնյան -179
- Վահրամ Զաքարյան -134
- Վահրամ իշխան -180
- Վահրամ Պահլավունի -109, 177,
180, 183
- Վանական Վարդապետ -147,
164, 171
- Վասակ, Անտիոքի դուքս -146,
152
- Վասակ Պահլավունի -32
- Վասակ (Հայր Բարսեղ Ա
Անեցու) -15
- Վասիլ Ա կայսր -133, 139
- Վասիլ Բ կայսր -32, 133, 141
- Վարդան Արեւելցի -11, 21, 24,
32, 59, 70, 88, 104, 106, 119,
140, 172, 185
- Վարդան Բաղիշեցի -69
- Վարդան, Հոռոմոսի միաբան -
41, 57
- Վարդանյան Ռաֆիկ -25, 29
- Վարդուկ (սուրբ Հայր) -145, 151
- Վարթ Պատրիկ -162
- Վեստ -166, 172
- Վիգեն իշխան -103, 104, 106
- Վուամ Ե Գոռ թագ. -126
- Տաշյան Հակոբոս -46
- Տարսայիճ Օրբելյան (13-րդ դ.) -
88
- Տարսայիճ Օրբելյան (15-րդ դ.) -
163, 170
- Տափար Մոհամմադ -146, 152
- Տեառնթագ -177, 179, 182
- Տեր-Միքելյան Արշակ -7, 9, 20-
22, 33, 35, 41, 49, 50, 66-69,
71, 76, 79, 95, 114, 165, 171
- Տեր-Պետրոսյան Լեւոն - 8, 33,
69, 114, 117
- Տիգրան Բ թագ. 82, 111
- Տիգրան Հոնենց -112
- Տիրան թագ. -122
- Տիրանց -28
- Տրդատ Գ թագ. -48, 132, 136,
137
- Տրդատ ճարտարապետ -177, 180,
184
- Տուղրիլ սուլթան -114,
- Տուրք -128
- Ուզուն Հասան -148, 153
- Ուլուբաբյան Բագրատ -70
- Ուտիկիոս պապ -174

- Փաղեկ -56
 Փատուեն Ա, Անիի ամիրա -13,
 14, 24,
 Փատուեն Բ, Անիի ամիրա -17
 Փիլիպոս Թադ. -146
 Փիլարտոս (Ֆիլառտոս) Վա-
 րաժնուների -115, 119, 163,
 169
 Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կթղ. -160
- Քամ -40
 Քեչիչյան Մ. -26,
 Քեսուրա -125
 Քոսյան Հ. -87
 Քոտաթ (Կոնրադ) -116, 120
 Քրիստափոր վրդ. -54, 55
 Քրիստոս -27, 30, 36, 41, 46, 47,
 51, 55, 73, 109, 110, 117,
 122, 123, 134, 138, 144, 145,
- 149, 158, 159, 164, 166, 173,
 174, 178, 179, 183, 189
- Օգոստինոս Հիպոնացի -123,
 126
 Օգոստոս Օկտավյանոս -159
 Օթման -124
 Օյիս խան -147
 Օմար (արաբ ամիրա) -124
 Օմար (Միրզա Օմար) -163, 170
 Օշին իշխան -70
 Օսման -163
 Օրբելյաններ -86, 88, 170
 Օրմանյան Մաղաքիա -32, 126,
 127
- Ֆիմի (գուևոր Հեթում Ա-ի) -116
 Ֆրիդրիխ Բ կայսր -120

Տեղանուններ

- Ալամուդ -116
 Ալաշկերտ -126
 Ախուրյան գետ -110
 Աղթամար -145, 164
 Աղթամարի Ս. Խաչ -145, 164
 Աղվանք -122, 164, 166
 Աղց -170
 Ամանոսի լեռնաշղթա -118
 Ամերիկա (Նոր աշխարհ) -148, 149, 154
 Ամիթ -54, 167, 192, 195
 Ամյուկ -106
 Ամրդուլու վանք -54, 69, 191
 Անբերդ -163, 169, 170
 Անգեղակոթ -189
 Անդրիուն բերդ -115, 119
 Անի -5, 10, 11-18, 22, 24, 26, 27, 31, 32, 37, 39, 43, 45, 48, 53, 58, 59, 64, 70, 79, 91, 107, 109-113, 130, 134, 135, 136, 150, 151, 155, 156, 172, 173, 176-178, 180, 182, 183, 185, 189, 190
 Անիի Մայր տաճար (Կաթողիկե) -5, 10-12, 16, 17, 24, 27, 45, 58, 59, 108, 112, 183, 186
 Անիի Փոքր Կաթողիկե -177, 180, 183
 Անիի Սմբատաշեն պարիսպ -108
 Անիի Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) -177, 180
 Անիի Ս. Սարգիս -27, 28
 Անիի Ս. Փրկիչ -109, 110
 Անտիոք (Անտաք) -115, 116, 118, 146
 Աշտարակք -126
 Առճիասա դաշտ -134
 Ասխալա -116
 Ասղունից բերդ (Ասողաբերդ) -102, 105
 Ասորիք -119, 152
 Ասպահան -168
 Ասքանազյան տուն -178
 Արագած լեռ -149
 Արագածոտն -169
 Արատես -139
 Արարատյան աշխարհ -146, 148, 149, 155, 164, 170
 Արգական -140
 Արծափ -88
 Արծկե -165
 Արկղնի (Արկնի) -146, 152
 Արճեչ -129, 130, 165
 Արմաշ -54, 81
 Արշարունիք գավառ -54, 89, 183
 Արջոսոխ -58
 Արսուֆ -116
 Արտազ -126
 Արտավազ գավառ -123, 126
 Արտավիլ -146
 Արուճ -50, 133
 Արցախ -136
 Արքու (Արքունաշեն) գյուղ -162
 Աֆրիկա -123
 Բաբերդ -191
 Բագավան -150, 156, 160
 Բագավանի Ս. Գրիգոր -150, 158
 Բագարան -17
 Բագնայր -58, 177, 180, 183
 Բագրեւանդ -158

- Բաղդատ (Պաղտատ) -116, 124
 Բաղեշ -54, 103, 163, 169, 194
 Բաղք -59
 Բասեն -103, 106
 Բելգրադ -149
 Բեռնոն գյուղ -177, 179
 Բերկրի -164
 Բյուզանդիա -146
 Բյուրական -139, 170
 Բուրսա -163
- Գալլիա -162
 Գանձակ -70, 110, 113, 146
 Գաչիան (Գաջենք) -113
 Գառնի -77, 129, 132, 136, 137, 141, 165
 Գառնիի ձոր -132, 141
 Գառնիի Ս. Գրիգոր -132, 137
 Գառնիի Ս. Եղիա -133, 138
 Գառնիի Ս. Սրոն -138
 Գեղարդ -141
 Գետկա վանք -54
 Գետոց վանք -132, 133, 141
 Գերմանիա (Ալաման) -67, 85, 149, 195
 Գլակավանք -տե՛ս Մուշի Սուրբ Կարապետ
 Գլաձոր -169
 Գուգարաց աշխարհ -145
- Դմիչկ -56
 Դվին -72, 80, 103, 109, 123, 126, 133, 134, 138, 139, 142
 Դվինի Ս. Գրիգոր -138
 Դվինի Ս. Սարգիս -133
 Դրազարկ -26, 146
- Եղեգիս -163, 170
 Ենա -67
- Եւզոկիա (Թոխաթ) -53, 77-79, 191, 192, 194, 195
 Երազգավորս -տե՛ս Շիրակավան Երեւան -134, 141, 158
 Երզնկա -42
 Երնջակ -169
 Երնջակի Ս. Կարապետ -157, 158, 160
 Երուսաղեմ -36, 41, 53, 54, 73, 75, 79, 86, 95, 97, 99, 115, 116, 119, 122, 126, 191, 193
 Երուսաղեմի Ս. Հարություն -162
- Զեյթուն -158
 Զվարթնոց (Ս. Գրիգոր) -132, 138, 180, 183, 184
 Զմմառ -26, 53, 85, 86, 195
- Էջմիածին -7, 66, 67, 139, 149, 154, 157, 158, 179, 181
 Էտրինե (Ադրիանուպոլիս) -157-159
 Էտրինեի Ս. Աստվածածին -157, 158
- Թաղեսու Առաքյալի վանք -147, 150, 151, 153, 156, 158, 159
 Թավրիզ -147, 163
 Թարթառ -136
 Թիրակ (Թրակիա) -91
 Թորգոմա տուն -56
 Թոխաթ -տե՛ս Եւզոկիա
- Իլախաց երկիր -75
 Իլով -54
 Իկոնիա -118
 Իսրայել -64
 Լամբրոն -20,

- Խաչեն -136
 Խաչենք -110
 Խառան -162
 Խլաթ -11, 95, 99, 101, 104, 166
 Խծկոնք -26-28,
 Խծկոնքի Ս. Սարգիս -26, 28
 Խոչկառ -168
 Խոր վիրապ -133
 Խորասան -13, 19, 114, 115, 119,
 165

 Ծաղկոցածոր -110
 Ծաղկոցաց գավառ -149
 Ծառաքար -տե՛ս Մաղասբերդ
 Ծովք ամրոց -16

 Կալոց գյուղ -183
 Կաղզվանի ձոր -145
 Կամախ -85
 Կամենեց -54, 157, 159, 191, 192
 Կամրջածոր -39, 41, 43-46, 54,
 63, 90, 174, 192
 Կարին (Արզրուժ) -54, 100, 101,
 103, 106, 121, 124, 192
 Կարճկան -105
 Կարճկոնից բերդ -102, 105
 Կարմիր վանք (Քեսուճ) -15
 Կարս -146, 150, 155, 156, 180
 Կաֆա -151
 Կեչառիս -139, 140
 Կեչրոր -106
 Կեսարիա -54, 100, 102, 115, 193
 Կիզիստրա բերդ -134
 Կիլիկիա -40-43, 70, 93, 94, 97,
 114, 119, 128, 154, 161, 163,
 169, 173
 Կիպրոս -116, 120
 Կլա -տե՛ս Հոռմկլա
 Կոխթ (Գողթ) գյուղ -133, 141

 Կոստանդնուպոլիս -54, 115, 116,
 120, 123, 124, 143, 157, 162,
 165, 171, 172, 192-194
 Կոտայք -141, 149

 Հալեպ -115, 116, 118, 119, 154
 Հաղբատ -22, 59, 96, 109-111,
 162, 189, 190
 Հաղբատի Ս. Նշան -189
 Հայաստան -24, 36, 48, 58, 104,
 137, 145, 164
 Հանդերձաբերդ -102, 105
 Հառիճ -24, 58, 59, 185, 186, 189
 Հառիճի Ս. Աստվածածին -185
 Հառիճի Ս. Գրիգոր -185
 Հավուց թառ (Հայոց թառ) -129-
 134, 137-142
 Հավուց թառի Կաթողիկե -133,
 140, 141
 Հարունի բերդ -118
 Հարունյաց դաշտ -115, 118
 Հեշատ -154
 Հիպոնիա -123
 Հոռոմոս -40-43, 45, 46, 53, 57,
 58, 60-66, 75, 79, 121, 124,
 156, 159, 172, 177, 180, 192
 Հոռոմոսի Սուրբ Հովհաննես -
 124, 127
 Հովհաննավանք -136
 Հոռմ -53, 68, 83, 122, 123, 125,
 128, 149, 159, 162, 165, 194
 Հոռմկլա -18, 125, 171
 Հրե քաղաք (Հերաթ) -164

 Զորափոր -162
 Զորո վանք -136

 Զրիմ -64

- Ճաֆ (Յաֆա) -116
- Մաձնաբերդ -96
- Մակվի բերդ -148, 151, 154, 170
- Մաղասբերդ (Մառաքար) -19, 129, 131, 135
- Մանագիկերտ (Մանձկերտ) -90, 115, 124, 139, 169
- Մայրեաց ջուրք -70
- Մարաղա -163, 169
- Մարաշ -115, 118, 119, 163
- Մարմաշեն -109, 177, 180, 183
- Մեծոփավանք -164, 165, 171
- Միլան -83
- Միջագետք -163
- Մոկք -163, 170
- Մսր (Եգիպտոս) -116, 148
- Մրեն -177, 179, 183
- Մուշ -99, 105
- Մուշի Սուրբ Կարապետ -95, 99, 101-103, 105,
- Նախճավան -66, 158
- Նրվան -148, 154
- Նիգ -149
- Նիկիա -115, 133
- Նորավանք -86, 88, 139
- Շամպուն (Դամասկոս) -116
- Շաքի -110
- Շիրակ -12, 15, 16, 54, 89, 101, 107, 156, 177, 179, 189
- Շիրակավան -145, 151, 167, 174
- Ովա (Հովա) գյուղ -133, 141
- Ոստան -103
- Որոտան -163, 170
- Պաղին -146
- Պապեռոն -166, 173
- Պատուժ (Բուղա, Օֆենի) -149, 155
- Պարսից ծով -119
- Պարսկաստան -115, 146, 164
- Պերուլթ (Բեյրուլթ) -116
- Պիաֆատդ -116
- Պուականա -116
- Ջրաբերդ -131, 136
- Սամարղանդ -163, 164, 170
- Սայիտ -116
- Սանահին -35, 54, 109, 111, 162, 194
- Սանկտ Պետրբուրգ -49, 53, 84, 85, 195
- Սասուն -103, 106
- Սարգիսան գյուղ -101
- Սարվանդիքար -118
- Սեբաստիա -54, 166, 172, 195
- Սեբաստիայի Ս. Նշան -129, 138
- Սելեկիա -120
- Սելեկիայի լեռներ -118
- Սեւ լեռ -115
- Սեւորդյաց գավառ -109
- Սիս -87, 148, 154
- Սկեւոս -20
- Սյունիք -6, 94, 101, 105, 128, 139
- Սպահան -տե՛ս Ասպահան
- Սրուճ -56
- Սուլթանիա -164
- Սուրբ Սոֆիա -123
- Վաղարշապատ -տե՛ս Էջմիածին
- Վայոց ձոր -88
- Վան -103, 164, 165
- Վասպուրական -136, 137, 145, 164, 166

- Վատրիկան -83, 195
 Վենետիկ -9, 70, 82, 83, 116, 194
 Վիեննա -9, 83, 86, 195
 Վրաստան -93, 113, 146, 173
- Տաթևի վանք -148
 Տամիաթ -116
 Տապարի -116
 Տարոն -97, 99, 103, 134
 Տարսոն (Տարսուս) -116
 Տեառնթագ եկեղ. - 179
 Տեկոր -140
 Տլուք գավառ -16
 Տյուբենդեն -53, 85, 195
 Տրապիզոն -32, 54, 192
- Յիզնա վանք -165
- Ուխտիք (Օլթի) -100, 101, 103, 106
 Ուչքիլիսա -տե՛ս Բաղավան
 Ուռընկար -54, 129, 130, 192
 Ուռնա (Եդեսիա) -54, 115, 119, 194
- Փառխոսս -20, 21
 Փարիզ -53, 83
- Քաղաքոյ դաշտ -177, 180, 183
 Քաղկեդոն -121, 133, 145
 Քապիկ -167
 Քեղի (Գեղի) -139
 Քեսուն -15,16
- Ֆռանկստան -148, 154
 Ֆրանսիա -83, 195

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Առաջաբան</i>	5
<i>Սամվել Անեցու կյանքն ու ժամանակաշրջանը</i>	10
<i>Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը</i>	30
<i>ա. Պատվիրատուն եւ ավարտման թվականը</i>	34
<i>բ. Կռուցվածքը եւ ժամանակագրական աղյուսակները</i>	46
<i>Ժամանակագրության ձեռագրերը</i>	53
<i>ա. Հնագույն երկու օրինակը</i>	54
<i>բ. Հայերեն հրատարակության ձեռագրերը</i>	66
<i>գ. Արտասահմանյան հավաքածուների ձեռագրերը</i>	79
<i>դ. Ստեփանոս Օրբելյանի շարունակած օրինակը եւ համանման ձեռագրեր</i>	86
<i>Բնագրեր</i>	
<i>Նյութեր ժամանակագրության ձեռագրերից</i>	98
<i>ա. Անանուն Տարոնեցի (12-րդ դ.)</i>	99
<i>բ. Հայրապետ վարդապետ (13-րդ դ.)</i>	108
<i>գ. Անանուն Կիլիկեցի (13-րդ դ.)</i>	114
<i>դ. Անանուն (1400 թ.)</i>	121
<i>ե. Նաթանայել եպիսկոպոս Հավուցթառեցի (14-րդ դ.)</i>	129
<i>զ. Անանուն ժամանակագիրներ (17-18-րդ դդ.)</i>	143
<i>է. Եփրեմ Ղափանցի (18-րդ դ.)</i>	157
<i>ը. Ժամանակագրական մանր միավորներ</i>	161
<i>Հավելված</i>	
<i>ա. Հոհան Շիրակացի (13-րդ դ.)</i>	176
<i>բ. Գրիգոր Հառիճեցու թուղթը</i>	185
<i>Ցանկեր</i>	
<i>Օգտագործված աղբյուրներ եւ գրականություն</i>	191
<i>Անձնանուններ եւ տոհմանուններ</i>	205
<i>Տեղանուններ</i>	217

Կարեն Արտաշեսի Մաթեոսյան
Սամվել Անեցու Շամանակագրության ձեռագրերը
և նորահայտ լրացումները

Էջաղրու՝ Անահիտ Խանզադյան
Կազմի ձեւավորում՝ Վարդան Դալլաքյան
Սրբագրիչներ՝ Անժել Ամիրխանյան
Փաննա Մաթեոսյան
Լուսանկարիչ՝ Սամվել Ազրամանյան

Պատվեր՝ 26, տպաքանակ՝ 350, գինը՝ պայմանագրային

Երեւան - 9, Իսահակյան 28
«Նաիրի» հրատարակչութիւն տպագրատուն

Կարեն Մաթեոսյան
պատմական գիտությունների դոկտոր

Ծնվել է 1958 թ., երեանում: Մատենադարանի վաստակաշատ գիտաշխատող, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթեոսյանի (1922-2004) որդին է:

1979-ին ավարտել է Խ. Աբովյանի անվ. մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը: 1980-2004 թթ. աշխատել է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում (1987-1995 թթ.: Հայ հին և միջնադարյան արվեստի բաժնի վարիչ, 1995-ից՝ գիտքարտուղար):

1989 թ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Անի քաղաքի զրջության կենտրոնը», 2008 թ.: դոկտորական ատենախոսություն՝ «Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերի աղբյուրագիտական քննություն» թեմայով:

Դասախոսել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ղզգեւոր եմբարանում՝ 1985-1990 թթ.: Հայ ժողովրդի պատմություն, 1993-2001 թթ.: հայ եկեղեցական ճարտարապետության և կերպարվեստի պատմություն: 2007-2008 թթ. եղել է Մայր Աթոռի մշակույթի բաժնի տնօրեն:

Կատարել է խմբագրական աշխատանք. 1994-1996 թթ. եղել է «Լուսաորիչ» թերթի, 1997-2000 թթ.: Ս. Էջմիածնի «Քրիստոնեայ Հայաստան» երկշաբաթաթերթի, 2001 թ.: «Գիտելիք» ամսագրի գլխավոր խմբագիր: 2002-ին հիմնել է «Հայ արվեստ» եռամսյա մշակութային հանդեսը և խմբագրել 7 տարի:

Զբաղվել է հասարակական գործունեությամբ. 1991-ից եղել է Հայ քրիստոնեական մշակույթի «Մոմիկ» միության փոխնախագահը, 2000-2007 թթ.: նախագահը: Կազմակերպել է բազմաթիվ ցուցահանդեսներ, մշակութային միջոցառումներ Հայաստանում և արտասահմանում:

Չեղինակ է միջնադարյան Հայաստանի պատմությանը, վանքերին, ձեռագրական մշակույթին ու արվեստին նվիրված հինգ գրքի, վեց տասնյակ գիտական հոդվածների և շուրջ երկու հարյուր գիտահրամանաչելի քննությունների հրապարակումների:

2005 թվականից աշխատում է Մատենադարանում, 2009-ի մարտից՝ արվեստի պատմության և զրջության կենտրոնների ուսումնասիրության բաժնի վարիչ: